

ISSN 1303-9075

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

OCAK 2012

Cilt : X

Sayı : 1

ELAZIĞ
2014

Sahibi

Prof. Dr. Kutbeddin DEMİRDAĞ
Fırat Üniversitesi Rektörü

Editörler

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü

Prof. Dr. Enver ÇAKAR
İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü

Prof. Dr. M. Beşir AŞAN
Tarih Şubesi Başkanı

Prof. Dr. Saadettin TONBUL
Coğrafya Şubesi Başkanı

Prof. Dr. Ali YILDIRIM
Dil ve Edebiyat Şubesi Başkanı

Prof. Dr. Cemalettin ÇOPUROĞLU
Sosyoloji Şubesi Başkanı

Yrd. Doç. Dr. Rifat ÖZDEMİR
Tercüme Şubesi Başkanı

Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK
Halk Kültürü Şubesi Başkanı

Yrd. Doç. Dr. Tamer KAVURAN
İletişim ve Tanıtım Şubesi Başkanı

Yrd. Doç. Dr. Cem AYDEN
İktisadi ve İdari Bilimler Şubesi Başkanı

Bu Sayının Hakem Heyeti

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat Ün.)

Prof. Dr. M. Beşir AŞAN (Fırat Ün.)

Prof. Dr. Ahmet AKSIN (Fırat Ün.)

Prof. Dr. İbrahim YUİLMAZÇELİK

Doç. Dr. Birsnel SİPAHİOĞLU (İstanbul Ün.)

Yrd. Doç. Dr. Rifat ÖZDEMİR (Fırat Ün.)

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU
ARAŞTIRMALARI
MERKEZİ**

**ORTA DOĞU
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

OCAK 2012

Cilt: X

Sayı: 1

ISSN: 1303-9075

Elazığ

2014

Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi X/1

ISSN: 1303-9075

Basım Yeri: Elazığ

Basım Tarihi: 2014

Dizgi: Prof. Dr. Enver ÇAKAR

Baskı: Fırat Üniversitesi Basımevi

Baskı Adedi: 500

• Orta Doğu Araştırmaları Dergisi yılda iki defa yayınlanır. Orta Doğu'nun tarih, coğrafya, sosyoloji, dil ve edebiyat ve halk kültürü ile ilgili çalışmalara yer verir.

• Her hakkı mahfuzdur. Fırat Üniversitesi'nin izni olmadan tamamen veya kısmen çoğaltılamaz.

• Yayınlanan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlarına aittir. Merkezimizin görüşünü yansıtmaz. Bundan dolayı merkezimiz mesuliyet kabul etmez.

İsteme adresi: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürlüğü Elazığ/
Türkiye

Tlf: 0.424.2370000/3836-3839

Fax: 0.424.2330062

email: mozturk@firat.edu.tr

ecakar@firat.edu.tr

İÇİNDEKİLER

Oğuzhan SAMIKIRAN	
Şam'a Hayat Bahşeden Kaynak: Baradâ Nehri	1
İbrahim YILMAZÇELİK	
Türk Hakimiyetinin Şam'ın Fizikî Yapısına Katkıları	17
Canan KUŞ	
Geç Ortaçağ'da Meydana Gelen Veba Salgınlarının Demografik ve İktisadi Etkileri Üzerine Bazı Düşünceler	45
Süheyl SAPAN	
Başbakanlık Arşiv Belgeleri Işığında II. Abdulhamid ve Arap Yarımadası: 1876-1909	59
Özcan TATAR	
1691 Büyük İskân Faaliyeti Sonrasında Rakka İskân Firarilerinin Çukurova Bölgesindeki Eşkıyalıkları	79
Özlem Gülenç İĞDİ	
Abidin Paşa'nın II. Abdülhamit'e Sunduğu Ermeni Layihası	93
Oğuzhan SAMIKIRAN	
Osmanlı Döneminde Şam'da Bir Mahalle: Şehîd Nureddin Mahallesi ..	107
Robert MAZZA (Çev. Arzu AYTEKİN)	
Savaşta Kiliseler: Kudüs'ün Hıristiyan Müesseseleri Üzerinde Birinci Dünya Savaşının Etkisi, 1914-1920	117
<i>Yayın İlkeleri/Publication Principles</i>	145

ŞAM'A HAYAT BAHŞEDEN KAYNAK: BARADÂ NEHRİ

The Spring that Grants Life for Damascus: The Baradâ River

Oğuzhan SAMIKIRAN*

Özet

Kaynaklarını Şam Şehri'nin dışında alan ve oluşumunda yeryüzü şekillerinin rolü olan Baradâ Nehri, şehre ulaşmadan *Yezîd, Tûrâ, Deyrânî, Kanavât, Bânyâs* ve *Mizzâvî* olmak üzere altı kola ayrılmaktadır. Gûta'da geniş bir tarım alanının su ihtiyacını karşılayan Baradâ ve onun kolları, şehir merkezinde hem kullanma hem de içme suyu olarak kullanılmaktadır. Tarih boyunca Şam'ın şekillenmesine ve mimarisinin seçkin ve çeşitli olmasına vesile olmasına vesile olan su kaynakları, insanların iskân sahalarını belirleyen bir etmen olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Şam, Baradâ Nehri, Gûta.

Abstract

The Barada River which takes its resources by the role of landforms outside Damascus city splits into six branches (*Yezîd, Tûrâ, Deyrânî, Kanavât, Bânyâs* and *Mizzâvî*) before it reaches to the city. Baradâ River and its branches which supply water for a large agricultural area in Gûta, provide potablewater for the center of the city. Throughout the history, the water resources have been instrumental in the formation of Damascus and its outstanding and various architectural so have determined the residential areas for people.

Keywords: Damascus, Baradâ River, Ghûta.

Giriş

Şam Şehri, varlığını insan tabiatının en önemli unsuru olan su kaynaklarına borçludur. Bu kaynaklar sadece şehrin fizikî görünümüne katkı sağlamakla kalmamış, aynı zamanda şehrin iktisadî ve içtimaî hayatı üzerinde de etkili olmuştur. *Şam'ı* kuşatan, muhtelif sebze ve meyve bahçelerini ihtiva eden ve *Gûta* olarak isimlendirilen bölgenin tarımını çeşitlendirerek zenginleştiren ve bereketini arttıran nehirler, ayrıca şehirde yer alan câmiiler, mescitler, medreseler, zâviyeler, tekyeler, hastaneler, hânlar, hamamlar, çeşmeler, dükkânlar gibi dinî, 'ilmî, içtimaî ve ticarî müesseselere ilaveten saraylar, köşkler ve evler gibi iskân alanlarının da su ihtiyacını karşılayarak *Şam'ı* insanoğlunun hizmetine takdim etmiştir. *Şam'a* hayat vaad eden su unsuru, muhakkak ki tarih boyunca şehri câzip bir yerleşim birimi haline getirmiştir. Biz bu çalışmamızda *Baradâ Nehri*'nin

* Yrd. Doç. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
samaqaran1342@gmail.com Antakya

kaynağı, yayıldığı alanları ve kolları hakkında muhtelif kaynaklara dayanarak bilgi sunmaya gayret ettik.

I. Şam'ın Coğrafi Konumu ve Su Kaynaklarına Etkisi

Yaklaşık 700 m. yükseklikte yer alan Şam Şehri'nin doğusu çöl ile kaplıdır. Şehir, Anti-Lübnan kütleleri ile Hermon Dağı'nın teşkil ettiği çift mâniaanın hemen arkasındadır. Bu dağların devamı olan kollar özellikle Kasiyon Dağı¹, Şam Ovası'nı kuzeyden ve batıdan kuşatırken, Esved ve Mâni' Dağı ise güney cihetten çevrelemektedir. Bu ovanın güney ve doğu ciheti ise tamamen açıktır.² Şam Ovası'nın gelişmesinde Anti-Lübnan dağlarının önemi tartışılmaz. Kasım ayından mart ayına kadar kış ayları boyunca bu dağlarda biriken kar, dereler ve karstik yapılar vasıtasıyla ilkbahar ve yaz mevsiminde kaynak haline gelmektedir. Yeryüzü şekillerinin etkisi göz önünde bulundurularak, Şam Ovası "dağların hediyesi" olarak kabul edilmiştir.³

II. Nehrin İsmine Dair

İbn Asâkir'in "Şam Şehri Târîhi" adlı eserinde Baradâ Nehri'nin isminin kitâbesi "بردا" ve "بردى" şeklindedir. Nehrin "Baradâ" ismini almasının sebebi suyunun soğuk olmasından kaynaklanmaktadır. Arapça bir kelime olan "baradâ" kelimesinin kökeni 'berd (برد)'den türemekte olup lügat anlamı soğukluk ve soğuk olma hali'dir. Romalılar zamanında Chrysorrhoeas, yani Zeheb Nehri olarak isimlendirilen bu nehir, bazı kaynaklar tarafından eski Âbânâ Nehri olduğu kaydedilirken, bazıları tarafından ise Âbânâ'nın, Bânâs/Bânyâs olma ihtimalinin daha yüksek olduğu belirtilmektedir⁴ (Baradâ Nehri'nin planı için bkz. Ek-1a/b).

III. Nehrin Kaynağı

Lübnan Dağları'nın doğu eteklerinin birinde doğan Baradâ Nehri, kendi ismiyle bilinen bir vadiye (Baradâ Vadisi) sahiptir. Nehrin kaynağı

¹ eş-Şeyh İmâm Şehâbeddin Ebi Abdullah Yâkût bin Abdullah el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdadî, *Mu'cemü'l-Büldâni*, (Tahkik: Ferid Abdülaziz el-Cündî), el-Cüz'ü'r-Râbi', Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyyeti, Beyrut, Tarihsiz, s.335-336. Bundan sonraki dipnotlarda müellifin ismi *Yâkût el-Hamevî* olarak görülecektir.

² R. Hartmann, "Şam", *İslâm Ansiklopedisi XI*, Milli Eğitim Bakanlığı, Eskişehir, 1997, s. 298

³ J. Allen Tower, *The Oasis of Damascus*, Printed at the American Press, Beirut, 1935, s. 17; "...Gûta, Baradâ'nın bir hibesiye, Mısır da Nil'in hibesidir..." Muhammed Kürd Ali, *Gûtatü Dimaşk*, Matbû'atü'l-Mecma'i'l-'Arabîyyeti bi-Dimaşk, Matba'atü't-Terakkî, Dimaşk, 1952, s. 114

⁴ Salahaddin el-Müneccid, *Hitatü Dimaşk Nusûsü ve Dirâsâtü fî Târîhi Dimaşkü't-Toboğrâfi ve Âsâruhâ'l-Kadîmetü*, el-Matba'atü'l-Kâtülîkiyye, Beyrut, 1949, s. 23

1100 m. yükseklikte olup asıl çıkış yeri *Zebedâni*'ye tâbi *el-Kanvâ* (القنوا) Köyü'ndedir. *El-Kanvâ*'nın, 'Ayn-ı Hûr (عين حور) olması muhtemeldir ki bu, *Baradâ*'yı besleyen kaynakların ilklerinden biridir.⁵ *Baradâ Vadisi*'nden geçen nehir, Şam'a 20 km. uzaklıkta olan *el-Fîce*'ye⁶ ulaşır. *El-Fîce* ('Aynü'l-Fîce), *Baradâ*'nın suyuna karışan çok önemli bir kaynaktır.⁷ Buraya başka kaynaklardan da su aktıktan sonra hepsi *Cumrâyâ* olarak bilinen köye çıkmaktadır⁸.

IV. Baradâ Nehri'nde Meydana Gelen Taşkınlıklar

Tarih boyunca *Baradâ Nehri*, yağın yağmur suları sebebiyle yatağından dışarı taşıdığı bazı mahallî kaynaklardan bize ulaşmaktadır. Meselâ 29 Nisan 1152 m./22 Muharrem 547 h. tarihinde Salı gecesi Şam'da yağın yağmur, "şiddetli yağmur" anlamına gelen "gaysen hatâlen (غيثا هطالا)" ibaresiyle tanımlanmıştır. Yağmur suyu *Baradâ Nehri*'nin suyunu arttırmış ve nehirdeki bu artış, "Baradâ'nın suyu öyle çok arttı ki (زادت مياه بردى زيادة) (وافرة) cümlesiyle kaydedilmiştir.⁹ Osmanlı Döneminde de buna benzer su artışları yaşanmıştır. 30 Aralık 1528 m./18 Rebî'ü's-Sânî 935 h. tarihinde *Baradâ Nehri* taşarak *Tahte'l-Kal'a*'yı suyla doldurmuştur. Taşan nehir suyu 'İmâret-i İbnü'l-Âhnâ'î'ye ulaşmış ve birçok dükkânın harap olmasına sebep olmuştur¹⁰.

V. Baradâ Vadisi

Baradâ Vadisi, XVI. yüzyılda Şam Livâsı'na tâbi bir nâhiyenin ismi olarak tarihî vesikalarda kayıtlıdır¹¹. Buğday tarımının yapıldığı vadi, meyve bahçeleriyle doludur. Vadideki *Baradâ Nehri* üzerinde *Sûk Köprüsü* (Cisrû's-Sûk) adında bir köprü bulunmaktadır¹². *Zebedâni*'ye doğru

⁵ S. el-Müneccid, *age*, s.23

⁶ *Fîce Köyü*, Şam ve *Zebedâni* arasında yer almaktadır (Yâkût el-Hamevî, *age*, el-Cüz'ü'r-Râbi', s. 319)

⁷ S. el-Müneccid, *age*, s.24; Ahmed Vasfî Zekeriyâ, *Dimaşk fî Kitâbâtî*, (Harrerhâ ve Â'ddehâ: el-Mehâmî Ahmed Gassân Sebenû), Dârü'l-Kuteybetü, Dimaşk, 1946, s. 93

⁸ Yâkût el-Hamevî, *age*, el-Cüz'ü'-Evvelü, s. 450

⁹ Hamza bin Esed bin 'Aliyy bin Muhammed et-Temîmiyy el-Ma'rûf bi İbni'l-Kalânîsi, *Târîhu Dimaşk (Hicrî 360-555)*, (Tahkik: Süheyl Zekkâr), et-Tab'atü'l-Ulâ, Dimaşk, 1983, s. 493

¹⁰ İbn Tolûn es-Sâlihî ed-Dimaşkî, *Havâdisü Dimaşkü'l-Yevmiyyeti Gatâtü'l-Gazvi'l-'Osmâni li Şam 926-951 h. Safahâtü Mefkûdetü Tünşirü li'l-Merretü'l-Ulâ min Kitâbi Müfâketi'l-Halâni fî Havâdisi'z-Zemâni*, (Tahkik: Ahmed İbiş), Dârü'l-Evâ'il, Dimaşk, 2002, s. 21 2

¹¹ Muhammad Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beirut 1982, s. 42

¹² John Lewis Burckhardt, *Travels in Syria and the Holy Land*, London 1992, s. 2

genişleyen vadinin arazisi verimli olup vadiyi doğudan *Bülûdân*, *Bukayn* ve *Madâyâ* gibi köyler kuşatırken, düzlüğün sağında ise *el-Havş* ve *Batrûna* gibi köyler yer almaktadır. Vadi daralırken, *Baradâ Nehri*; *Kefrû'l-'Avâmîd*, *el-Hüseyniyye* ve *Kefrû'z-Zeyt* gibi köylerin bulunduğu vadinin arazisinden geçmektedir¹³. 1759 depreminde *el-Hâme* gibi dağ köylerine ek olarak, *Zebedânî* ve *Baradâ Vadisi* büyük bir zarar görmüştür¹⁴.

VI. Baradâ Nehri'nden Ayrılan Kollar

Şam ve çevresinin en önemli nehri olan *Baradâ*, Şam'a ulaşmadan altı kola ayrılmaktadır. *Baradâ Nehri*'nden ayrılarak, Şam'a hayat bahşeden bu kollar *Yezîd*, *Tûrâ*, *Deyrânî*, *Kanavât*, *Bânyâs* ve *Mizzâvî* gibi nehirlerdir¹⁵.

1. Yezîd Nehri

Nehir, ismini *Muaviye*'nin oğlu *Yezîd*'den almıştır¹⁶. *Baradâ Nehri*'nden ilk ayrılan nehir olan *Yezîd Nehri*, Şam'dan 12 km. uzaklıkta bulunan *el-Hâme Köyü*'nün yakınında *Baradâ*'dan ayrılır. *Sâlihîyye* arazisinin büyük bir kısmını sulayan bu nehir, buranın bütün su ihtiyacını karşılamaktadır¹⁷. Nehir, *El-Meytûr* (الميطور)¹⁸ arazisini aşır *Berze*'yi¹⁹ suladıktan sonra *Harastâ*²⁰ arazisinde son bulur.²¹ *Ed-Devâsatü't-Tahtânî Mescidi*, bu nehrin

¹³ S. el-Müneccid, *age*, s. 23

¹⁴ Muhammed Ahmed Dehmân, *Fî Rihâbi Dimaşk*, Dârü'l-Fikri, Dimaşk 1982, s. 201

¹⁵ Şam'daki kanallar ve mevkiileri için bkz. el-İmâmü'l-'Âlimü'l-Hâfiz Ebi'l-Kasım Ali bin el-Hasan İbn Hibetü'llah bin Abdullah eş-Şâfi'î el-Ma'rûf bi İbn 'Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, (Dirâset ve Tahkîk: Muhibeddin Ebi Sa'îd Ömer bin Garâme el-'Amrevî, el-Cüz'ü's-Sânî, Dârü'l-Fikri, Beyrut 1995, s. 378-386; Şam'ın nehirleri ve kuyuları için ayrıca bkz. Muhammed bin Tolûn es-Salihî, *el-Kalâ'idü'l-Cevheriyyeti fî Târîhi's-Salihîyyeti*, (Tahkîk: Muhammed Ahmed Dehmân), el-Kısmü'l-Evvelü, Matb'âtü Mecma'i'l-Lügati'l-'Arabiyyeti bi Dimaşk, Dimaşk, 1980, s. 366-372. Müellifin ismi bundan sonraki dipnotlarda *İbn Tolûn* şeklinde kaydedilecektir; Nehirler ve sulama için bkz. M. Kürd Ali, *age*, s. 114-119 ve A. Vafî Zekeriyâ, *age*, s. 91-115

¹⁶ İbn Tolûn, *age*, el-Kısmü'l-Evvelü, s. 366

¹⁷ İbn Tolûn, *age*, el-Kısmü'l-Evvelü, s. 368

¹⁸ *El-Meytûr*, Şam'ın köylerindendir.

¹⁹ *Gûta*'da yer alan bir köydür.

²⁰ Mamûr büyük bir köy olan *Harastâ*, *Hums* yolu üzerinde Şam bostanlarının ortasında yer almaktadır (Yâkût el-Hamevî, *age*, el-Cüz'ü's-Sânî, s. 279)

²¹ S. el-Müneccid, *age*, s.28-29; Muhammed bin Mustafa İbn er-Râ'î, *el-Berkü'l-Mütâllikü fî Mehâsinî Caliki*, (Tahkîk: Muhammed Edîb el-Câdir), Matb'âtü Mecma'ü'l-Lügati'l-'Arabiyyeti bi Dimaşk, Dimaşk, Tarihsiz, s. 166; *Yezîd Nehri* için ayrıca bkz. Muhammed Hüseyin el-'Attâr ed-Dimaşkî, *İlmü'l-Miyâhi'l-Câriyyeti fî Medîneti Dimaşk ev Risâletü fî 'İlmi'l-Miyâhi*, (Tahkîk: Ahmed Gassân Sebenû), et-Tab'atü'l-Evvelü, Silsiletü Dirâsâti ve Vesâ'iki Târîhi Dimaşk ve's-Şam (4), Dârü Kuteybe, Dimaşk, 1984, s.9-10.

kenarında bulunmaktadır²². Nehir üzerinde Şebâbe olarak bilinen bir köprü bulunmaktaydı²³.

Ayrıca nehrin üzerinde bahçeler (cüneyne)²⁴, *Cedîd Câmii* (Cibril Mağarası'na giden yol üzerinde)²⁵, *Emîr Muineddin*'in kızı *İsmeteddin Hatun*'un türbesi (Kasiyon'da)²⁶, *Hünkâr Câmii/Sultân Selim Câmii*²⁷, meşid²⁸, *Demirtaş Mescidi*²⁹, *el-Kalânsiyye Dârülhadîsi*³⁰, *Yağmûriyye Medresesi*³¹, *Mürşidiyye Medresesi*³², *Kâhiriyye Medresesi*³³, *Cemaliyye Medresesi* havuzu³⁴, *Süyûfiyye Zâviyesi*³⁵, *Zâhiriyye* (زاهرية) *Türbesi*³⁶, *Medresetü's-Sagîra*³⁷, *Tâlûtü'l-Melik*'in kabri ve ribât (el-Âtâbekiyye Medresesi'nin doğusunda)³⁸ gibi birçok binâ bulmak mümkündür (Yezîd Nehri'nin planı için bkz. Ek-2).

2. Tûrâ Nehri

Kaynaklarda nehrin kitâbesi تورا، ثورى ثورة ve تورة gibi değişik şekillerde kaydedilmiştir. *Tûrâ Kanalı*, *Yezîd Kanalı*'ndan daha eski bir döneme aittir³⁹. Nehir, ismini İslâm öncesi bir emîrin ثورى isminden almıştır⁴⁰. *Baradâ*'nın kuzeyinde yer alan *Tûrâ Nehri*, er-*Rebve*'ye⁴¹ girdiği zaman *Cisrû'l-Haşeb* yanında⁴² *Baradâ*'dan ayrılır ve *Sâlihiyye*'ye doğru ilerler. Daha sonra *Cisrû'l-Ebyâd*'ı, eski *Makrâ* مقرى Köyü'nü ve *Beyt-i Ebyât*'ı yani *Tâhûnü'l-İsnân Mahallesi*'ni aşmaktadır. *Yezîd* ve *Tûrâ*

²² İbn Tolûn, *age*, el-Kısmü'l-Evvelü, s. 355

²³ İbn Tolûn, *Havâdisü Dimaşki'l-Yevmiyyeti*, s. 231

²⁴ İbn Tolûn, *age*, el-Kısmü'l-Evvelü, s. 78, 99, 164, 235, 246

²⁵ İbn Tolûn, *age*, el-Kısmü'l-Evvelü, s. 103

²⁶ İbn Tolûn, *age*, el-Kısmü'l-Evvelü, s. 106

²⁷ İbn Tolûn, *age*, el-Kısmü'l-Evvelü, s. 114

²⁸ İbn Tolûn, *age*, el-Kısmü'l-Evvelü, s. 353

²⁹ İbn Tolûn, *age*, el-Kısmü'l-Evvelü, s. 355

³⁰ İbn Tolûn, *age*, el-Kısmü'l-Evvelü, s. 143

³¹ İbn Tolûn, *age*, el-Kısmü'l-Evvelü, s. 215

³² İbn Tolûn, *age*, el-Kısmü'l-Evvelü, s. 229

³³ İbn Tolûn, *age*, el-Kısmü'l-Evvelü, s. 234

³⁴ İbn Tolûn, *age*, el-Kısmü'l-Evvelü, s. 236

³⁵ İbn Tolûn, *age*, el-Kısmü'l-Evvelü, s. 288

³⁶ İbn Tolûn, *age*, el-Kısmü'l-Evvelü, s. 318

³⁷ İbn Tolûn, *age*, el-Kısmü'l-Evvelü, s. 349

³⁸ İbn Tolûn, *age*, el-Kısmü'l-Evvelü, s. 359; *Yezîd Nehri* için ayrıca bkz. Yâkût el-Hamevî, *age*, el-Cüz'ü'l-Hâmis, s.499; A. Vasfî Zekerîyyâ, *age*, s. 107-109

³⁹ Muhammed Hüseyin el-'Attâr ed-Dimaşkî, *age*, s. 10

⁴⁰ İbn Tolûn, *age*, el-Kısmü'l-Evvelü, s. 368

⁴¹ Bazı kaynaklarda *Rebve* için "السوية على الماء" (السوية على الماء) ifadesi kaydedilmiştir (İbnü'l-Kalânîsi, *age*, s. 464)

⁴² A. Vasfî Zekerîyyâ, *age*, s. 110

nehirleri arasında *Neyrebü'l-Â'lâ* arazisi yer almaktadır. *Tûrâ Nehri*, *Erze* ve *Erzûnâ*⁴³ köyleriyle birlikte *Cobar* arazisinin bir kısmını sulamaktadır⁴⁴. Kollara ayrılan nehir *Mizze*, *Zemelkâ*, '*Arabîl* ve '*Ayn Termâ* köylerinin bazı arazilerini ve *Medeyre*, *Misrâbâ* ve *Dûma* arazilerini suladıktan sonra '*Azrâ*'da son bulur⁴⁵. Nehir, şehrin çevresindeki bostanları da sulamaktadır. Meselâ *Er-Rebve* yakınlarında nehrin kenarında *İbnü'n-Neşv Bostanı*'na ek olarak *Mizze*'de *İbnü'l-Cemâ'a Bostanı* gibi yeşil alanlar *Tûrâ*'nın suladığı sahaların dâhilinde kalmaktadır⁴⁶. *El-İmadiyye Mezraası* yakınında bulunan *Süreybeteyn Köyü* de *Tûrâ*'nın sulama kapsamına girmektedir⁴⁷. Ayrıca *Cisrû'l-Ebyâd*'a bitişik olup *Tûrâ Nehri*'nin kenarında *el-Mârdâniyye Câmii*, *Şibliyyetü'l-Berrâniyye Medresesi*⁴⁸ ve yine bu nehrin geçtiği güzergâh olan *Cisrû'l-Ebyâd*'da *el-İzziyye Hânekâhu* yer almaktadır⁴⁹ (*Tûrâ Nehri*'nin planı için bkz. Ek-3).

3. Deyrânî Nehri

Deyrânî olarak da bilinen nehir, eski *Dâriyyâ Nehri*'dir. Bu bölgeyi suladığı için bu isimle zikredilmektedir. *Eş-Şâdirvân* yakınlarında *Baradâ*'dan ayrılan nehir, *Mizze* arazisini suladıktan sonra *Dâriyyâ*'ya ulaşır⁵⁰.

4. Kanavât Nehri

Kanavât, *eş-Şâdirvân* yakınlarında (er-Rebve ve *Dummâr* arasında) *Baradâ*'dan ayrılır. Nehir, *Süknetü'l-Hamidiyye*'nin yanında iki kola ayrılır: Güneye yönelen birinci kol beş kısma ayrılır ki bu aksâmların suladığı araziler şunlardır: *Kefr Sûsiyye*, *Büstânü'l-Hacer*, *el-Kadem* arazisi, *Kiniyye* ve *el-Halhâl* arazileri, *Bâbü'l-Câbiyye* hârici, *Bâbü's-Serice*, *Bâbü'l-Musallâ*, *Meydân* ve *Kabr-i Âtike Mahallesi* gibi semtlerin su ihtiyacını karşılamaktadır. İkinci kol ise doğuya doğru yönelerek *Kanavât Mahallesi*'ni geçer. *Kabr-i Âtike Mahallesi*, *Bâbü's-Serice*, *el-Harâb*, *Mi'zenetü's-Şahm*, *Hâratü'l-Yahûd*, *el-Mâristân Sokağı*, *Hâratü's-Şâbikliyye* (*Kanavât Mahallesi*'nde), *Tevrûzî Hamamı*, *Hayyâtîn Hamamı*, *Misk Hamamı*, *Sitt-i*

⁴³ *Erzûnâ Köyü*, *el-Kâbûnü't-Tahtâni*'nin altında yer almaktadır (M. Kürd Ali, *age*, s. 221)

⁴⁴ S. el-Müneccid, *age*, s. 29-30

⁴⁵ S. el-Müneccid, *age*, s.31; *Tûrâ Nehri* hakkında tafsilâtlı bilgi için bkz. Muhammed Hüseyin el-'Attâr ed-Dimaşkî, *age*, s.10-11

⁴⁶ İbn Tolûn, *age*, el-Kismü'l-Evvelü, s. 127

⁴⁷ M. Kürd Ali, *age*, s. 235

⁴⁸ M. Kürd Ali, *age*, s. 174

⁴⁹ İbn Tolûn, *age*, el-Kismü'l-Evvelü, s. 111, 281

⁵⁰ S. el-Müneccid, *age*, s. 32; Muhammed Hüseyin el-'Attâr ed-Dimaşkî, *age*, s. 12

'Azrâ Hamamı, Sinâniyye Hamamı, Buzûriyye Hamamı, Kayşânî Hamamı, Melike Hamamı, Es'ad Paşa el-'Azm Sarayı, Tâhûnü's-Sicin, Şam Kalesi, Ervâm Çarşısı ve Emevî Câmii gibi semt ve mekânların su ihtiyacını gidermektedir⁵¹. Osmanlı Dönemi'nde Kanavât, tamir ve termim edilmiştir. 1743-44 m./1156 h. yılında Şam Valisi Süleyman Paşa el-'Azm, nehrin kanalını onarmıştır⁵². İklim olayları ve deprem sebebiyle nehrin kesildiği zamanlar da görülmüştür. Meselâ 1756-57 m./1170 h. yılında kesintiye uğrayan nehre⁵³, 1758-59 m./1172 h. yılındaki ilk depremde büyük bir kaya düşmesi neticesinde beldeye on bir gün su ulaşmamıştır⁵⁴ (Kanavât Nehri'nin planı için bkz. Ek-4).

5. Bânyâs Nehri

Kaynaklarda Kulayt (قليط), Bânâs (باناس) ve Balanyâs (بلنياس) olarak da zikredilen Bânyâs Nehri (Baradâ'nın güneyinde) er-Rebve'de Baradâ'dan ayrılmaktadır⁵⁵. Şehre girdikten sonra iki kısma ayrılır: Şam Kalesi kısmı⁵⁶ ve Emevî Câmii kısmı. Bu aksâmlar da kendi arasında kısımlara bölünmektedir. Bir kol Mehmed Paşa el-'Azm Hamamı'nın altındaki el-Kacmâsiyye Medresesi'nin doğusunda ilerler. Bu kısım ikiye ayrılmaktadır: Birincisi Bâbü's-Sagîr'e ve Meydân'a ikincisi ise Besâtînü's-Şâgûr'a (Şâgûr Bostanları) ve Bâbü's-Şarkî'ye doğru hareket eder⁵⁷. Bâbü'n-Nasr hâricinde, nehir üzerinde hânekâh gibi dinî ve içtimaî müesseseleri de görmek mümkündür⁵⁸ (Bânyâs Nehri'nin planı için bkz. Ek-5).

6. Mizzâvî Nehri

Dummar Beldesi'nin batısında Barada'dan ayrılan Mizzâvî Nehri, Mizze Köyü'nü ve havalisini sular⁵⁹.

⁵¹ S. el-Müneccid, *age*, s. 33; Muhammed bin Mustafa İbn er-Râ'î, *age*, s.168; Kanavât hakkında bkz. Muhammed Hüseyin el-'Attâr ed-Dimaşkî, *age*, s. 12-13

⁵² eş-Şeyh Ahmed el-Budeyrî el-Hallâk, *Havâdisü Dimaşki'l-Yevmiyyeti 1741-1762 m./1154-1175 h.*, (Nakkahâ: eş-Şeyh Muhammed Sa'id el-Kâsımî), (Hakkakahâ: D. Ahmed İzzet Abdulkerim), Dârü Sadeddin, Dimaşk, 1997, s. 113

⁵³ el-Budeyrî el-Hallâk, *age*, s. 235

⁵⁴ el-Budeyrî el-Hallâk, *age*, s. 261

⁵⁵ S. el-Müneccid, *age*, s.34.

⁵⁶ 1759 depreminde Şam Şehri'nin surları Bânyâs Nehri'ne düşmüştür (M. Ahmed Dehmân, *Fî Rihâbi Dimaşk*, s.202).

⁵⁷ S. el-Müneccid, *age*, s. 34-35; Bânyâs için ayrıca bkz. Muhammed Hüseyin el-'Attâr ed-Dimaşkî, *age*, s.13-15

⁵⁸ İbn Tolûn, *age*, el-Kısmü'l-Evvelî, s. 106

⁵⁹ Kuteybe eş-Şihâbî, *Mu'cemü Dimaşki't-Târîhi li Emâkini ve'l-Âhyâ'i ve'l-Müşîyedâti ve Mevâki'hâ ve Târîhühâ Kemâ Veredet fî Nusûsi'l-Mü'errihîne*, el-Cüz'ü's-Sânî, Menşûrâtü

Sonuç

Şam'ın dışındaki kaynaklardan beslenen ve oluşumunda yeryüzü şekillerinin etkisi bulunan *Baradâ Nehri*, şehre ulaşmadan *Yezîd*, *Tûrâ*, *Deyrânî*, *Kanavât*, *Bânyâs* ve *Mizzâvî* olmak üzere altı kola ayrılarak bölge topraklarına can vermektedir. *Baradâ* ve onun kolları, *Gûta*'da geniş bir tarım alanının su ihtiyacını karşıladıktan sonra şehir merkezinde hem kullanma hem de içme suyu olarak kullanılmaktadır. Nehir suları dört mevsim boyunca şehrin idarî, iktisadî, askerî, dinî ve içtimaî tüm müesseselerine su kanalları yardımıyla ulaştırılmaktadır. Tarih boyunca şehirlerin şekillenmesinde ve mimarisinin seçkin ve çeşitli olmasına vesile olan su kaynakları, insan kitlelerinin iskân sahalarını tayin edici bir etmen olmayı sürdürmüştür.

Kaynakça

Ahmed Vasfî Zekeriyâ; *Dımaşk fî Kitâbâtî*, (Harrerehâ ve Â'ddehâ: El-Mehâmî Ahmed Gassân Sebenû), Dârü'l-Kuteybetü, Dımaşk 1946

Bakhit, Muhammed Adnan; *The Ottoman Province of Damascus in The Sixteenth Century*, Beirut 1982

Hamza Bin Esed Bin 'Aliyy Bin Muhammed Et-Temîmiyy El-Ma'Rûf Bi İbni'l-Kalânîsî; *Târîhu Dımaşk (Hicrî 360-555)*, (Tahkîk: Süheyl Zekkâr), Et-Tab'Atü'l-Ulâ, Dımaşk 1983

Hartmann, R.; "Şam", *İslâm Ansiklopedisi XI*, Milli Eğitim Bakanlığı, Eskişehir 1997, s. 297-310.

El-İmâmü'l-Âlimü'l-Hâfız Ebi'l-Kasım Ali Bin El-Hasan İbn Hibetü'llah Bin Abdullah Eş-Şâfi'î El-Ma'Rûf Bi İbn 'Asâkir; *Târîhü Medîneti Dımaşk*, (Dırâsetün ve Tahkîkün: Muhibeddin Ebî Sa'îd Ömer Bin Garâme El-'Amrevî, El-Cüz'ü's-Sânî, Dârü'l-Fikri, Beyrut 1995

John Lewis Burckhardt; *Travels in Syria and The Holy Land*, London 1992

Muhammed Ahmed Dehmân; *Fî Rihâbi Dımaşk*, Dârü'l-Fikri, Dımaşk 1982

Muhammed Hüseyin El-'Attâr Ed-Dımaşkî; *İlmü'l-Miyâhi'l-Câriyyeti Fî Medîneti Dımaşk Ev Risâletü fî 'İlmi'l-Miyâhi*, (Tahkîkü: Ahmed Gassân Sebenû), Et-Tab'atü'l-Evvelü, Silsiletü Dirâsâtî Ve Vesâ'iki Târîhi Dımaşk Ve'ş-Şam (4), Dârü Kuteybe, Dımaşk 1984

Muhammed İbn Tolûn Es-Sâlihî Ed-Dımaşkî; *Havâdisü Dımaşkü'l-Yevmiyyeti Gatâtü'l-Gazvi'l-'Osmânî Li Şam 926-951 H. Safahâtü Mefkûdetü Tünşirü Li'l-*

Merretü'l-Ulâ Min Kitâbi Müfâketi'l-Halâni fî Havâdisi'z-Zemâni, (Tahkik: Ahmed İbiş), Dârü'l-Evâ'il, Dımaşk 2002

_____ ; *El-Kalâ'idü'l-Cevheriyyeti Fî Târîhi's-Salihyyeti*, (Tahkikü: Muhammed Ahmed Dehmân), El-Kısmü'l-Evvelü Ve's-Sânî, Matb'âtü Mecma'î'l-Lugati'l-'Arabiyyeti Bi Dımaşk, Dımaşk 1980

Muhammed Kürd Ali; *Gûtatü Dımaşk*, Matbû'âtü'l-Mecma'î'l-'Arabiyyeti Bi Dımaşk, Matba'Atü't-Terakkî, Dımaşk 1952

Muhammed Bin Mustafa İbnü'r-Râ'î; *El-Berkü'l-Mütâllıkü fî Mehâsinî Caliki*, (Tahkik: Muhammed Edîb El-Câdir), Matbû'âtü Mecma'ül-Lügati'l-'Arabiyyeti bi-Dımaşk, Dımaşk Tarihsiz.

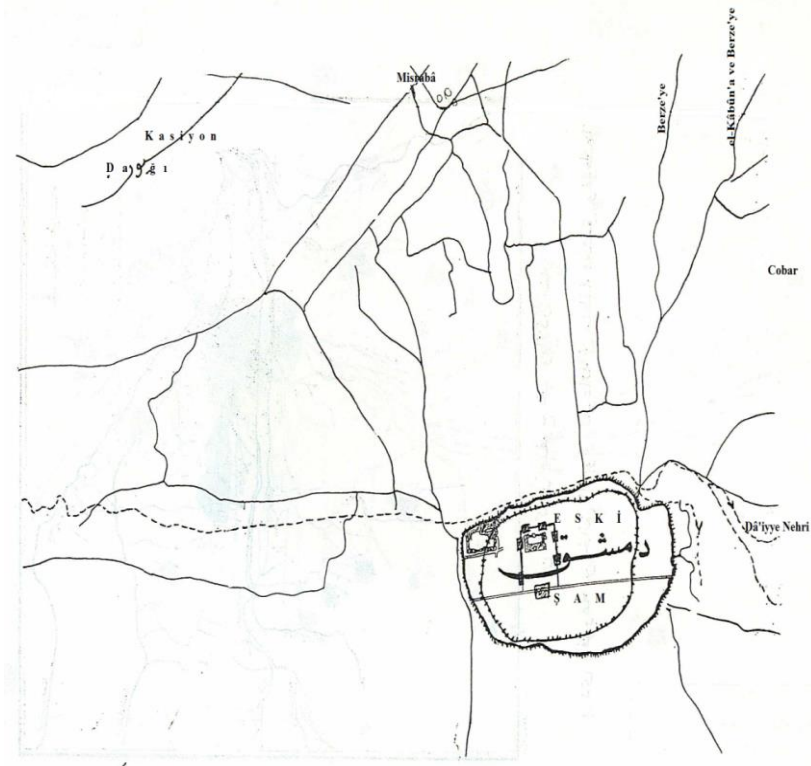
El-Müneccid, Salahaddin; *Hıtatü Dımaşk Nusûsü ve Dırâsâtü fî Târîhi Dımaşkî't-Toboğrâfi Ve Âsâruhâ'l-Kadîmetü*, El-Matba'atü'l-Kâtülîkiyye, Beyrut 1949

Eş-Şeyh Ahmed El-Budeyrî El-Hallâk; *Havâdisü Dımaşki'l-Yevmiyyeti 1741-1762 M./1154-1175 H.*, (Nakkahâ: Eş-Şeyh Muhammed Sa'id El-Kâsımî), (Hakkakahâ: D. Ahmed İzzet Abdulkerim), Dârü Sadeddin, Dımaşk 1997

Eş-Şeyh İmâm Şehabeddin Ebi Abdullah Yâkût Bin Abdullah El-Hamevî Er-Rûmî El-Bağdadî; *Mu'Cemü'l-Büldâni*, (Tahkik: Ferid Abdülaziz El-Cündî), El-Cüz'ü'r-Râbi', Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyyeti, Beyrut, Tarihsiz.

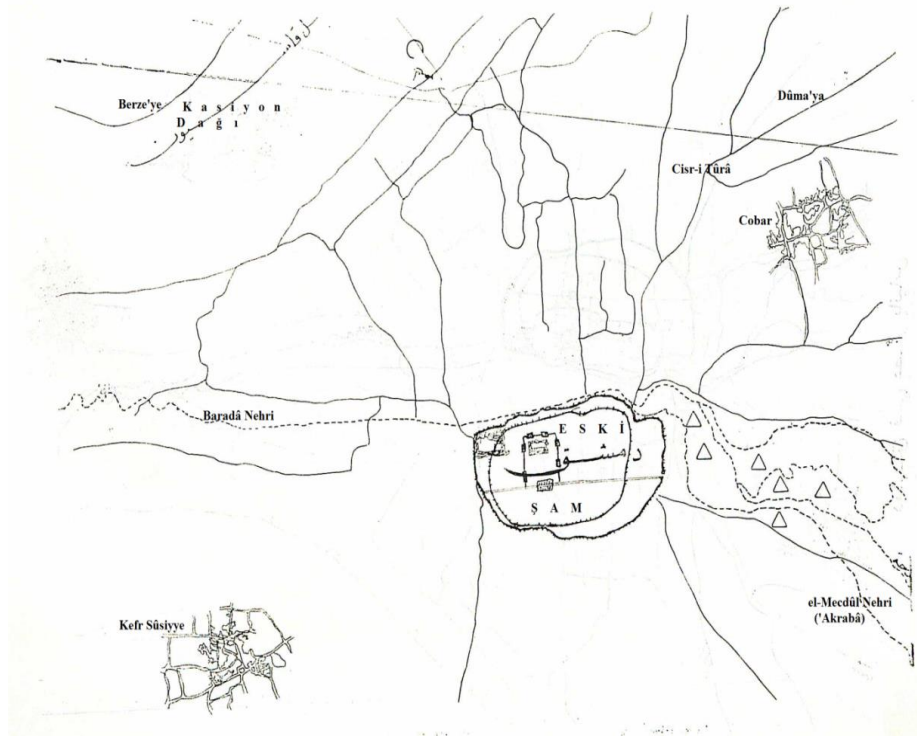
Eş-Şihâbî, Kuteybe; *Mu'Cemü Dımaşkî't-Târîhi li-Emâkini ve'l-Âhyâ'i ve'l-Müşiyedâti ve Mevâki'Hâ ve Târîhühâ Kemâ Veredet fî Nusûsi'l-Mü'errihîne*, El-Cüz'ü's-Sânî, Menşûrâtü Vezâreti's-Sekâfeti, Dımaşk 1999

Tower, J. Allen; *The Oasis of Damascus*, Printed At The American Press, Beirut 1935

EKLER**EK-1/a Baradâ Nehri**

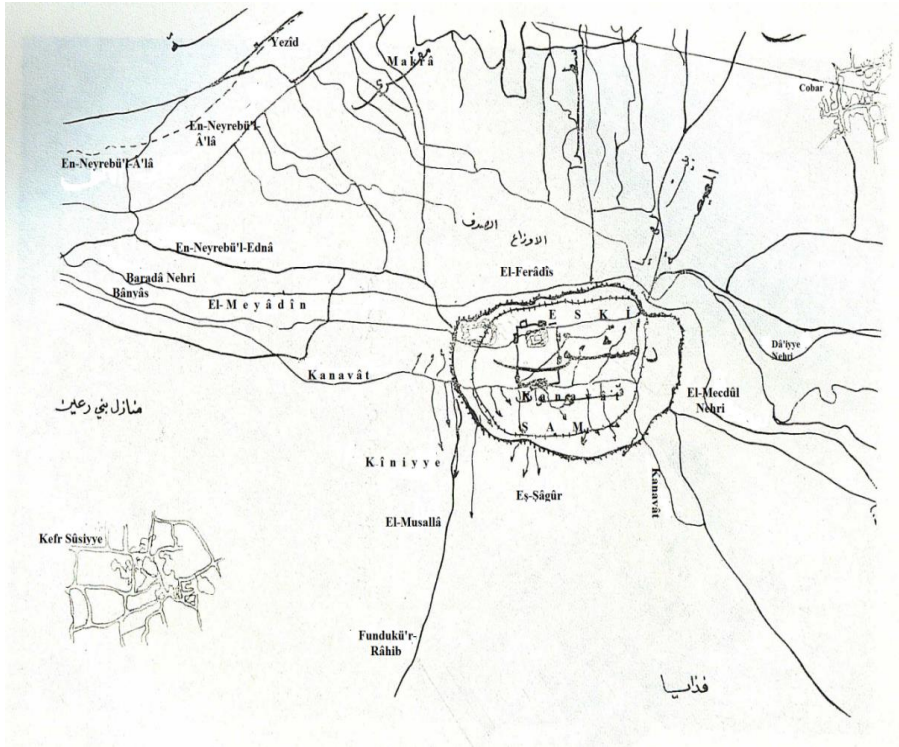
Kaynak: Muhammed Hüseyin el-'Attâr ed-Dımaşkî, *'İlmü'l-Miyâhi'l-Câriyyeti fî Medîneti Dımaşk ev Risâletü fî 'İlmi'l-Miyâhi*, (Tahkîkü: Ahmed Gassân Sebenû), et-Tab'atü'l-Evvelü, Silsiletü Dirâsâti ve Vesâ'iki Târihi Dımaşk ve's-Şam (4), Dârü Kuteybe, Dımaşk 1984, s. 204

EK-1/b Baradâ Nehri

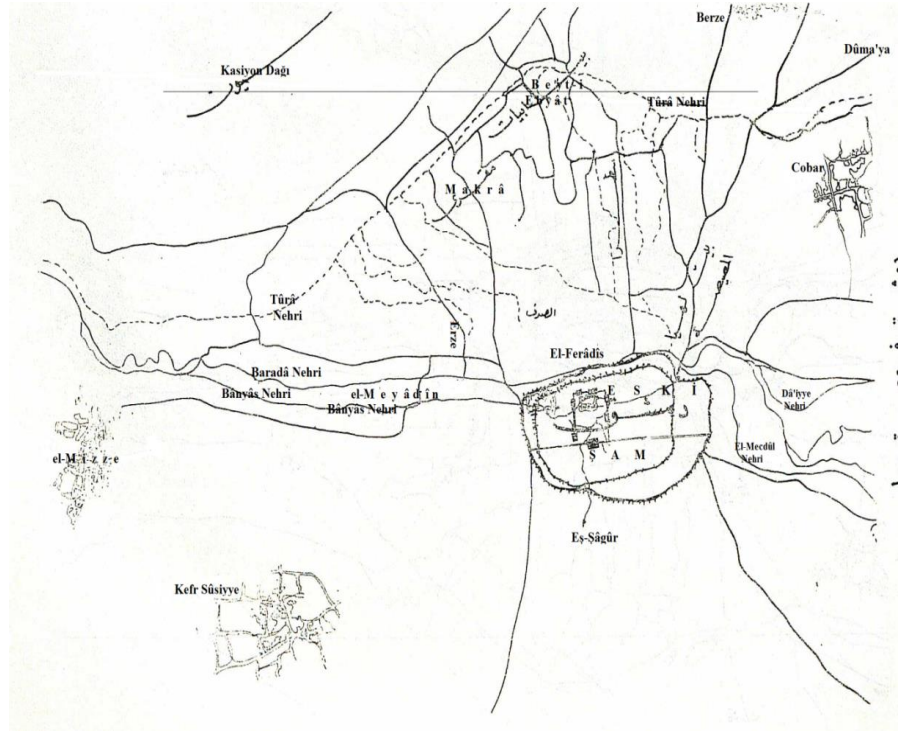
Kaynak: Muhammed Hüseyin el-‘Attâr ed-Dımaşkî, *‘İlmü’l-Miyâhi’l-Câriyyeti fî Medîneti Dımaşk ev Risâletü fî ‘İlmü’l-Miyâhi*, (Tahkîkü: Ahmed Gassân Sebenû), et-Tab‘atü’l-Evvelü, Silsiletü Dirâsâti ve Vesâ’iki Târîhi Dımaşk ve ‘ş-Şam (4), Dârü Kuteybe, Dımaşk 1984, s. 205

EK-2 Yezîd Nehri

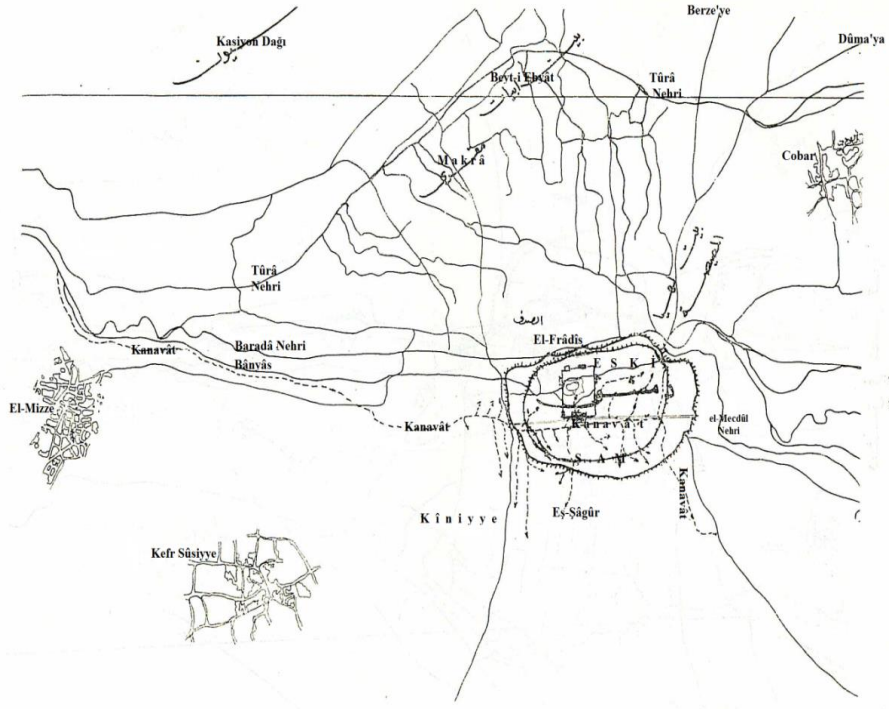
Kaynak: Muhammed Hüseyin el-'Attâr ed-Dimaşki, *'İlmü'l-Miyâhi'l-Câriyyeti fî Medîneti Dimaşk ev Risâletü fî 'İlmi'l-Miyâhi*, (Tahkîkü: Ahmed Gassân Sebenû), et-Tab'atü'l-Evvelü, Silsiletü Dırâsâti ve Vesâ'iki Târihi Dimaşk ve's-Şam (4), Dârü Kuteybe, Dimaşk 1984, s. 209

EK-3Tûrâ Nehri

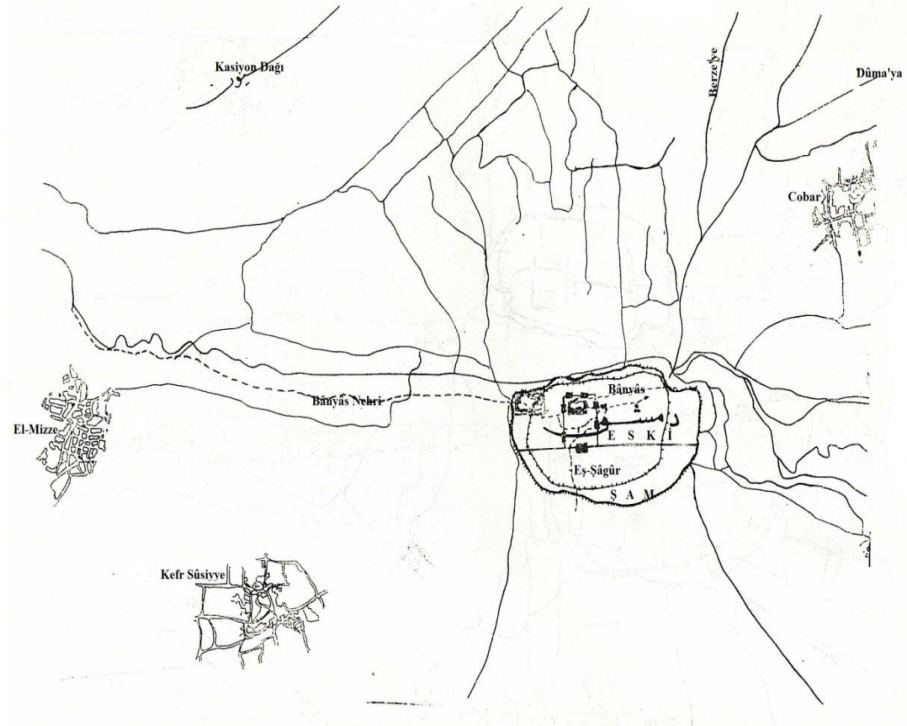
Kaynak: Muhammed Hüseyin el-Attâr ed-Dımaşkî, *'İlmi'l-Miyâhi'l-Câriyyeti fî Medineti Dımaşk ev Risâletü fî 'İlmi'l-Miyâhi*, (Tahkikü: Ahmed Gassân Sebenû), et-Tab'atü'l-Evvelü, Silsiletü Dırâsâti ve Vesâ'iki Târihi Dımaşk ve's-Şam (4), Dârü Kuteybe, Dımaşk 1984, s. 207

EK-4 Kanavât Nehri

Kaynak: Muhammed Hüseyin el-‘Attâr ed-Dımaşkî, *‘İlmü’l-Miyâhi’l-Câriyyeti fî Medîneti Dımaşk ev Risâletü fî ‘İlmi’l-Miyâhi*, (Tahkîkü: Ahmed Gassân Sebenû), et-Tab‘atü’l-Evvelü, Silsiletü Dirâsâti ve Vesâ’iki Târîhi Dımaşk ve’ş-Şam (4), Dârü Kuteybe, Dımaşk 1984, s. 208

EK-5 Bânyâs Nehri

Kaynak: Muhammed Hüseyin el-'Attâr ed-Dımaşkî, *'İlmü'l-Miyâhi'l-Câriyyeti fî Medîneti Dımaşk ev Risâletü fî 'İlmi'l-Miyâhi*, (Tahkîkü: Ahmed Gassân Sebenû), et-Tab'atü'l-Evvelü, Silsiletü Dirâsâti ve Vesâ'iki Târîhi Dımaşk ve 'ş-Şam (4), Dârü Kuteybe, Dımaşk 1984, s. 206

TÜRK HAKİMİYETİNİN ŞAM'IN FİZİKİ YAPISINA KATKILARI

Turkish Domination's Additions to Damascus' Physical Structure

İbrahim YILMAZÇELİK**

Özet

Tarihî dönemler içerisinde Şam, coğrafi konumu itibariyle çevresindeki büyük medeniyetlerin cazibe merkezi olmuştur. Buraya hâkim olan her kavim, kendi eserlerini bırakmıştır. Türkler yoğun ve şuurlu olarak, iskân amacıyla bu bölgeye VIII. ve IX. asırda yerleşmişler ve bölgedeki en güçlü siyasî teşekkülleri oluşturmuşlardır. Bölgedeki Türk hâkimiyeti, Tolunoğulları Devleti ile başlamış ve İhşidilerle devam etmiştir. Daha sonra sırasıyla bu bölgeye Eyyübîler, Selçuklular, Memlûklular ve nihayetinde Osmanlılar hâkim olmuştur. Bölgenin Türk hâkimiyeti altına geçmesinden sonraki dönemlerde, bölge esaslı bir imar faaliyetine sahne olmuştur. Daha önceden yapılan eserlerin tamirinin yanı sıra, Türkler bölgede pek çok eser ortaya koymuşlardır. Bu çalışmada, Şam'ın geçmişindeki Türk varlığı ana hatları ile ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şam, Dimaşk, Suriye, Selçuklu, Osmanlı

Abstract

Damascus in historical periods, geographical location, has been the center of attraction at the great civilizations around. This region seized every tribe, leaving their works. Turks intense and consciously, for the purpose of settlement in this region VIII. and IX. century and settled in the region have created the most powerful political formations. Turkish domination in the region, began with Tolunogullar State İhşidilerle continued. Then the Ayyubids in this region, the Seljuks, Mamluks, and eventually took control of the region was conquered by the Ottomans. Subsequently the expiration of the region under Turkish rule, the region has witnessed a substantial development activity. Repair works done previously, as well as many works have demonstrated the Turks in the region. In this study, the main lines were analyzed by the Turkish existence in the history of Damascus.

Keywords: Damascus, Şam, Syria, Seljuk and Ottoman

Coğrafi konumu itibariyle Şam, çevresindeki büyük medeniyetlerin cazibe merkezi olmuştur. Bu yüzden tarihî süreçte çeşitli kavimler Şam'a yönelmişler, feth ve iskân etmişlerdir. Buraya hakim olan her kavim de kendi eserlerini bırakmışlardır.

** Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi – Elazığ/Türkiye

Şam, eski dünyanın cazibe merkezlerinin önemli bir mevkiinde bulunmaktadır. İktisat ve dinî temayüller birleşince, bölge daima büyük önem arz etmiştir. Bilinen en eski çağlardan itibaren Şam, kuzeyde Anadolu merkezli güçler ile (Hitit, Roma, Selçuklu, Osmanlı), güneyden Mısır merkezli güçler (Firavunlar devri Mısır'ı ile İslam, Fatımî, Eyyübî ve Memluklu) arasında bir mücadele alanı ve düğüm noktası olmuştur. Tarihî süreçte bazen doğudan İran ve Türkistan Merkezli güçlerin Şam'a kadar geldikleri de görülmektedir. Tarihin ilk devirlerinden itibaren Antik Mısır ile Hititler arasında büyük mücadeleler meydana gelmiştir. Daha sonra Akdeniz'de dünyanın en büyük siyasî teşekkülünü kuran Roma İmparatorluğu bölgeye hakim olmuştur. Bölgenin önemi Perslerin de Mısır'a kadar gelmelerini, bu arada Şam ve Kudüs'ü işgal etmeleri neticesini doğurmuştur. Bu doğu-batı, kuzey güney merkezli güçler arasındaki çekişmeler tarihin uzun sürecinde devam etmiştir. Bu süreç Türk-Arap-İslam devletleri arasında da varlığını sürdürmüştür. Bu bağlamda Türkler de erken denilebilecek bir çağda miladi 8-9. asırlarda Şam'a gelmişlerdir. Şam'ın öz geçmişindeki Türk varlığının araştırılacağı bu çalışmada, Türklerin Şam'a ilk gelişleri, bölgedeki siyasî ve iktisadî faaliyetleri ele alınacaktır¹.

Bu bağlamda destanî dönemdeki Türk iskân ve fethini nazar-ı itibara almazsak, miladî 8-9. asırlarda Türkler yoğun ve şuurulu olarak iskân amacıyla bölgeye yerleşmişlerdir. Bölgedeki en güçlü siyasî varlıklarını bu dönemden sonra kurmuşlardır. Bölgede kurulan ilk siyasî Türk teşekkülü, 9. asrın ortalarında Mısır'da bağımsızlığını ilan eden Tolunoğulları devletidir. Arkasından Suriye merkez olmak üzere İhşidîler varlıklarını devam ettirmişlerdir. Daha sonraki asırlarda bölgeye Eyyübî, Selçuklu, Memluklu ve nihayet Osmanlı Devleti hakim olmuştur. Bu devletlerin hakimiyet süreleri içerisinde bölge esaslı bir imar faaliyetine sahne olmuş ve daha önceden yapılan yapılar tamir edilmesinin yanı sıra pek çok da yeni eser yapılmıştır.

ŞAM KENTİNİN TARİHÇESİ

Şam kentinin Arapça ismi Dimaşk olup, Şam kelimesi ise, tarih boyunca bugünkü Suriye, Lübnan ve Filistin'i de içerisine alan bölgeye verilen genel bir addır. Bununla birlikte Osmanlı hâkimiyetinden sonra Şam için Türkler Dimaşk şehri ifadesini kullanmışlardır. Şam kenti, Barada nehrinin şehir

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Salim Cönce; Doğu Akdeniz Çevresinde Türk Hakimiyetinin Tesisleri", **Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslar arası Bilgi Şöleni Bildirileri**, C.I.V.I, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara,2001,s.139;164.

içerisinde yediye ayrılan kolu çevresinde kurulmuştur. Bu sebeple tabii güzellikleri, bağ ve bahçeleri, verimli toprakları ve serin havasıyla tarihin her döneminde önemini korumuş, dünyanın en eski yerleşim merkezlerinden birisi olmuştur².

Şam kenti, milattan önce VIII. asırda Asurluların, VII. asırda Babilliler'in ve I. asırdan sonra da Bizanslılar'ın hakimiyetine girmiştir. İslamiyet'in doğuşundan sonra bölgede, Hz. Ömer'le başlayan bir İslami hareket görülmektedir. Bu durum, Emevi ve Abbasi hanedanlıkları zamanında da devam etmiştir Şam ünlü komutan Halid bin Velid tarafından 634 yılında İslam topraklarına katılmış, bir yıl sonra tekrar Bizans hakimiyetine girmiş ise de 635 yılında Ebu Ubeyde bin Cerrah tarafından yeniden fethedilmiştir³.

661 tarihinde Emevi Devleti'nin başkenti olmuştur. Bununla birlikte şehirde önemli bir imar faaliyeti görülmemektedir. Emeviler döneminde, Velid bin Abdülmelik tarafından yaptırılan Emevi Cami'i'nin dışında önemli bir eser vücuda getirilmemiştir⁴.

749 yılında Şam Abbasiler tarafından ele geçirilmiş ve hilafet merkezi olma özelliğini kaybetmiştir. Abbasiler'in zayıflamasıyla birlikte, Buharalı Ahmed bin Tolun Mısır valisi olunca 877 yılında Suriye ile birlikte Şam'ı da hakimiyeti altına almıştır. 941 yılında ise bir başka Türk devleti olan İhşidler bölgeye ve dolayısıyla Şam'a hakim olmuşlardır. Bir aralık Hamdani sülalesi tarafından idare edilen Şam, 969 yılında Fatimiler tarafından istila edilmiştir⁵. Bu dönemde de şehirde önemli bir imar faaliyeti görülmemektedir⁶.

Bölgedeki asıl Türk hakimiyetinin başlangıç tarihini ise 1075 tarihi olarak kabul etmek gerekir. Selçuklu beylerinden Atsız Şam'ı idaresi altına almış ve hutbe yeniden Abbasi halifesi adına okunmaya başlanmıştır. Bu dönemde Şam Kalesi tamir ettirilmiş ise de Haçlı Seferleri sebebi ile fazla

² Şemseddin Sami; **Kamûsü'l-'alâm**, Dördüncü cilt, İstanbul,1306,s.2824-2830. "...Şam: her ne kadar beyne'l-avam bu isim Dimaşk şehrine veriliyorsa da asıl Şam Lisan-ı Arabîde kadîmen (Suriye) denilen yerin ismi olup, merkezi olan şehrin ismi ise (Dimaşk)dir...".

³ R.Hartmann, "Şam Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 11, Milli Eğitim Bak. Yay, Ankara, 1997.s.299-303.

⁴ Muhammed Kürd Ali. *Hıtatü's-Şam*, C.I,Beyrut,1969.s.141-169.

⁵ Muhammed Kürd Ali. *Hıtatü's-Şam I*,Beyrut,1969, s. 200-232

⁶ Esasında Türklerin bölgeye gelişlerinin tarihi yedinci yüzyılın sonu sekizinci yüzyılın başlarında olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Filip Hitti; *Târihü Suriye ve Lübnan ve Filistin III*, (Tercüme: Kemal el-Yazıcı, Darü's-Sakafe Beyrut 1983, s. 303-305

bir imar faaliyeti yapılamamıştır⁷. Türklerin bugünkü Suriye'ye gelişleri ise, 11. yy'dan başlayarak 19. yy sonlarına dek sürmüştür. Türklerin buraya gelen kolu, Oğuzlar'ın Türkmen olarak anılan kısmıdır. Türklerin bölgeye gelip yerleşmeleri, Büyük Selçuklu Devleti'nin Gazneliler'le yaptığı Dandanakan Savaşı sonrası olmuştur⁸. Büyük Selçuklu Devleti, bu savaştan sonra özellikle 1063 yılından itibaren kendi hayat tarzlarına uygun buldukları bu bölgeye yerleşmeye başladılar. Özellikle Halep, Lazkiye, Trablusşam ve Asi Irmağı vadisi boyunca Hama, Humus ve Şam bölgesinde bu yerleşme yoğunluk kazanmıştır⁹. Türklerin buraya yönelik akınları Afşin ve Sandık Beyler komutasında Halep'e kadar devam etmiştir. 1069-1070 yıllarında ise Kurlu ve Atsız Beyler, Güney Suriye'yi tamamen ele geçirmişlerdir. Nihayet Sultan Melikşah, 1078 yılında Tutuş'a Suriye Selçuklu Devleti'ni kurma emrini vermiştir.

Oğuzların Yıva Boyu ile Bayat, Avşar, Begdilli, Döğer ve Üçoklar oymakları Şam ve Halep'e yerleşmişlerdir. Buradaki Türk boyları, 1096 yılında Haçlı seferleri başladığında Selahattin Eyyubi komutasındaki Müslümanlarla birleşerek Haçlılara karşı bölgeyi savunmuşlardır¹⁰.

1104 yılından sonra Şam, bir süre Atabekler tarafından yönetilmiştir. 1154 yılında ise şehir Nureddin Mahmud Zengi'nin kontrolü altına girmiştir. Zengiler Devleti Şam için önemli bir dönemi teşkil eder. Bu dönemde pek çok cami, medrese yapılmış, kent bir ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Aynı parlak dönem 1174 yılında bu bölgeye hakim olan Selahattin Eyyubi döneminde de devam etmiştir. Ancak Moğol istilası ile birlikte Eyyubiler'in Şam'daki hakimiyeti sona ermiştir. Selahattin Eyyubi'nin ölümünden sonra bölgeye bir başka Türk devleti olan Memlûklular hakim olmuştur. Anadolu'ya hakim olan Türkiye Selçuklu Devleti ise, 1243 yılında Moğollarla yaptığı Köseadağ Savaş'ını kaybetmesi sonrası ağır Moğol baskısı altında kalmıştı. Bu baskı sonucu özellikle Kayseri ve Sivas'ta yaşayan Türkmenler, Memluk Sultanı Baybars zamanında Suriye bölgesine yerleşmişlerdir. Bu dönemde Suriye'ye gelip Şam'a yerleşen Türkmenler, İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra çıkan siyasi

⁷ Sevim, Ali. *Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990, s. 33

⁸ Mesut Çaşın, "Suriye Arap Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri", *Avrasya Dosyası II/3*, Ankara, Sonbahar 1995, s. 55

⁹ Nazif Öztürk, "Suriye Türkleri", *Yeni Türkiye - Türk Dünyası Özel Sayısı II/16*, Ankara, Temmuz - Ağustos 1997, s. 1677-1678

¹⁰ Mesut Çaşın "Suriye Arap Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri", *Avrasya Dosyası II/3*, Ankara, Sonbahar 1995, s. 56

karışıklıktan faydalanarak 1337'de Elbistan civarında Dulkadiroğulları beyliğini kurmuşlardır¹¹.

Şam 1260 tarihinde Mısır'da hüküm süren Memlûklüler'in idaresi altına girmiştir. Müteakip devirde Dimaşk, Memluk Devleti'nin Suriye vilayetlerinin em mühimmi olan Memleket-i Dimaşk'ın merkezi olmuştur¹².

Memlûk hükümdarı Baybars zamanında Şam büyük bir imar görmüş ve hatta Baybars çoğu zaman ülkesini Şam'dan idare etmiştir. Büyük bir üne sahip olan Zahiriyeye Medresesi Baybars tarafından yapılmıştır. Şam kenti 1300'de Moğol istilasına ve 1400 de de Timur ordularının hücumuna uğramış ve önemli ölçüde tahrip edilmiştir. Özellikle Timur istilasından sonra şehrin eski ihtişamlı günlerine kavuşması uzun bir zaman almıştır. Bu ihtişamlı dönem ise Osmanlı dönemidir. Nitekim 24 Ağustos 1516'daki Mercidabık'tan sonra Şam Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Osmanlı döneminde Suriye bölgesi üç ana bölgeye ayrılmaktaydı. 1- **Halep Bölgesi**: Bu bölge Halep, Antakya ve İskenderun sahiline kadar devam etmekteydi. 2- **Trablus Bölgesi**: Lazikiye sahilinden Lübnan sahiline kadar devam eden bölgedir. 3- **Dimaşk Bölgesi**: Bu bölge ise, Irak sınırından Filistin ve Suveys kanalına kadar devam eden bölgedir¹³.

Sultan Selim 1512-1520 tarihleri arasında Mercidabık Savaşını kazanmasından sonra Hama ve Hums şehirlerini de teslim almıştır. Bundan sonra Trablus, Safed, Nablus, Kudüs ve Gazze bulunanlar silahlarını bırakarak, Osmanlı hakimiyetine girmişlerdir¹⁴. Yavuz Sultan Selim Mısır dönüşü bu bölgedeki hakimiyetini kuvvetlendirmek için bir süre Şam'da kalmıştır¹⁵. Bu bölgede vergi ve arazi konusunda gerekli olan düzenlemeleri yapmıştır. Bunun yanısıra Osmanlı devletinde resmi mezhep olarak kabul gören *Hanefî Mezhebini*, Suriye'de de resmi mezhep olarak ilan etmiştir. Bu arada fıkıh bilgileri ile meşhur olan İbrahim el-Halebî, "Multaka'l-Ebhur"(Denizlerin Birleşmesi) adlı eserini yazmıştır ki, bu eser daha sonra

¹¹ Fatih Kirişcioğlu, "Suriye Türkleri", *Avrasya Dosyası II/3*, Ankara, Sonbahar 1995, s. 132-133

¹² R.Hartmann, "Şam" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi XI*, Milli Eğitim Bak. Yay, Ankara 1997, s. 303

¹³ Bazili; *Suriye ve Lübnan ve Filistin Tahte'l-Hükmi't-Türkî Mine'n-Nahiyeteyni es-Siyasiyeti ve't-Tarihietü*, (Tercüme: Yusr Cabir), Darü'l-Hadese Beyrut 1988, s. 50

¹⁴ Zaman zaman bölgedeki mahallî idarecilerle Osmanlı devleti arasında bası siyasi çekişmeler olmuştur. Osmanlı devleti, bu bölgedeki bazı mahallî idarecilerin haklarını tanımak zorunda kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bazili; *Suriye ve Lübnan ve Filistin Tahte'l-Hükmi't-Türkî Mine'n-Nahiyeteyni es-Siyasiyeti ve't-Tarihietü*, s.46

¹⁵ Filip Hitti; *Târihü Suriye ve Lübnan ve Filistin II*, (Tercüme: Kemal el-Yazıcı), Darü's-Sakafe Beyrut 1983, s. 306

Hanefi Mezhebi açısından büyük bir önem kazanmış ve bütün Osmanlı ülkesinde başta gelen fıkıh kaynağı olarak kullanılmıştır¹⁶. Osmanlı hakimiyetinin başlaması ile birlikte şehirde; Muhiddin Arabi Cami'i ve Türbesi ile Süleymaniye Külliyesi başta olmak üzere pek çok önemli eser yapılmıştır.

Şam şehrinin, İstanbul-Hicaz Hac yolu üzerinde bulunması şehrin önemini ayrıca arttırmıştır. Şehir Surre Alaylarının önemli konaklama merkezlerinden biri haline gelmiştir¹⁷. Osmanlı döneminde şehre tayin edilen her vali, şehre önemli bir eser kazandırmıştır.

Belki de Osmanlı'nın İstanbul'dan sonra en çok hizmet götürdüğü ve önem verdiği kent Şam olmuştur. Bunun başlıca sebebi de Şam'ın Hac yolu üzerinde önemli bir noktada olmasından kaynaklanmaktadır. Gerek Osmanlılar ve gerekse Osmanlı öncesi dönemde her yıl Kahire ve Şam'dan Hicaz'a gitmek üzere iki resmi hac kervanı yola çıkarılmaktaydı. Osmanlı hacıları yoğun olarak bu iki yolu kullanmaktaydılar. İstanbul, Şam ve Kahire sokaklarında hac kervanlarının yola çıkış ve dönüşlerinde parlak törenler ve şenlikler yapılmaktaydı¹⁸.

1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması Şam şehri ticarî açıdan olumsuz olarak etkilenmiş ise de, Hicaz Demiryollarının yapılması ile önemini yine de devam ettirmiştir.

Şam 1832-1840 arasında geçici olarak Osmanlı Devleti'ne isyan eden Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın idaresine geçti. İdarî ve bilhassa askerî maksatlar için bir takım yeni binalar yapıldı ve yazık ki birer abide olan eski güzel binalar bunlara feda edildi. Bu arada Tengiziye, askerî mektebe çevrildi, İlboğa Camii peksimet imalathanesi olarak kullanıldı. Nureddin'in Darü'l-'Adl'inin yerinde bugünkü askerî saray yapıldı. Beşir Şihab zamanındaki Türk-Mısır muharebeleri esnasında Lübnan'da Dürziler ile Maruniler arasında gittikçe şiddetlenen ihtilaf, 1860'ta Şam'da kanlı mücadelelere sahne oldu.

Sonraki senelerde Midhat Paşa'nın kısa süren idaresi de (1878) oldukça önemlidir. Onun zamanında sadece maarif yüksek bir seviyeye ulaşmakla kalmamış, eski Pazar mahallelerinin yerine geniş caddeler açılması şehrin

¹⁶ Filip Hitti ; *Târihü Suriye ve Lübnan ve Filistin II*, s. 307

¹⁷ Bu dönemde Hac yolu üzerinde Şam Şehrinin önemi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Münir Atalar; *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun ve Sure Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1991

¹⁸ Suraiya Faroqhi; *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 34; 58

manzarasını oldukça değiştirmiştir. Bununla beraber eski asırlarda da sık sık vaki olduğu gibi, şehrin gelişmesi, bu devrede de büyük yangınlarla sekteye uğramış, 1893'te Emeviye Camii temel duvarlarına kadar yandığı gibi, 1912 Nisanı'nda da Yeni Çarşının mühim bir kısmı alevler içinde mahvolmuştur. Süveyş kanalının açılması (1869) ile, Şam ticarî bir güzergah olmak vasfını büyük ölçüde kaybetti. Şehri, 1894'ten beri buğdayı ile zengin Havran, 1895'ten beri de Hayfa ile birleştiren demiryolları, bu zararı kısmen telafi edebildiği halde ana hat olan Hicaz Demiryolu, başlangıçta mühim iktisadî neticeler alınmasını temin edememiş görünüyor. Hakikatte Suriye demiryolu şebekesinin ikmalî kervan ticaretini gittikçe felce uğratmıştır¹⁹.

Tarihi dönemler içerisinde Selçuklulardan başlayarak Osmanlı devletinin son dönemine gelinceye kadar, Türk hakimiyeti döneminde Şam kentine ayrı bir önem verilmiş ve bu dönemde şehirde pek çok eser yapılmıştır. Buna ilave olarak daha önceden yapılmış olan eserler de yine Türkler tarafından çeşitli tarihlerde tamir ettirilmiştir²⁰. Şam kentindeki yapılar inşa sırasına göre aşağıda bir tasnife tabi tutulmuştur. Bu tasnif yapılırken özellikle Abdullah Manaz'ın eserinden büyük ölçüde istifade edilmiştir²¹. Ayrıca Şam ve çevresinde bulunan Türk dönemine ait eserler H.1311 tarihli Suriye Vilayeti Salnamesinde geniş bir şekilde yer almaktadır. Bu salnamede sadece, Şam merkezinde bulunan eserler değil aynı zamanda Şam ve çevresindeki yerlerde bulunan Türk dönemine ait eserler hakkında da geniş bilgi bulunmaktadır²².

ESKİ ŞAM KENTİNE AİT OLUP TÜRKLER TARAFINDAN ÇEŞİTLİ ZAMANLARDA TAMİRİ YAPILAN ESERLER

1-Emevi Cami'i

Eski Şam kentinin ortasında ve Hamidiye Çarşısı'nın sonunda yer alan bu eser Emevi Halifesi Halid bin Abdülmelik tarafından 705 yılında yaptırılmıştır. Türk hakimiyeti döneminde ve özellikle de Osmanlılar zamanında sık sık tamir ettirilmiştir. Emevi Cami'i tarihi boyunca bir çok yangın ve zelzelelere maruz kalmış, bir çok kısımları yıkılmış ve harap

¹⁹ R.Hartmann, "Şam" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi XI*, Milli Eğitim Bak. Yay, Ankara, 1997, s. 306

²⁰ Başbakanlık Arşivi, *Sadaret-Meclis-i Vala Evrakı, Dosya No:84, Gömlek No:74*, 1 Mart 1857 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Şam'daki Yavuz Sultan Selim'in ihya ettiği cami ve imaret vakıfları na-ehil kimselerin eline geçtiğinden düzeltilmesi istenmekteydi

²¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Abdullah Manaz; *Suriye'nin Başkenti Şam'da Türk Dönemi Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

²² H.1311 (1894) Tarihli Suriye Vilayeti Salnamesi, "Şam'ın Tarihçe-i Müberrati", s. 1-60. Söz konusu bu bölüm adı geçen Salnamenin ekinde verilen bölümdür.

olmuştur²³. Zengiler, Eyyubiler, Memlûklüler ve Osmanlı döneminde sık sık tamir görmesi de bu yüzdendir²⁴. Bu caminin minareleri, tavanı, cam tezyinatı, minberi, dört mihrabı, kapıları, pencereleri gibi bir çok bölümü Türk hakimiyeti döneminde yapılmıştır.

Evliya Çelebi Şubat 1672 tarihindeki Şam ziyareti sırasında bu camii ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Camiinin çeşitli tarihler içerisindeki tamiratlara dair bilgilerin yanı sıra o dönemdeki Camiinin mimari durumu ile ilgili olarak da önemli bilgiler kaydedilmiştir.

“...Kible kapısından mihraba kadar 160 ayaktır. ...Ümraniye kapısına kadar uzunluğu 600 ayaktır. İçinde kırk somaki sütun vardır. Bu sütunlar öyle celalidirler ki, insan yüzünün rengini görür. Mihrap kubbesi dört paye üzerindedir. Camiinin iç ve dışında 24 kapı vardır. 12 si kibleye bakar cami içinde 280 kemeri, 280 pencere vardır. Pencereler, kuşlar girmesin diye parmaklıklıdır. Kubbesi, küçük, rengarenk, kıymetli taşlarla nakışlanmıştır. Kubbelerin iki tarafı nakışlı tahta tavanlardır. Bu kubbelede yüzlerce birbirinden kıymetli avizeler asılıdır. Bu avizelerde 10 bin kandil vardır. Camiinin içi, üç sıra uzunlamasına yoldur. Camiinin içinde gayet sanatlı bir müezzinler mahfeli vardır. Hanefî mihrabının iki tarafında küçük sütunlar var ki yeryüzünde benzeri yoktur. Minberi servi, sandal, pelesenk, sandiyan, şimşir ve ceviz ağaçlarındandır, emsalsiz oymalıdır. Avlusu mermer döşelidir. Uzunluğu 600, enliliği 250 ayaktır. Etrafında 42 somaki sütun vardır. Sofalar üzerinde 32 sütun, 32 kemer vardır. Kemerlerin üzeri tavadır. Avlunun dört tarafında üç kapı vardır. Kuzeye Kellasiyye, doğuya Ceyrun kapıları açılır, ortasında bir havuz vardır. Caminin üç minaresi vardır...”. Evliya Çelebi son olarak, bu camiinin, Ak minaresi hakkında bilgi vermekte olup, “...Camiinin doğusundadır. İttifakla söylendiğine göre ahir zamanda Hazreti İsa bu minare üzerine gökten inecektir 213 basamaktır. Her basamağı iki karıştır. Her tabakasında hücreler ve hücrelerde evliyalar vardır. Bu minareden Şam Şehri bütün azametiyle görünür. Bu minarenin vasıfları çoktur ama ben ihtisar ettim. Birinci tabakası üçler makamı, ikinci

²³ Şam Kalesi özellikle Moğol istilası sırasında büyük bir tahribata uğramış ve Moğollar, Babü'n-Nasr'dan Babü'l-Farac'a kadar bütün civarı yakmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. R.Hartmann, “Şam” Maddesi, *İslam Ansiklopedisi XI*, s. 305

²⁴ En-Nasır'ın (712-740; 1312-1339) Emevi Camii'nin tahribe uğramış bulunan cenub-i garbî duvarını tamir ettirmiştir. R.Hartmann, Şam Maddesi, *İslam Ansiklopedisi XI*, s. 303

Osmanlı dönemindeki tamirat hakkında bkz. Yıldız-Perakende Başkitabet Dairesi *Maruzat*, Dosya No:52, Gömlek No:59

tabakası yediler makamı üçüncü tabakası kırklar makamı, dördüncü tabakası hazreti Musa makamıdır...” demektedir²⁵.

2-Şam Kalesi

Bu kalenin tamirine Türk hakimiyeti döneminde Selçuklu Emir Atsız başlamış, 1076 tarihinde Emir Tutuş tarafından tamamlanmıştır. 1208 senesinde Eyyubi sultanı Melik Adil tarafından yeniden tamir ettirilmiştir. Zengiler Döneminde Şam kalesi esaslı bir tamirat uğramıştır ve özellikle Nureddin Zengi zamanında, Kule ve kapıları ile surların tamiri tamamlanarak şehrin müdafaasına sağlamlaştırılmıştır²⁶.

3-Cinan Kapısı

Şam Kalesi'nin Türk döneminde yapılan kapılarından biridir²⁷.

4-Ferec Kapısı

Zengiler döneminde yaptırılan bir kapıdır. Nureddin Zengi, içine bir cami yaptırdığı iç kaleye yeni bir kapı olarak şimalden Babü'l-Farac'ı açtırmıştır²⁸.

5-Küçük Kapı

1225 senesinde Eyyubi Sultan Melik İsa tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Küçük Kapı'nın yanında aleminde Ay-Yıldız bulunan bir minare de bulunmaktadır.

6-Kisan Kapısı

Bizans döneminde yaptırılmış olan bu kapı Türkler tarafından tamir ettirilmiştir.

7-Orta Kapı ve Türk Minaresi

Nureddin Zengi döneminde tamir ettirilen kapılardan birisidir.

8-Tuma Kapısı

1227 tarihinde Melik Nasır Davud bin İsa tarafından yeniden inşa ettirilmiştir.

²⁵ Evliya Çelebi; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Onüçüncü Kitap, (Türkçeleştiren: Zuhuri Danışman), İstanbul 1971, s. 266-267

²⁶ R.Hartmann, “Şam” Maddesi, *İslam Ansiklopedisi XI*, s. 303-305

²⁷ R.Hartmann, “Şam” Maddesi, s. 303-305

²⁸ R.Hartmann, “Şam” Maddesi, s. 303-305

9-Doğu Kapısı

Eyyubiler döneminde yenilenen kapılardan bir tanesidir.

10-Feradis Kapısı

1241 yılında Melik Adil Ebubekir bin Eyyub tarafından yenilenmiştir.

11-Selam Kapısı

1243 tarihinde Melik Salih Necmeddin Eyyubi tarafından yenilenmiştir.

SELÇUKLU DÖNEMİNE AİT ESERLER**1-Cevze Cami'i**

Selçuklu döneminde yapılmış bir eserdir. Minaresi 1676 yılında yenilenmiştir²⁹.

2-Kaymeriye Medresesi

Selçuklu döneminde inşa edilen bir eserdir³⁰.

ZENGİ DÖNEMİNE AİT ESERLER**1-Nureddin Zengi Bimristanı**

Nureddin Mahmud Zengi tarafından 1154 yılında inşa ettirilmiştir. Halen ilim ve tıp müzesi olarak hizmet vermektedir. Nureddin Zengi önce Halep'teki hastaneyi yenilemiştir. 1154 tarihinde ise Selçuklu Hükümdarı Dukak tarafından kurulan hastaneyi ıslah etmiş ve Bimaristan;ı Kebir'i kurmuştur. Bu hastahane II.Abdulhamid dönemine kadar sağlık hizmetlerini sürdürmüştür³¹.

2-Nuriye Hadis Okulu

Sultan Nureddin Mahmud Zengi tarafından 1164 tarihinde yaptırılmıştır³².

²⁹ Abdullah Manaz; *Suriye'nin Başkenti Şam'da Türk Dönemi Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara, 1992

³⁰ Abdullah Manaz; *a.g.e*

³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu; *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 2-3, ayrıca bkz. R.Hartmann, "Şam" Maddesi, s. 303

³² R.Hartmann, "Şam" Maddesi, s. 303

3-Nureddin Hamamı

Zengiler dönemine ait olan bu eser de Sultan Nureddin Mahmud tarafından 1170 tarihinde yaptırılmıştır.

4-Şumaniye Tıp Medresesi

Zengiler döneminde yaptırılan önemli bir eserdir.

5-Büyük Nuriye Medresesi

Sultan Nureddin Mahmud Zengi tarafından 1172 tarihinde yaptırılmıştır³³.

6-Hasan Cami'i

Zengiler döneminde inşa ettirilmiştir.

7-Zeytun Cami'i

Zengiler döneminde inşa ettirilmiştir.

8-Ömer Paşa Cami'i

Zengiler döneminde inşa ettirilmiştir.

9-Kuraba Cami'i Minaresi

Zengiler döneminde inşa ettirilmiştir.

10-Bizuri Cami'i Minaresi

Zengiler döneminde inşa ettirilmiştir. İnşa tarihi bilinmemektedir.

11-Taftafiye Cami'i Minaresi

Zengiler döneminde inşa ettirilmiştir. İnşa tarihi bilinmemektedir.

EYYUBİLER DÖNEMİNE AİT ESERLER

1-Halid bin Velid Cami'i

Eyyubiler döneminde 1174-1193 tarihleri arasında inşa ettirilmiştir.

2-Farukşahiye Medresesi

Baalbek Emiri Şahinşah oğlu Faruk Şah tarafından 1184 tarihinde yaptırılmıştır.

³³ Eş-Şeyh Abdülkadir Bederan, "Manademtu't-Talali ve Masaretu'l-Hayal", *el-Müctema'ül-Arabi yi't-Telif ve Dırasati ve't-tercümeti Kısmü'd-dırasati Ferü'l-Mektebi'r-Reisiyeti*, Dımaşk 1985, s. 212

3-Şamiye Medresesi

Selahaddin Eyyubi'nin kız kardeşi tarafından 1186 tarihinde yaptırılmıştır.

4-Aziziye Medresesi

Selahaddin Eyyubi'nin oğlu Osman Aziz tarafından 1195 tarihinde yaptırılmıştır.

5-Selahaddin Eyyubi Türbesi

Aziziye Medresesinin avlusunda bulunmaktadır. Bu türbede aynı zamanda Selahaddin Eyyubi'nin aile mensuplarının mezarları da vardır. Bunun da inşa tarihi 1195'tir.

6-Hanbeliler Cami'i

1203 tarihinde Erbil kentinin emiri Melik Muzaffer Kevkubra tarafından yaptırılmıştır.

7-Beyaz Köprü Cami'i

Eyyubi sultanlarından birinin hanımı olan Ahşa Hatun tarafından 1213 tarihinde yaptırılmıştır.

8-Küçük Adiliye Medresesi

Sultan Adil Eyyubi'nin kızı Zöhre Hatun tarafından 1221 tarihinde yaptırılmıştır.

9-Adiliye Medresesi

Eyyubi sultanı Sultan Adil tarafından 1222 tarihinde yaptırılmıştır.

10-Selamiye Türbesi

1223 tarihinde inşa ettirilen bu türbede Hasan bin Selame medfundur.

11-Rükniye Medresesi

Eyyubiler döneminde 1228 tarihinde Emir Rükneddin Menkus tarafından yaptırılmıştır.

12-Şibliye Medresesi

1228 tarihinde Şibluddevle Kafur Hassami tarafından yaptırılmıştır. Kendisi de aynı yerde medfundur.

13-İzziye Medresesi

Salhat hakimi Emir İzzeddin Aybek tarafından 1229 tarihinde yaptırılmıştır.

14-Eşrefiye Hadis Okulu

Sultan Musa Eşref Eyyubi tarafından 1232 tarihinde yaptırılmıştır.

15-Cerrah Cami'i

Eyyubi sultanı Musa Eşref tarafından 1233 tarihinde yeniden inşa ettirilmiştir.

16-Tövbe Cami'i

Eyyubiler döneminde Sultan Eşref Musa tarafından 1237 tarihinde yaptırılmıştır.

17-Atabekiye Medresesi

Sultan Eşref Eyyubi'nin zevcesi Türkan Hatun tarafından 1242 tarihinde yaptırılmıştır.

18-Nasırıye Medresesi

Sultan Nasır Eyyubi tarafından 1255 tarihinde yaptırılmıştır.

19-Yavuşiye Cami'i

Eyyubi dönemi eserlerindedir.

20-Yeni Cami'i

Eyyubiler döneminde 1255 tarihinde yaptırılmıştır.

21-Kaymeri Bimaristanı

Emir Seyfettin Kaymeri tarafından 1256 tarihinde inşa ettirilmiştir. Şam'ın Salihyye semtinde inşa ettirilmiştir. Onyedinci asrın sonlarına kadar hizmette bulunmuştur³⁴

22-Mürşidiye Medresesi

Seyfeddin Ebubekir oğlu İsa Eyyubi'nin kızı Hatice Hatun tarafından 1256 tarihinde yaptırılmıştır.

³⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu; *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, s. 3

23-Tekritiye Türbesi

Eyyubi döneminde yaptırılan bu eserde Eyyubi dönemi vezirlerinden Takiyüddin Tekriti medfundur.

24-Badraiye Medresesi

Baş Kadı Necmeddin Badrai tarafından 1257 tarihinde inşa ettirilmiştir.

25-Sahbe Medresesi

Sultan Selahaddin Eyyubi'nin kız kardeşi Rabia Hatun tarafından yaptırılmıştır.

26-Kaliciye Medresesi

Seyfeddin Ali bin Kalic bin Abdullah tarafından 1253 tarihinde yaptırılmıştır.

Eyyübiler ve Zengiler dönemleri Şam şehrinin ihtişamlı bir dönemini teşkil etmiştir. Zamanının pek fırtınalı olmasına rağmen, Nureddin tarafından başlanan imar faaliyeti aksamamıştır. Eyyubî hanedanına mensup melik ve melikeler ile devlet ricali dinî tesisler yaptırmakta birbirleriyle yarış etmişlerdir. Dimaşk bir medreseler şehri olmuştur. Şehri, Selahaddin hayatta iken ziyaret eden İbn-i Cübeyr, daha o zaman takriben 20 medrese saydığı halde, kısa zamanda bunların adedi çok daha artmıştır. Bu yapılar, asıl şehir tarihinden ziyade, İslamî ilim ve din tarihi bakımından dikkate şayandır³⁵.

MEMLÜKLÜLER DÖNEMİNE AİT ESERLER

Memluk Devleti'nin büyük hükümdarı Baybars'ın idaresi altında şehir, yeniden iyi günler yaşamıştır. Bu yorulmak bilmeyen hükümdar, devleti çok defa Dimaşk'dan idare etmiştir. Sadece yıkılmış surların ve iç kalenin tamiri ile iktifa edilmemiş, ayrıca Barada kıyısında Meydan el-Ahzar'da bugünkü tekyenin bulunduğu yerde, kendisine yeni bir saray yaptırmış ve **Kasrü'l-Ablak** adını taşıyan saray, rivayete göre Mısır'da el-Nasır Kala'un'un aynı adı taşıyan yapısına numune olmuştur. Baybars 676 (1277)'da Dimaşk'da ölmüş ve oğlu es-Said'in emriyle şehrin valisi İzzeddin Aytemür tarafından Emeviyye Camii'nin şimal-i garbisinde inşa edilmiş olan ez-Zahiriyye Medresesi'ne gömülmüştür³⁶.

Memlüklüler döneminde şehirde inşa edilen yapılardan bazıları ise aşağıda verilmiştir.

³⁵ R.Hartmann, "Şam" Maddesi, s. 303

³⁶ R.Hartmann, "Şam" Maddesi, s. 303

1-Yağmuriye Medresesi

Emir Celaleddin bin Yağmur tarafından 1264 tarihinde inşa ettirilmiştir.

2-Zahiriye Medresesi

Sultan Baybars tarafından 1277 tarihinde inşa ettirilen bu medrese Şam'ın adını bütün İslam alemine duyurmuştur.

3-Akiki Hamamı

Memlûklüler döneminde büyük Memlûklü sultanı Sultan Baybars tarafından 1277 tarihinde inşa ettirilmiştir.

4-Tengiz Cami'i

Şam Emiri Tengiz tarafından 1317 tarihinde inşa ettirilen bu eser Fransız döneminde yıkılmıştır. Bugün için sadece minaresi mevcuttur³⁷.

5-Aksab Cami'i

Eyyubiler'den Sultan Musa Eşref döneminde inşa ettirilmiş olan bu cami daha sonra 1321 tarihinde Emir Nasıreddin bin Mencek tarafından yenilenmiştir.

6-Tengiziye Kuran ve Hadis Okulu

Memlûklüler döneminde Şam Emiri Tengiz tarafından 1328 tarihinde inşa ettirilmiştir.

7-Sancakdar Cami'i

Şam Emiri Ergun Şah tarafından 1347 tarihinde inşa ettirilmiştir.

8-İfriduniye Türbesi

1347 tarihinde İfridun Acemî tarafından yaptırılmıştır.

9-Arak Türbesi

Safed kenti emiri Arak bin Abdullah Silahdar'ın türbesi olup 1348 tarihinde inşa ettirilmiştir.

10-Cianiye Türbesi

Emir Seyfeddin Cianî'nin türbesi olup 1352 tarihinde inşa ettirilmiştir.

³⁷ R.Hartmann, Şam Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, Milli Eğitim Bak. Yay, Ankara, 1997,s.305.

11-Mencek Cami'i

Emir Halil İbrahim bin Mencek tarafından 1362 tarihinde inşa ettirilmiştir.

12-Tavusiye Cami'i

Emir Yunus Derudar tarafından 1382 tarihinde inşa ettirilmiştir.

13-Tinebiye Türbesi

Şam Emiri Tinbek Hasenî'nin türbesi olup 1395 tarihinde inşa ettirilmiştir.

14-Farisiye Medresesi Cami'i

Emir Fariseddin Devadar tarafından 1405 tarihinde yaptırılmıştır.

15-Reşidiye Zaviyesi

Memlûklüler dönemine ait bir eserdir.

16-Zin Hamamı

XIV. yüzyılda yapılmış olan bu eser de Memlûklüler dönemine aittir.

17-Çakmakiye Medresesi

Şam Emiri Çakmak tarafından 1421 tarihinde yaptırılmıştır.

18-Büyük Gül Cami'i

1426 tarihinde Emir Nasır Barsbay tarafından inşa ettirilmiştir.

19-Hişam Minaresi

Yapım tarihi bilinmemekle beraber Memlûklü dönemi eseri olup 1427 yılında Kadı Bedreddin bin Mazhar tarafından yenilenmiştir.

20-Kılai Minaresi

1427 yılında yapılmıştır.

21-Biridi Minaresi

Yapım tarihi bilinmemekle beraber Memlûklü dönemine ait bir eserdir.

22-Dellamiye Cami'i

1443 tarihinde inşa edilmiştir.

23-Tevrizi Cami'i

1444 tarihinde Emir Halil Tevrizi tarafından yaptırılmıştır.

24-Tevrizi Hamamı

1444 tarihinde Emir Halil Tevrizi tarafından yaptırılmıştır.

25-Nuhasiye Hanı

1457 tarihinde Hoca Şemseddin bin Has tarafından yaptırılmıştır.

26-Sabuniye Cami'i

1463 tarihinde Tüccar Ahmet Sabunî tarafından yaptırılmıştır.

27-Sağdıye Zaviyesi

Sadeddin Cibavî'ye ait olup 1508 tarihinde inşa ettirilmiştir.

28-Arslan Zaviyesi

Memlük dönemine ait olan bu eserin yapım tarihi bilinmemekle birlikte ilk olarak 1511 tarihinde Memlüklüler döneminde onarılmış, ikinci olarak da 1639 tarihinde Osmanlılar döneminde tamir görmüştür.

29-Sibai Cami'i ve Medresesi

Memlüklüler Devleti'nin son dönemlerinde 1515 tarihinde Şam Emiri Sibaî tarafından yaptırılmıştır.

30-Şekfi Cami'i

Memlüklü dönemine ait bir eserdir.

31-Havatiye Cami'i

Memlüklü dönemine ait bir eserdir.

32-Kerameddin Dakkak Cami'i

Memlüklü dönemine ait bir eserdir.

33-Ahnaiye Medresesi

Memlüklü dönemine ait bir eserdir.

34-Simhatiye Hanı

Memlüklü dönemine ait bir eserdir.

Memlüklüler zamanında Şam şehri pek çok gaile yaşamış olmasına rağmen, Memlük Sultanları şehri imar ettirmek için ellerinden gelini

yapmışlardır. Zira birçok mektep ve cami yapılmış ve sultanların adı, yeni inşa edilen binalarla, dinî tesislere ve hükümdar vakıflarına dair kitabe ve vesikalarla ebedileştirilmiştir. Dimaşk Meydan caddesindeki güzel Sabuniye ile iç kalenin şimal-i garbisindeki İlboğa Camii gibi yapıları bu zamana borçludur. Ayrıca Emevî Camii'nin garp minaresi de bu cümledendir³⁸

OSMANLI DÖNEMİNE AİT ESERLER

Şam'ın imar tarihinde Osmanlı-Türk devrinin şerefli bir yeri vardır. Bugünkü şehrin İslam mimarisi bakımından en güzel eserlerinin bir kısmı bu devre aittir. Memlukler zamanında şehirde nasıl Mısır üslubu gelişmiş idi ise, Osmanlı döneminde de Türk-İstanbul mimarî üslubu ortaya çıkmıştır.

Daha kanuni Sultan Süleyman devrinde, 962 (1554/1555)'de şehrin garpteki kapıları önünde Barada kıyısında, **Kasrü'l-Ablak'ın** yerinde ve onun enkazından faydalanılarak, Türk üslubu ile ve Mimar Sinan'ın planına göre iç açıcı bir cami inşa edilmiştir. Bu cami şimdiki Takkiya Süleymaniyye külliyesinin bir kısmını teşkil etmekte olup, bu külliyenin şimal kısmı, 1957'den beri askerî müze olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Şam'ın en meşhur camilerinden, mevcudiyetlerini Türk paşalarına borçlu olan sadece ikisini zikretmek kafidir. Bunların ikisi de Meydan caddesindedir. Biri 979 (1571)'da Derviş Paşa tarafından inşasına başlanan **Dervişiye**, ikincisi ise, 994 (1585)'te Sinan Paşa tarafından eski Mescidü'l-Basal'ın yerinde yapılan ve çini tezyinatı ile temayüz eden **Sinaniye'dir**. Son asırlar için fazla bilgiye sahip değilssek de, Şam'daki inşa faaliyetinin hiçbir zaman durmadığı anlaşılmaktadır³⁹.

1-Muhyiddin Arabî Cami'i

Yavuz Sultan Selim zamanında 1518 tarihinde inşa ettirilmiştir. Muhiddin Arabî'ni kabri de aynı caminin avlusundadır. Osmanlı döneminde söz konusu camii bazı tarihlerde tamir edilmiş⁴⁰ ve düzenli olarak bu camii ve türbe görev yapanlar devlet tarafından görevlendirilmişlerdir⁴¹. Evliya Çelebi bu camiiin Yavuz Sultan Selim tarafından yaptırılmasının emredildiği için bu camie Selim Han Camii adının verildiğini de kaydetmiştir⁴².

³⁸ R.Hartmann, "Şam" Maddesi, s. 305

³⁹ R.Hartmann, "Şam" Maddesi, s. 306

⁴⁰ Başbakanlık Arşivi, *Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı, Dosya No:28, Gömlek No:31*. Ayrıca bkz., *Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı, Dosya No:22, Gömlek No:100*

⁴¹ Başbakanlık Arşivi, *Sadaret-Umum Vilayet Evrakı, Dosya No:476, Gömlek No: 69*

⁴² Evliya Çelebi; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Onüçüncü Kitap, s. 270*

2-Muallak Cami'i

Osmanlı döneminde 1520 yılında inşa ettirilmiştir.

3-Şahm Minaresi

Osmanlı döneminde inşa ettirilmiştir.

4-Süleymaniye Külliyesi

Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1554 tarihinde inşa ettirilen bu eser Mimar Sinan'ın eseridir. Bu külliye içerisinde ayrıca bir medrese de bulunmaktadır. Süleymaniye Külliyesi'nin hemen yanında zaman içerisinde Süleymaniye Çarşısı da oluşmuştur. Sonraki dönemlerde bu külliye de çeşitli tarihlerde sık sık tamir görmüştür⁴³.

5-Süleymaniye Medresesi

Süleymaniye Külliyesi'ne dahil olan bu eser 1566 tarihinde inşa ettirilmiştir.

6-Nakşibendi Cami'i

Şam Valisi Murad Paşa tarafından 1573 tarihinde yaptırılmıştır.

7-Derîş Paşa Cami'i

Osmanlı döneminde Şam Valisi Derîş Paşa tarafından 1571 tarihinde inşa ettirilmiştir⁴⁴.

8-İpek Çarşısı

Şam Valisi Derîş Paşa tarafından 1574 yılında yaptırılmıştır.Çok büyük bir ticaret şehri olmasına rağmen Şam'da Osmanlı idaresinin başlarında klasik tipte bir bedesten yapılmamıştır. Şam Bedesteninin yapılması oldukça geç bir döneme rastlamaktadır.

9-Cumruk Hanı

Şam Valisi Derîş Paşa tarafından 1574 yılında yaptırılmıştır.

10-Derîşîye Türbesi

1579 yılında inşa ettirilen bu türbede Şam Valisi Derîş Paşa medfundur.

⁴³ Başbakanlık Arşivi, *Sadaret-Mühimme Kalemi Evrakı, Dosya No:277, Gömlek No: 38*

⁴⁴ R.Hartmann, Şam Maddesi, *İslam Ansiklopedisi XI*, s. 306

11-Mevlevi Tekkesi

Sultan III. Murad döneminde Hasan Paşa tarafından 1585 tarihinde yaptırılmıştır.

12-Sinan Paşa Cami'i

Osmanlı dönemi valilerinden Sinan Paşa tarafından 1585 yılında inşa ettirilmiştir⁴⁵.

13-Sefer Celani Cami'i

Osmanlı döneminde inşa ettirilmiştir. Minarenin yapım tarihi 1697, mescidin ise 1699'dur.

14-Fethiye Medresesi Cami'i

Mehmet oğlu Fethi tarafından 1742 tarihinde inşa ettirilmiştir.

15-Hayatın Mescidi

Osmanlı döneminde yaptırılan bu mescidin tarihi 1748'dir.

16-Büyük Saray

Osmanlı devri valilerinden Şam Valisi Azmzâde Esad Paşa tarafından 1749 tarihinde inşa ettirilmiştir. Esat Paşa bu sarayı Muaviye'nin sarayının yerine yaptırmıştır. Evliya Çelebi bu saray hakkında verdiği bilgilerde şunları kaydetmektedir. "... *Cadde üzerinde kethüda hücreleri, sonra içeride hapishane, sonra içeride saray meydanı Ağalar cirit oynarlar. Dört tarafta karakullukçu odalarıdır. Sonra ahır meydanı:.. Ahır bin at alır.. ..Sonra paşanın arz odası.. Saray meydanına bakar bir köşktür. Bahçe tarafında bir' küçük havuzdur. Sonra sıra halinde ağalara mahsus yetmiş hücre vardır. İç ağaları ve paşa için bir hamam var- dir. Vaktiyle 1058 senesinde bu sarayda üç gün misafir olmuştuk. Bu saraydan başka Sipahi pazarının iç tarafında Kasım ağa sarayı, Naşif oğlu sarayı, Türkmen oğlu, Sinan paşa, rahtvan, Geyvan oğlu, Kadıasker, Nuredin, Başçavuş, Recep Ağa, Abdüsselam ağa sarayları vardır...*"⁴⁶.

Yukarıda da belirtildiği üzere, Esat Paşa bu sarayı Muaviye'nin sarayının yerine yaptırmıştır. Bu saray için Muaviye'nin sarayını satın alan Esat Paşa, bu sarayın etrafındaki bütün hanları, konakları ve dükkanları satın alarak hepsini yıktırılmış ve Emevi Cami'i önündeki sarayın yapımına başlamıştır. Gece gündüz yapımına büyük gayret gösterilen bu sarayın

⁴⁵ R.Hartmann, "Şam" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi XI*, s. 306

⁴⁶ Evliya Çelebi; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Onüçüncü Kitap, s. 270

yapımı için 1000 tane kereste kestirilmiştir. Esat Paşa, şehir hamamlarının kapılarına sarayının yapımında kullanılacak hiçbir şeyi satmamalarını ve kendi sarayının inşası için göndermelerini isteyen bir ilan yazdırmıştır. Paşa, sarayın inşası için nerde bir kaldırım taşı veya mermer, sütun, fıskiye ve benzeri bir şey varsa adam gönderip söküp getirtmiştir. Bu sarayın inşası için Nasıriyye'deki Melik Nasır Medresesi'nden çok kalın bir sütun getirilmiştir. İmaret Caddesi'nin üstündeki Zunuziyye Çarşısı yıktırılıp buradaki taşlar sökülerek bu saraya taşınmıştır⁴⁷.

Esat Paşa; saray nakışlarını altın ve gümüşle süsletip, mermer sütunları Basra'dan öküz arabalarıyla getirtmiştir. Sarayın yapımı için su kanallarından yeterli su alınamaması üzerine birçok cami ve hamamın suyu kesilip bu sarayın inşasına aktarılmıştır⁴⁸.

Bu sarayın Şam'daki İslamî eserlerin en estetiği olduğu belirtilmektedir.⁴⁹

17- Esad Paşa Hanı veya Şam Bedesteni

Çok büyük bir ticaret şehri olmasına rağmen Şam'da Osmanlı idaresinin başlarında klasik tipte bir bedesten yapılmamıştır. Şam Bedesteninin yapılması oldukça geç bir döneme rastlamaktadır.

Eski Osmanlı- Türk şehirciliğinin ana prensiplerinden biri de şehirlerde, dini ve ticari merkezlerin kurulması olmuştur. Şehir zamanla bu iki merkezin çevresinde oluşmuş ve genişlemiştir. Şehrin dini merkezini ise genelde şehire inşa edilen ulu camiiler oluşturmaktaydı. Şehrin ticari merkezini ise bedesten oluşturmuyordu. Bütün ticaret bölgesinin merkezi olarak kurulan bedesten, sağlam ve kagir yapısı ile tüccarların değerli mallarını koruyan bir çeşit iç kale oluyordu. Bedesten kagirden yapılmış oldukça sağlam binalardı. Bedestenlerin böyle olmasının en önemli sebebi bir bedestenin dayanıklı ve güvenli olması gereği idi. Bedestenin ortaya ilk çıkışı Osmanlı devrindedir. Bu ticari yapı çeşidi on beş ve on altıncı yüzyıllarda çok sayıda inşa edilmiştir. On yedinci yüzyılda ise pek az sayıda yapılmışlardır. Bu

⁴⁷ Filip Hitti, Osmanlı dönemi idarecileri içerisinde İsmail Paşa'nın oğlu olan Esad Paşa'ya ayrı bir önem vermektedir. "...Onun Esad adındaki oğlu bu bölgenin tanıdığı en iyi vali ve idarecidir. Onun yaptırdığı Hama ve Dimişk'daki köşkler mimarının en güzel şeklini temsil etmektedir...". Ayrıntılı bilgi için bkz. Filip Hitti; *Târihü Suriye ve Lübnan ve Filistin II*, (Tercüme: Kemal el-Yazıcı), Darü's-Sakafe Beyrut 1983, s. 309

⁴⁸ Şeyh Ahmed el-Bedirî el-Hallâk; *Berber Bedirî'nin Günlüğü 1741-1762 / Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar*, (Yay. Hasan Yüksel), Ankara 1995, s. 107-110

⁴⁹ Şeyh Ahmed el-Bedirî el-Hallâk; *Berber Bedirî'nin Günlüğü 1741-1762 / Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar*, s. 108

yapılanlar da mütevazı örneklerdir. Şam'da bulunan Esad Paşa Hanı ise on sekizinci yüzyılda eski Türk bedesten mimarisinin ilhamı ile yerli üslupta meydana getirilmiş son bir uygulamadır. . Şam'ın bu devirdeki ticarî hayatı birçok hanların inşasını gerektiren bir kesafete sahipti. Derviş Paşa tarafından 980 (1572)'de inşa ettirilen **Hanü'l-Harir** ile 1144 (1732)'te **Süleyman Paşa** ve 1165 (1752)'te **Esad Paşa** tarafından yaptırılan hanlar bu bakımdan zikre değer hanlar arasındadır⁵⁰.

18-Abdullah Paşa Medresesi

Osmanlı valilerinden Abdullah Paşa tarafından 1770 tarihinde inşa ettirilmiştir.

19-Cibali Mescidi

Osmanlı dönemi yapılarından olan bu eser 1797 tarihinde inşa ettirilmiştir.

20-Musalla Kapısı Cami'i

Yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen bu cami Osmanlılar döneminde 1802 tarihinde yeniden inşa ettirilmiştir.

21-Busrevi Cami'i

Sultan II. Mahmud döneminde 1824 tarihinde Şam Valisi Bilanî Mustafa Paşa zamanında yaptırılmıştır.

22-Nablusi Cami'i

Osmanlı dönemi eserlerinden olup 1858 tarihinde inşa ettirilmiştir.

23-Hamidiye Çarşısı

Sultan I. Abdulhamid döneminde Şam Valisi Mehmed Paşa zamanında inşaatına başlanmış, Sultan II. Abdulhamid zamanında Şam Valisi Reşid Paşa zamanında tamamlanmıştır. Dolayısıyla yapım tarihi 1780-1884 tarihleri arasındadır.

24-Midhat Paşa Çarşısı

Sultan II. Abdulhamid devrinde Şam Valisi olan Mithat Paşa tarafından 1878 tarihinde yaptırılmıştır.

25-Zeyt Hanı

Mithat Paşa Çarşısı'nda olup Osmanlı dönemine ait bir eserdir.

⁵⁰ R.Hartmann, "Şam" Maddesi, s. 306

26-Coha Hanı

Mithat Paşa Çarşısı'nda olup Osmanlı dönemine ait bir eserdir.

27-Mülkiye Lisesi

Sultan II. Abdulhamid döneminde 1887 tarihinde yaptırılmıştır.

28-Sait Paşa Cami'i

Osmanlı dönemi eseri olup Mehmet Said Paşa tarafından 1891 tarihinde yaptırılmıştır.

29-Osmanlı Hastanesi

Sultan II. Abdulhamid döneminde Vali Hüseyin Nazım Paşa döneminde 1899 tarihinde yaptırılmıştır. Hamidiye Guraba Hastahanesi diye bilinmektedir. Şam'da bu hastahaneden başka Osmanlı döneminde 1847 tarihinde açılmış olan Şam Merkez Askeri Hastahanesi de bulunmaktaydı. Bununla birlikte sağlık alanında Guraba Hastahanesi daha önemli bir müessesedir. Bunlara bağlı olarak 1903 tarihinde Şam'da bir de **Tıp Mektebi** açılmış ve 1914 yılında Gureba Hastahanesi bahçesine yapılan binasına taşınmıştır⁵¹

30-Hicaz İstasyonu

Sultan II. Abdulhamid döneminde Hicaz Demiryolu Hattı'nın döşenmesi münasebetiyle, Vali Hüseyin Nazım Paşa döneminde 1900 tarihinde yaptırılmıştır. Bu konu ile ilgili pekçok eser yazıldığından burada ayrıntı verilmemiştir.

31-Tağdil Mescidi

Osmanlı dönemine ait bir eser olup 1901 tarihinde yapılmıştır.

32-Merci Meydanı Telgraf Sütunu (Merce Anıtı)

Sultan II. Abdulhamid döneminde, Şam ile Medine arasında telgraf hattının kurulması hatırasına 1907 yılında yapılmıştır. Üzerinde İstanbul Yıldız Cami'i'nin maketi yer almaktadır.

33-İzzet Paşa Karargâhı

Sultan II. Abdulhamid'in emir subaylarından İzzet Paşa tarafından 1910 tarihinde yaptırılmıştır.

⁵¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 6-16

34-Hukuk Fakültesi

1913 yılında Beyrut'ta kurulmuş, Vali Hulusi Bey zamanında 1914 tarihinde Şam'a taşınmıştır.

Osmanlı hakimiyeti süresince, Şam şehrinde tabiatıyla pek çok Türk mahallesi de bulunmaktaydı. Dolayısıyla Osmanlı dönemine ait yukarıda sıralanan eserlerden başka olarak pek çok Osmanlı evine, Osmanlı sokağına da Şam'da rastlamak mümkündür. Ayrıca Osmanlı dönemine ait olan Türk dönemi eserleri sadece Şam şehrinde değil Şam'ın çevresindeki pek çok yerleşim biriminde de mevcuttur.

Nitekim Evliya Çelebi 1672 tarihinde Şam hakkında verdiği bilgilerde şehirde pekçok tekke, mevlevihane, darülkurra ve diğer yapılardan da bahsetmektedir. “...2100 tekke vardır. Bunların meşhurları **Şeyh Arslan, Abdulkadir Ceylani** tekkeleridir. Mencik köşkü yanında bir **mevlevihane** vardır. 40 adet **darülkurra**, 700 çocuk mektebi, 75 imaret vardır. Bunların gelip geçene nimetleri boldur. 3 **timarhane** ve şifa yurdu vardır. Şam budalaları çoktur. Zikir ve evrad yeridir ama, inkar yeri değildir. Bu darüşşifaya senede on bin kuruşluk ilaç ve içecek sarfolunur. Yatak, çarşaf, yorganlar gayet temizdir. (Öyle ki ayan saraylarında yoktur. 70 hademesi vardır. Hastaların gamını def için günde üç defa güzel sesli hanendeler, sazandeler fasıllar yaparlar...”⁵².

Evliya Çelebi yine bu döneme ait olarak verdiği bilgilerde, Şehirdeki hamamlardan da bahsetmektedir. “...Hamamları vardır: **.Sinaniyye hamamı, Defterdar hamamı, Küçük hamam** vardır...” Ayrıca Şehirdeki hanlar da oldukça önemli olup, Evliya Çelebi bu konuda ise “...Bu Şam içinde 240 han vardır. En meşhurları at pazarında Koca Lala paşa hanı (Avlusunda bir mescit, iki bin at alır ahır vardır), **Dervişkiye hanı, Sinaniye hanı, İpek hanı** (bu memlekette ne kadar ipek alınıp satılırsa burada tartılarak satılır), **Muhtesip hanı** (bütün yiyecek ve içecek burada kantara vorolur). **Şahbender hanı, Gümriük hanı, Süleymaniye hanı** da çok mamur ve meşhurdur...” demektedir⁵³.

Evliya Çelebi'nin şehirdeki kahveler hakkında da şu bilgileri vermektedir. “...Şehirde 217 kahvehane olup meşhurları, çadırcılar, **Harratın, Fahhamin, Türkmaniye, Sipahi, Addasiyye, Mehkeme, Sükkeri Nağif** kahveleridir. Mansıp kahvesi, on bin adam ahr. Fakat diğerleri gibi kargir kubbeli kahve değildir. Büyük ağaçlar dibindedir. Dört yerde kahve

⁵² Evliya Çelebi; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* s. 268-269

⁵³ Evliya Çelebi; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 269

pişer. Suçlular bu kahveye gelirse hakim almayıp kurtulur. İçinden akan nehirde balıklar avlanır. Fincanlar akan suya bırakılır, aşağıda kahveci fincanları kevgir ile toplar. İğneciler kahvesi de meşhurdur. Burada pişirilen kahve ve çay, Badyan, salep, içecek şey, halis süt, kaşar, paluze bir kahvede bulunmaz....”⁵⁴

Evliya Çelebi Şam şehrideki ticaret yerleri ve çarşılar hakkında da şu bilgileri vermektedir. “...Bir tarafındaki gülistan içinde kuşların güzel ötüşlerinden ve selsebillerin akışından ruha gıda olurdu. Kalenin dört tarafındaki varoшта, on bin saraylar ve evler vardır. Her biri bir bahçe içindedir. Bu varoşun uzunluğu ve enliliği ikişer buçuk saatliktir. Varoшта 6300 dükkân vardır. Sinaniyye çarşısı, Yemen fatihi Sinan paşanıdır. Saraçhanesi hiç bir ülkede yoktur. Çakmak pazarı, Sipahi pazarı, Koca Mustafa Paşa pazarı, Zarbun pazarı, At pazarı, attarlar pazarı, Itrıyyat pazarı, kadınlar pazarı, Fahhamın pazarı, hallaçlar pazarı, Hayyatlar pazarı meşhurdur. Subaşı, iki yüz kavas ve levent ile yetmiş cadde, 3800 kısa sokakları muhafaza eder. Kapıcılar ve bekçilerin yekunu dokuz bindir. Hepsi subaşının hükmündedir. Şehrin çöpleri hamamlarda yakılır. Sokakları çok temiz bir şehirdir. Şam şehri içinde sekiz nehir akar. Bu sular Şam’ın batısında Kaysun dağı arkasında Kiha’dan çıkar Mize boğazından gürleyerek şehir kenarında bahçelere gelince sekize ayrılır. Bunların isimleri, (Aynı Bereda ve Berida, Nura. Kanatül, Mjze, Benyas, Kasta nehri, Aynı Beşfir ve Adıyye) nehirlidir. Bu sular içilmez. Şehirden çıktıktan sonra bu nehirlere, Melek-Ahmed paşa çiftliğinde kaybolur. Bu Mize boğazından Kaysun dağı eteği ile Salihıyye Şehrine akan nehre Guta derler. Bu beş kısma ayrılıp Salihıyye kasabasını sular. Bu büyük hayrat, Yavuz Selim’indir...”⁵⁵.

Evliya Çelebi’den daha önceleri 1617-18 yıllarında Şam’a gelmiş olan İngiliz Seyyah William Lithgow da Şam şehrine hayran kalmış ve şehrin yapılarını, Avrupa’daki Atrwerp’le karşılaştırarak, benzer yanları olduğunu ve Pazar yerlerinin birçok Türk kentindeki bedestenler gibi üstü örtülü olduğunu ve üretim alanlarının bir kısmının Pazar yerlerine yakın bulunduğunu kaydetmiştir⁵⁶.

⁵⁴ Evliya Çelebi; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 269

⁵⁵ Evliya Çelebi; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Onüçüncü Kitap, Türkçeleştiren: Zuhuri Danişman, İstanbul, 1971, s.269.

⁵⁶ Lithgow, William; *The Total Discourse of the Rare Adventures*, London 1640, s. 201’den aktaran Tanju Sarı; *Gezginlerin Gözüyle Bir İmparatorluk*, İstanbul 1998, s.74

SONUÇ

Esasında, Osmanlı devletinin, Suriye bölgesindeki yönetim tarzı şu iki esasa dayanmaktaydı.

1. Müslüman olmayan halklar, Osmanlı menfaatleri doğrultusunda değerlendirilmiştir.

2. Osmanlıların idare felsefesinde, dinî tabiiyet ön planda olup, bölgede bulunan insanlar da, Müslüman ve Ortodoks olmak üzere iki ana guruba ayrılmıştır. Dolayısıyla bölgede yaşayanlar buna göre muameleye tabii tutulmuşlardır. Diğer azınlıklar ise kendi dini liderleri etrafında toplanmışlar ve buna göre muameleye tabii tutulmuşlardır. Bu dönemde her gurubun kendi dini esaslarına göre mahkemeleri ve yargılanma usulleri bulunmaktaydı⁵⁷.

Dolayısıyla Osmanlılar bu bölgede yaşayan Müslüman halkı hiçbir ayrıma tabi tutmamışlar ve ayrıca dini guruplara gösterdikleri hoşgörü sebebiyle de, Osmanlılar döneminde Suriye ve Arap aleminin siyasî ve millî yapısı değiştirilmemiştir. Zira Türkler bölgeye hakim oldukları dönemlerde bir nevi koruyuculuk görevi yapmışlardır. Osmanlılar, Arap aleminden çekildikten sonra siyasî, askeri ve mimari konularla ilgili önemli izler bırakmışlardır⁵⁸.

Dikkat edilecek olursa, yaklaşık 1200 yıldan beri bölgede önemli bir Türk varlığı mevcuttur. Bunun tabii bir neticesi olarak Türk dönemine ait sayıları belki de bu tebliğin sınırlarını aşacak müstakil ve daha geniş bir çalışmaya konu olacak genişlikte eserler vücuda getirilmiştir.

Bölgenin merkezi olması itibarıyla Şam, önemli bir mevkie sahiptir. Dolayısıyla Türk hakimiyeti dönemine ait bütün eserlerin örneklerini Şam'da görmek mümkündür. Bu meyanda geçen uzun zaman zarfında Şam'da Türkler tarafından Cami, medrese, mescit, türbe, han, hamam, ribat, kervansaray, çarşı, çeşme, su yolu, sivil mimari, hükümet konakları, hastane, karakol, sur, yol, demiryolu, son döneme ait çeşitli kademedeki askerî ve sivil okullar vb. eserler vücuda getirilmiştir.

Bu eserlerin çoğu günümüze intikal etmiştir. Bazıları ise tanınamayacak derecede haraptır. Oysa bu eserlerin korunması gelecek nesillere aktarılması her bakımdan büyük önem arz etmektedir. Bu mülahazalarla, Şam mimarisinde önemli bir yere sahip olan Türk eserlerinin korunması, ortak

⁵⁷ Filip Hitti; *Târihü Suriye ve Lübnan ve Filistin II*, s. 313

⁵⁸ Filip Hitti; *Târihü Suriye ve Lübnan ve Filistin II*, s. 317

mirasımızın gelecek nesillerimize devredilmesinde hayatî bir önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Sadaret-Meclis-i Vala Evrakı*, Dosya No:84, Gömlek No:74

_____, *Yıldız-Perakende Başkitabet Dairesi Maruzat*, Dosya No:52, Gömlek No:59.

_____, *Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı*, Dosya No:28, Gömlek No:31.

_____, *Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı*, Dosya No:22, Gömlek No:100.

_____, *Sadaret-Mühimme Kalemî Evrakı*, Dosya No:277, Gömlek No:38.

_____, *Sadaret-Umum Vilayet Evrakı*, Dosya No:476, Gömlek No:69.

Genel Eserler

Ali, Muhammed Kürd. *Hıtatü 'ş-Şam*, C.I, Beyrut, 1969.

Bazili, *Suriye ve Lübnan ve Filistin Tahte'l-Hükmi't-Türkî Mine'n-Nahiyeteyni es-Siyasiyeti ve't-Tarihiyeti*, Tercüme: Yusr Cabır, Darü'l-Hadese Beyrut, 1988.

Bederan, Eş-şeyh Abdülkadir. "Manademetu't-Talali ve Masaretu'l-hayal", *el-Müctema'ül-Arabi yi't-Telif ve Dırasati ve't-tercümeti Kısmü'd-dırasati Ferü'l-Mektebi'r-reisiyeti*, Dımaşk, 1985.

Cöhce, Salim. "Doğu Akdeniz Çevresinde Türk Hakimiyetinin Tesisisi", *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslar arası Bilgi Şöleni Bildirileri*, C.I, V.I, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2001, s.139;164.

Çaşın, Mesut. *Suriye Arap Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri*, Avrasya Dosyası, Cilt 2, Sayı 3, Ankara, Sonbahar 1995.

Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, On üçüncü Kitap, Türkçeleştiren: Zuhuri Danışman, İstanbul, 1971.

Faroqhi, Suraiya. *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

Hartmann, R. *Şam Maddesi, İslam Ansiklopedisi*, Cilt 11, Milli Eğitim Bak. Yay, Ankara, 1997, s.299-303.

Hitti, Filip. *Târîhü Suriye ve Lübnan ve Filistin*, Tercüme: Kemal el-Yazıcı, C.II Darü's-Sakafe Beyrut, 1983.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Kirişcioğlu, Fatih. *Suriye Türkleri*, Avrasya Dosyası, Cilt 2, Sayı 3, Ankara, Sonbahar 1995.

Lithgow, William; *The Total Discourse Of The Rare Adventures*, London, 1640. Çev, Tanju Sarı, Gezinlerin Gözüyle Bir İmparatorluk, İstanbul, 1998.

Manaz, Abdullah. *Suriye'nin Başkenti Şam'da Türk Dönemi Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

Öztürk, Nazif. *Suriye Türkleri*, Yeni Türkiye - Türk Dünyası Özel Sayısı II, Yıl 3, Sayı 16, Ankara, Temmuz - Ağustos 1997.

Sevim, Ali. *Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara, 1990.

Şemseddin Sami. *Kamûsü'l-'alâm*, Dördüncü Cilt, İstanbul, 1306.

Suriye Vilayeti Salnamesi. H.1311 (1894) Tarihli

Şeyh Ahmed el-Bedirî el-Hallâk. *Berber Bedirî'nin Günlüğü 1741-1762 / Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar*, Çeviren:Hasan YÜKSEL, Ankara, 1995.

Yazıcı, Talip."Emeviyye Camii",*Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XI,108-110.

GEÇ ORTAÇAĞ'DA MEYDANA GELEN VEBA SALGINLARININ DEMOGRAFİK VE İKTİSADİ ETKİLERİ ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

*Some Reflections on the Demographic and Economic Effects of the
Plague Outbreaks That Arose out in the Late Middle Ages*

Canan KUŞ*

Özet

Bu çalışma, Geç Ortaçağ dünyasında yer alan her iki gerçeğin birbirleri ile ilişkisini ele almaktadır ki bunlar “salgın hastalıklar” ve “iş gücü ihtiyacı” konularıdır. Bu dönemde, hastalıklardan dolayı önemli oranda ölümler gerçekleşmiş ve nüfusta ciddi azalmalar meydana gelmiştir. Gerçekleşen ölümler dönemin ekonomilerini besleyen tarım ve hayvancılığı etkilemiştir. Böylece ihtiyaç duyulan iş gücü kendini daha yoğun hissettirmiş ve işçi ihtiyacı artışı gerçekleşirken, işçilik ve köle fiyatlarında da artış olmuştur. İşte, bu çalışma ile Geç Ortaçağ döneminde çeşitli yıllarda yaşanan ama özellikle de 1346-1353 yılları arasında dünyayı kasıp kavuran ve Avrupalının “The Black Death” diye adlandırdığı Veba salgınlarının demografik ve ekonomik etkilerine değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Veba, Geç Ortaçağ, salgın hastalıklar, vebanın nedenleri, vebanın etkileri

Abstract

This study covers the relation between two facts –epidemic diseases and the need of labor– that took place in the world of the late Middle Ages. In this period, a significant number of deaths occurred due to diseases and severe reduction in population occurred. These deaths affected agriculture and livestock feeding the economies of the period. Thus, the need of the labor intensively grew, more workers were needed so that an increase occurred in the prices of labor and the slave.

Here, demographic and economic impact of outbreaks of plague –called “Black Death” by Europeans – sweeping the world over many years, but particularly in the late medieval period between the years of 1346-1353 were mentioned.

Key words: Plague, The Late Middle Ages, epidemic diseases, causes of the plague, effects of the plague.

GİRİŞ

Salgın hastalıklardan en önemlilerinden biri olan veba, Arapça’da yine “veba” veya “tâûn”; batı dillerinde “peste, pestis, plague ve black death¹

* Yrd. Doç. Dr., Bülent Ecevit Ün. Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-Zonguldak

(kara ölüm)”; Türkçe’de ise “kıran” olarak bilinmektedir. Vebanın insanlarda görünenlerinin yanında domuz, kuş, at, ve katır vebası gibi hayvanlarda görünen çeşitleri de vardır².

Hastalık yapıcı bir mikroorganizma insan vücuduna girerek yerleşir ve çoğalır. Bu bulaşma (*infeksiyon*) sonunda “bulaşıcı hastalık” coğrafya, iklim, sosyo-ekonomik koşullar, toplumların kültür düzeyi ve hijyen alışkanlıklarıyla yakından ilişkilidir. Bulaşıcı hastalıklar bazen salgınlar yaparak, toplum sağlığını ciddi hasarlara uğratabilirler. Hasar veren bu salgınlar kıta ve kıtaları etkileyen büyük salgınlara da (*pandemi*) neden olabilir³.

Salgın hastalıklar ve kıtlıkların insan yaşamında olumsuz etkileri olup, bu etkilerin psikolojik, sosyolojik, demografik ve ekonomik sorunları da beraberinde getirmektedir. Kuraklık gibi doğal afetlerle kıtlıkların baş gösterdiği, bu kıtlıkların arkasından da salgın hastalıkların meydana geldiği görülmektedir⁴. Bu salgın hastalıkların dünyayı sarsan derin etkisi, Geç Dönem Ortaçağ’da da kendini göstermiştir. Bu bağlamda “hastalığın çıkış noktası ve dünyaya nasıl yayıldığı”, aklımıza takılan sorular arasındadır. Ayrıca söz ettiğimiz dönemde gerçekleşen vebadan kaynaklı ölümler, nüfusu ve ekonomik hayatı nasıl etkilemiştir? İşte bu soruların cevabıyla, salgın hastalıkların insan hayatındaki yeri ve önemine değinmek istiyoruz.

1346-1353 Yılları Arasında Yaşanan Vebanın Coğrafik Seyri

Tarihte bilinen ilk büyük veba salgını VI. yüzyılda (M.S. 542) Akdeniz kıyılarında görülmüştür. Bu salgından Mısır, Afrika’nın kuzeyi, Filistin ve Suriye, Anadolu, İtalya, Galya ve Germania etkilenmiştir. İkinci büyük veba salgını XIV. yüzyıl ortalarına doğru (1346-1353) Çin ve Orta Asya’da ortaya çıkmış bütün Asya’yı kaplayıp, Anadolu yolu ile Avrupa ve Afrika’ya

¹ Kara Ölüm (*The Black Death*) sıçan ve pire tarafından taşınan/bulaşan bakterilerin neden olduğu vebanın XIV. Yüzyılın tezahürü olan bir terimdir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Stuart James Borsch, *The Black Death in Egypt And England: A Comparative Study*, Austin- Texas, 2005, p. 2.

² İlyas Gökhan, El-Eşref Barsbay Döneminde Memlûk Devleti’nde Salgın Hastalıklar ve İktisadi Buhranlar (1422-1438), *Tarih İncelemeleri Dergisi XXIII/1*, Temmuz 2008, s. 94

³ Fedâ Şamil Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi XV/26*, Ankara, (?), s, 27

⁴ Selim Kaya; Rahime Kıyılı, “Antakya’da Ortaçağ’da Meydana Gelen Doğal Âfet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi VI/12*, Antakya 2009, s. 412

geçmiştir. Bu çok büyük boyutlu salgın milyonlarca insanın yaşamına son vermiştir⁵.

Çin’de ortaya çıkan bu hastalığın sebebi ise 1332’de Çin’de bulunan Sarı Nehir’in üst üste taşmış olmasıdır. Bu durum 1332’de 7.000.000 Çinli’nin yaşamını yitirdiği ortaçağın en büyük sel felaketiyle son bulmuştu. Bölgede sel sonrasında sayısız insan sellere kapılmış, cesetler ve su kirliliği vebayı ortaya çıkarmıştı. Ticaretle limanlar yoluyla yayıldığı sanılan, hastalıklı farelerle bulasan vebanın yalnızca iki yıl içinde Batı Avrupa nüfusunun 1/3’ünün yok olmasına yol açmıştır⁶. Sözü edilen Çin’deki bu Veba’nın Avrupa’ya ulaşmadan önce Avrupa’nın ekonomik durumu iyi değildi. Zira, daha 1315-1317’de Avrupa’da korkunç bir kıtlığın açtığı yıkım gerçekleşmişti; 1337’de ise “yüz yıl savaşları” başlamış; yine aynı yıl, tüm Avrupa’yı sarsan ilk ekonomik tükeniş baş göstermişti. Böylesi bir ortamda 1347-50 yıllarında Avrupa, o günlere dek görüp geçirdiği en ölümcül felâket olan veba salgını ile karşı karşıya gelmişti⁷. Vebanın ilk dalgası 1347 Aralık ayında İtalyan bölgelerini vurdu. 1348 ve 1352 tarihleri arasında Avrupa’nın kalanına yayıldı⁸.

Mısır ve Suriye’de de 1429-1430 ve 1437-1438’lerde olmak üzere iki büyük veba salgını gerçekleşmişti⁹. Ayrıca 1465’te Konya’da ve Kilikya’da (Çukurova) büyük veba salgınları olduğu bilgiler arasındadır¹⁰. Bu bağlamda, Geç Ortaçağ Dönemine “veba” açısından bakıldığında; bu hastalığın adeta “topyekûn salgın” şeklinde dünyanın pek çok yerinde karşılaşmak mümkündür.

Hastalığın yayılması ile ilgili bir noktaya değinmek istiyoruz. Kıtalararası salgın hastalıkların yayılmasında en önemli etkenin ticaret olduğunu düşünmekteyiz. Diğer pek çok etken de sayılabilir; göç, savaş, seyyahlar vs.. Bu örnekler içinde en canlı olan ve devamlılık arz eden durum ticarettir. Zira ticaret sürekli bir seyir ve hareket içerisindedir. Bu durumda aşağıdaki örneklere göre:

⁵ Feda Şamil Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, s. 30

⁶ M. Ali Özdemir, “İklim Değişimleri ve Uygarlık Üzerindeki Yansımalarına İlişkin Bazı Örnekler”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 2, 2004, s. 182

⁷ Taner Tatar, *Sanayi Sosyolojisi Ders Notu*, (iys.inonu.edu.tr/webpanel/dosyalar/1046/file/sanayi.pdf), s. 29

⁸ Paolo Malaenima, “The Economic Consequences of the Black Death”, *International Conference Roma*, Anacapri, October 9th-11th, 2008, s. 4

⁹ İlyas Gökhan, “El-Eşref Barsbay Döneminde Memlûk Devleti’nde Salgın Hastalıklar ve İktisadî Buhranlar (1422-1438)”, s. 129

¹⁰ Feda Şamil Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, s. 46-47

-XIV. yüzyılda veba önce Akdeniz'de daha sonra Avrupa'da görülmüştür. Yaklaşık 1270'ten sonra sıcaklıkların düşmesi ve XIV. yüzyılın ilk 10 yılında bir takım ciddi kıtlıkların ortaya çıkması vebanın ortaya çıkmasında önemli etkenler idi¹¹.

-XIV. yüzyıl ortalarına doğru (1346-1353) Çin ve Orta Asya'da ortaya çıkan veba bütün Asya'yı kaplayıp, Anadolu yolu ile Avrupa ve Afrika'ya geçmiştir. Bu çok büyük boyutlu salgın milyonlarca insanın yaşamına son vermiştir¹².

-1332'de Çin'de ortaya çıkan bu hastalık diğer bölgelere ticaretle limanlar yoluyla yayıldığı sanılmaktadır¹³.

-Vebanın ilk dalgası 1347 Aralığında İtalyan bölgelerini vurmuştur. 1348 ve 1352 tarihleri arasında ise Avrupa'nın kalanına yayılmıştır¹⁴.

-XV. yüzyılda Suriye'de ortaya çıkan veba salgınlarının Irak'tan Suriye'ye gelen insanlar tarafından bulaşmıştır ve veba salgını daha çok Suriye'nin kuzeyinde gerçekleşmiştir¹⁵.

Bir yerin salgın hastalıklara maruz kalmasının nedenleri arasında hijyen eksikliği, kıtlık ve kuraklığı sayabileceğimiz gibi o yerin ticaret güzergâhında bulunmasını da bu nedenler arasına katabiliriz. Zira insanların çokça uğradığı yerlerde farklı hastalıkların da baş göstermesi ihtimaller arasındadır. Bu bağlamda Orta Doğu, dünyanın Doğu-Batı ticaret ekseninde ana güzergâhlardan birini oluşturduğu için bulaşıcı hastalıkların yayılması kaçınılmaz olmuştur, diyebiliriz. Zira Doğu emtiası Asya'dan çıkıp çeşitli güzergâhlar kullanarak Avrupa'ya ulaşmaktaydı.

Yukarıda maddeler halinde verilen bu örnekler göre adı geçen ülke ve şehirlerin aktif birer ticaret bölgeleri olduğunu bilmekteyiz. Özellikle vebanın Çin'den Avrupa'ya yayılması, diğer bir ifadeye göre Avrupa gibi uzak bir noktaya ulaşması -o dönemde doğu ile batı arasında büyük bir savaş veya ciddi bir göç akımları olmadığına göre- adı geçen ülke ve şehirlerin ana ticaret güzergâhında olması, bizi vebanın hızlı ve yoğun yayılmasındaki en önemli etkenin ticaret olduğu kanaatine götürmektedir.

¹¹ Paolo Malaenima, "The Economic Consequences of the Black Death", s. 2

¹² Feda Şamil Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", s. 30

¹³ M. Ali Özdemir, "İklim Değişimleri ve Uygarlık Üzerindeki Yansımalarına İlişkin Bazı Örnekler", s. 182

¹⁴ Paolo Malaenima, "The Economic Consequences of the Black Death", s. 4

¹⁵ İlyas Gökhan, "El-Eşref Barsbay Döneminde Memlûk Devleti'nde Salgın Hastalıklar ve İktisadî Buhranlar (1422-1438)", s. 97-99

Veba'nın Demografik Etkileri

Salgın hastalıkların demografik, sosyal ve ekonomik sonuçlara etkisi kaçınılmazdır. Veba salgınları çıktıkları veya geçtikleri ülkelerin ticaret düzenini sekteye uğratmış ve tarım ve hayvancılık yeteri derecede yapılamamıştır¹⁶. Salgın hastalıklar sonunda kesin bir rakam ifade edilmese dahi bu salgınlardaki büyük nüfus kaybı gerçekleşmiştir. Ayrıca zirai ve tarımsal üretimin durması toplum ve devlet açısından meydana gelen ekonomik tahribat ve zararları ortaya koymaktadır¹⁷.

VII. yüzyılda Avrupa'yı kasıp kavuran veba salgınının ortadan kalkması, Avrupa'da ölüm oranını düşürmüştü. Akabinde XII. yüzyılda tarım ve endüstride sağlanan gelişmeler *Ortaçağ Avrupası*'nda nüfus artışına yol açmıştı. Doğum oranı yükselmiş ve ölüm oranı düşmüştü. Kölelerin serf konumuna yükseltilmesi ve aileler kurabilmesi ile XI. ve XIII. yüzyıllar arasında doğum artışı gerçekleşmişti¹⁸. Avrupa'nın nüfusu, 1000-1300 döneminde 18-20 milyondan 60-70 milyona yükselmiştir. Ancak Ortaçağ'ın sonlarına doğru nüfusta hızlı bir düşüş yaşanmaya başlamıştır. Bunun sebebi, 1300'lü yıllarda yaşanan kıtlığa ve "Kara Ölüm" (Black Death) denilen veba salgınına dayandırılmaktadır. Veba, Avrupa nüfusunun üçte birinin hayatını kaybetmesine sebep olmuştur. Daha sonra ortaya çıkan yeni salgının sebebi ise, İngiltere ve Fransa arasında yaşanan Yüz Yıl Savaşları olmuştur. Tarım nüfusunun belirli bir bölgede tutulması çok zor bir hale gelmiştir. Aynı zamanda, üretilen ürünlerin fiyatları, şehirlerdeki göre daha düşük kalmış, bu sebeplerden dolayı da toprak sahiplerinin gelirleri düşmeye başlamıştır. Bu durum, insanları şehre yerleşmeye ve tarım işçiliğini şehirlerde yapmaya itmiştir¹⁹.

Böylece endüstri öncesi toplumların nüfusunda önemli dalgalanmalar yaşanmıştır. Bunlar genel olarak hastalıklara bağlı olarak ortaya çıkan ölüm oranlarındaki oynamalarla ilgiliydi. Bunlardan "*Kara Ölüm Dönemi*" diye adlandırılan XIV. yüzyılda, veba hastalığı tüm Avrupa'yı sarmış, bazı bölgeler nüfuslarının 1/3'ünü kaybetmişti²⁰.

¹⁶ Feda Şamil Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", s. 32

¹⁷ Feda Şamil Arık, *a.g.m.*, s. 38

¹⁸ Abdulhalik Bakır; Pınar Ülgen, "Geç Ortaçağ Avrupa'sının Meşhur ve Gizemli Şehri Paris", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 12, S. 4, 2010, s. 24

¹⁹ Yalçın Alganer; Müzeyyen Özlem Çetin, "Avrupa'da Birlik ve Bütünleşme Hareketleri", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi XXIII/2*, 2007, s. 289

²⁰ E. Murat Özgür, "Nüfus Coğrafyası", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Coğrafya Bölümü Ders Notları*, Ankara, 2011, s. 18

1300-1600'de Avrupa'nın Nüfusu (000), Yoğunluk (km² başına düşen sakin/oturan) Ve Değişim Oranları (1300=100)²¹.

	km ²	Nüfus				Yoğunluk				Gösterge (Index)			
		1300	1400	1500	1600	1300	1400	1500	1600	1300	1400	1500	1600
İskandinavya	1,198	2,500	1,400	1,500	2,400	2.1	1.2	1.3	2.0	100	56	60	96
İngiltere (Galler)	151	4,500	2,700	3,500	4,450	29.8	17.9	23.2	29.5	100	60	78	99
İskoçya	79	1,000	700	800	1,000	12.7	8.9	10.1	12.7	100	70	80	100
İrlanda	84	1,400	700	800	1,000	16.7	8.3	9.5	11.9	100	50	57	71
Hollanda	33	800	600	950	1,500	24.2	18.2	28.8	45.5	100	75	119	188
Belçika	30	1,400	1,200	1,300	1,300	46.7	40.0	43.3	43.3	100	86	93	93
Fransa	544	16,000	12,000	15,000	18,500	29.4	22.1	27.6	34.0	100	75	94	116
İtalya	301	12,500	8,000	9,000	13,300	41.5	26.6	29.9	44.2	100	64	72	106
İspanya	505	5,500	4,500	5,000	6,800	10.9	8.9	9.9	13.5	100	82	91	124
Portekiz	92	1,300	1,050	1,200	1,300	14.1	11.4	13.0	14.1	100	81	92	100
İsviçre	41	800	500	800	1,000	19.5	12.2	19.5	24.4	100	63	100	125
Avusturya (Çek Cumh., Macaristan)	626	10,000	9,000	11,500	12,800	16.0	14.4	18.4	20.4	100	90	115	128
Almanya	543	13,000	8,000	11,500	16,200	23.9	14.7	16.6	29.8	100	62	88	125
Polonya	240	2,000	1,500	2,000	2,500	8.3	6.3	8.3	10.4	100	75	100	125
Balkanlar	516	6,000	5,000	5,500	7,000	11.6	9.7	10.7	13.6	100	83	92	117
Rusya (Avrupalı)	5400	15,000	11,000	15,000	16,000	2.8	2.0	2.8	3.0	100	73	100	107
AVRUPA	10,383	93,700	67,850	84,850	107,050	9.0	6.5	8.0	10.3	100	72	91	114
AVRUPA (Rusya Hariç)	4,983	78,700	56,850	69,850	91,050	15.8	11.4	13.6	18.3	100	72	89	116

Vebadan Floransa'da 100.000 kişi ölmüştür, Venedik için de aynı sayı söylenmektedir. Londra'da günlük 200'den fazla insan, Paris'te ise her gün 500 kişi ölmüştür. Yine Viyana'da bir günde 500 cenaze sayılmıştır. Siena'da 52.000 kişinin, Dublin'de ise 14.000 kişinin öldüğü bilgiler arasındadır. Avignon'da sadece üç ayda 62.000 kişi ölmüştür²². Papa Clement IV, Avrupa'da 75 milyon nüfusun %31'i olan 28.840.000 kişinin öldüğünü bildirmiştir²³.

XIV. yüzyılın ilk üç çeyreğinden XV. yüzyılın ortalarına kadar süren büyük ekonomik durgunluk Avrupa'da kentleşmenin gelişimini durdurmuştur. Özellikle 1347-1348 veba salgınından sonra nüfusun yayılması da kesildi. Floransa yüzyılın başında sahip olduğu 90.000'lik nüfusun belki de dörtte üçünü kaybetmiştir. Yapılaşma durmuştur. Siena, Ghent, Köln ve Avrupa'nın diğer pek çok büyük kenti aynı özellikleri taşımaktaydı. Bu kaynaşma, güçlüklerin ve eşitsizliklerin yanı sıra uzmanlaşmış endüstriyi ve ticareti teşvik etmekteydi²⁴.

²¹ Paolo Malanima, "The Economic Consequences of the Black Death", p. 3

²² Joseph P. Byrne, *The Black Death*, Greenwood Press, Westport, 2004, p. 58

²³ Joseph P. Byrne, *a.g.e.*, p. 58

²⁴ Abdulhalik Bakır, Pınar Ülgen, "Geç Ortaçağlarda Avrupa'da Kent ve Kentsel Yaşam Hakkında Bir Değerlendirme", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi VII/2*, 2009, s. 138

Veba Geç Ortaçağ'a adeta damgasını vurmuştu. XV. yüzyılın ilk çeyreğinde salgın hastalıklar Suriye'de de ortaya çıkmış, sonra Mısır'a yayılmıştır ve aşağı yukarı 3 yıl sürmüştür. Hastalık daha çok Suriye'nin kuzeyinde etkili olmuştur aynı zamanda Irak'ta şiddetli bir kıtlık yaşanmıştır. İlyas Gökhan, bu konuda "*Suriye de ortaya çıkan veba salgını Irak'tan Suriye'ye gelen insanlar tarafından bulaştırılmıştır*", şeklinde yorum yapmaktadır. Yine, Gökhan'dan elde edilen bilgilere göre, bu dönemde Dımaşk'ta veba'dan ölen insan sayısı 15 bin kişiye, Suriye ve Filistin genelinde ise 80 bin kişiye ulaşmıştı ve vebadan dolayı Gazze'de evler insansız hale gelecek kadar boşalmıştı²⁵.

1438 de Kahire'de 17 Nisan'da vebadan ölenlerin sayısı günde 1000 kişiye ulaşmıştı. Kahire'den sonra veba salgını Mayıs sonlarında İskenderiye, Dimyat, Fuh, Demanhur gibi delta bölgesinin şehirlerine yayıldı. Buralarda vebadan çok insan ölmüş hatta İskenderiye'de bir günde ölenlerin sayısı 100'ü bulmuştu. Kahire'de veba salgını sırasında alışveriş durmuş ve esnaf mal satacak müşteri bulamaz olmuştu. Kölelerin çoğu öldüğü için köle çarşısı kapanmış ve köle alacak kimse de kalmamıştı. Çünkü onu satın alacak kişi vebadan onun aniden öleceğinden korkuyordu²⁶. 1463'te de Selçuklular zamanında Meyat yerlileri arasında veba salgını gerçekleşmiş ve 12.000 kişi hayatını kaybetmiştir. Pek çok manastır boş kalmıştır²⁷.

Görüldüğü gibi XIV. ve XV. yüzyıllarda dünyanın çeşitli bölgelerinde salgın hastalıklar meydana gelmiş ve hastalığın yaşandığı bölgelerde nüfusta ani düşüşler gerçekleşmiştir. Nüfusun aşırı artması ya da azalması ekonomiyi yakından etkilemektedir. Burada da vurgulamak istediğimiz nokta; kendi döneminde yoğunlukla toprağa dayanan bir iktisadi anlayışın iş gücüne ihtiyaç duymasıdır. İş gücünün yeterli oranlarda olmaması ise başta işçi ücretlerini arttırmak üzere insan hayatında gerekli olan barınma, gıda ve giyim gibi temel ihtiyaçların üretiminin azalmasına neden olabilmektedir.

Vebanın İktisadî Etkileri

Ortaçağ'dan X. yüzyıldan itibaren "Ticaret Devrimi"nin bir etkisi ile kara ve deniz yoluyla nüfus hareketliliği arttığı için, veba enfeksiyonunun bulaşma olasılığı büyüdü²⁸. Avrupa 1150'den itibaren doğrudan tarımsal

²⁵ İlyas Gökhan, "El-Eşref Barsbay Döneminde Memlûk Devleti'nde Salgın Hastalıklar ve İktisadî Buhranlar (1422-1438)", s. 97-99

²⁶ İlyas Gökhan, "a.g.m.", s. 126

²⁷ Feda Şamil Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", s. 46-47

²⁸ Paolo Malaenima, "The Economic Consequences of the Black Death", s. 3

tüketimden (*öztüketim*) çıkarak, dolaylı tarımsal tüketime geçmişti. Bu ikinci tüketim tipi, kırsal ürünün dolaşıma sokulması sonucu doğmuştur. Şehir aynı anda tüm zenaat faaliyetlerini kendine çekmekte, kendisini endüstriyel ürünlerin bir satış ve imalat tekeli haline getirmektedir. Kısacası, ekonomik hayat bilhassa XIII. yüzyıldan itibaren şehirlerin eski tarımsal görüntüsünü aşmaya başlamaktadır. Bu belirleyici geçiş, geniş alanlar üzerinde ev ekonomisinden, pazar ekonomisine doğru gerçekleşmektedir²⁹.

Ortaçağ ekonomisi geniş biçimde tarıma dayalıydı³⁰. Özellikle tarım ve hayvancılığa dayanan, insan gücü ve emeğini gerektiren ziraî ekonomisinde, bu sektörünün en önemli faktörü insandır. İnsanın hastalık ve doğal afetler gibi sebeplerden zarar görerek devreden çıkması, iktisadi ve ticari hayat önemli aksaklıklara uğrayabilir; ayrıca bir takım mal ve hizmetlerde pahalılığa, enflasyona yol açabilir³¹. Geç Ortaçağ döneminde meydana gelen salgın hastalıklardan dolayı gerçekleşen nüfus azalması çeşitli olumsuzlukları da beraberinde getirmiş, ekonominin en önemli kaynaklarından biri olan ziraatın gerçekleşmesinde önemli bir unsur olan işçi ihtiyacı çıkmaza girmiştir. Mesela, XII. yüzyılda Avrupalıların Doğu Akdeniz Adalarında kurduğu tarlalarda yetişen şeker, 1400'ün başında artık Portekiz'de bile yetişiyordu. Bu üretim genişliği, Kara Ölüm Vebanın ve beraberinde bazı diğer sebeplerin yüzünden daralmıştı. Öte yandan yetiştiriciler gerekli çabayı sarf etmek için her zamankinden daha çok çalışmak zorunda kalmıştı³². Ayrıca İngiltere'de yoksulların ölümleri şiddetli iş gücü sıkıntısına yol açmıştı³³.

XIV. ve XV. yüzyıllarda Avrupa'da tarım işçileri yüksek fiyatlar talep ediyordu. Vebadan dolayı gerçekleşen büyük ölüm oranları, ücretli işçilerin çok daha az sayıda olduğu ve ürün değeri ne olursa olsun artık eskiden daha çok yüksek ücretleri talep edebilecekleri anlamına geliyordu. Örneğin, 1350-1450 yılları arasında Winchester piskoposluğunun arazisinde ücretler üç katıydı. Öyle ki bu dönemlerde vasıfsız işçiler için bile tüm zamanların en yüksek maaşlarını almaktaydılar. Ayrıca şehirler ve kırsal alanlar arasında ve toprak sahipleri arasında iş gücü pazarı için gerçek bir rekabet vardı³⁴.

²⁹ Taner Tatar, *Sanayi Sosyolojisi Ders Notu*, s. 44

³⁰ Taner Tatar, *a.g.e.*, s. 30

³¹ Feda Şamil Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", s. 57

³² http://highered.mcgraw-hill.com/sites/dl/free/0073406848/565445/Davidson6e_ch02.pdf, s. 33

³³ Barbara H. Rosenwein, *A Short History of the Middle Ages*, Toronto 2009, p. 306

³⁴ Joseph P. Byrne, *Daily Life During the Black Death*, Westport, 2006, p. 248

Ancak kentlerde yaşayan duvar işçilerinin maaşları kırsalda yaşayanlara göre daha az artmaktaydı. Bunun sebeplerinden biri, şehirlerin nüfuslarındaki azalıştı. Bu sebeple duvarcı işçilerine talep çok azdı. Şehir işçilerine düşük talep olduğu için kentlerde yaşayan işçilerin ücretlerinin (*Urban Wages*) artışından daha az söz edilirdi³⁵. Genelde bir duvar işçisinin maaşı kırsal emekçinin maaşının iki katıdır. Vebadan (Black Death) sonra bu fark İtalya ve İngiltere’de hızlı bir şekilde düşmüştür. Diğer bir ifadeye göre vebadan sonra ve XV. yüzyıl sırasında kentsel iş gücüne talep, kırsal işgücünün talebine göre daha düşüktü³⁶.

Vebanın iktisadi etkilerine bakıldığı zaman, daha kalıcı değişiklikler gelir ve statü ilişkilerinde meydana gelmiştir³⁷. Avrupalı mal sahiplerinin gelirlerinin çoğu onların köylerinde ve topraklarında yaşayanlar tarafından ödenen kira ve tımar vergilerinden oluşuyordu. Meydana gelen veba, kira ödeyen kiracıyı ve piyasadaki düşük tahıl fiyatlarını kaldırdı. Bunların birleşimi yıkıcı oldu. Zira herhangi bir işletme üretim ve geçim masrafına yönelik sermaye yatırımı yapmak zorundaydı. Ancak o dönemde yıldan yıla sağlanan karlar çok inceydi/azdı³⁸. Mesela Avrupa’nın bazı yerlerindeki kira fiyatlarına bakıldığında sürekli bir düşüş görülmektedir. Buna göre:

Fransız Livre ve İngiliz Peni Cinsinden Kiralarda Nominal Düşüş³⁹

<i>St. Germain-des-Pres</i> <i>Yıllık Ortalaması</i>		<i>Beaufour,</i> <i>Normandiya</i>		<i>Fornsett, İngiltere’de Dönüm Başına</i> <i>Ortalama (Peni Cinsinden)</i>	
1360-1400	84	1397	142	1376-1378	10,75
1422-1461	56	1428	112	1401-1410	9,00
1461-1483	32	1437	52	1421-1430	7,75
		1444	10	1431-1440	8,00
				1441	7,75

XIV. yüzyılın ortasındaki Kara Veba’dan ve onu izleyen ve onun darbelerini daha da ağırlaştıran salgınlardan sonra, miraslar birkaç kişinin ellerinde yoğunlaşmıştır. Yalnızca iyi topraklar işlenmiş (daha az zahmetle, daha çok verim), hayatta kalanların, hayat standardı ve gerçek ücretleri yükselmiştir. Böylece Batı’da 1350-1450 arasında, köylünün ataerkil ailesiyle birlikte, boş bir ülkenin efendisi olacağı bir yüzyıl başlamıştır⁴⁰.

³⁵ Paolo Malaenima, “The Economic Cansequences of the Black Death”, s. 10

³⁶ Paolo Malaenima, *a.g.m.*, s. 11

³⁷ Feda Şamil Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, s. 33

³⁸ Joseph P. Byrne, *Daily Life During the Black Death*, p. 247

³⁹ Joseph P. Byrne, *a.g.e.*, p. 247

⁴⁰ Taner Tatar, *Sömürgecilik Sosyolojisi Ders Notu*, Malatya, 2009, s. 16

1429-1430 ve 1437-1438'lerdeki Mısır ve Suriye'de de veba salgınları Memlûk ekonomisi kötü etkilenmişti. Nüfus kaybı ve iş kolları üzerinde çalışanların ölümü, iş gücü kaybını gerçekleştirmişti. İktisat sahiplerinin ve iktisat topraklarında çalışan halkın ölümü ile toprak ekilememiş ve ürün kaybına neden olmuştu. İlaç ve şeker fiyatları yükselirken, mobilya, kap-kacak ve lüks elbise fiyatları çok düşmüştü. İskenderiye'deki dokuma tezgâhlarında 12.000 ile 14.000 arasında işçi çalışırken bu rakamlar 1434'te 800'e düşmüştü. Başka etkilerin yanı sıra vebanın bu rakamların azalmasında önemli etkisi olmuştur⁴¹.

1347 yılında ortaya çıkan veba salgını anlaşıldığı kadarıyla Girit'te köle fiyatlarını etkilememiş, köle fiyatları XIV. yüzyıl ortaları boyunca artış göstermeden aynı kalmıştır. Bunun sebebi Rumeli'deki Osmanlı fetihlerinin Akdeniz'de köle bolluğu yaratmasıydı. Ancak, 1380'li yıllarda Girit'teki köle fiyatları olağanüstü artış göstermiştir. Bunun sebeplerden biri de yine bu sıradaki Osmanlı fetihleriydi⁴². Fiyatlardaki bu olağanüstü artışın bir diğer ve önemli nedeni de nakit paranın değerinin düşmesiydi. Bu yıllarda Girit'te bir kadın kölenin fiyatı 96 *hyperpyra* gibi oldukça yüksek bir rakamdı ki bu, 1360'lardaki ortalama kadın köle fiyatları üzerinden hesaplandığında %275'lik bir artışa tekabül ediyordu. Bu dönemde erkek köle fiyatları ise ortalama 64 *hyperpyra* idi. Girit'te 1381-1383 yılları arasında ise kadın köle fiyatları 95-96 *hyperpyra*, erkek köle fiyatları ise 64 - 90 *hyperpyra* arasında değişiyordu⁴³.

İlk devirlerde yapılan savaşlarda esirler idam edilirken, sonradan köle olarak kabul edilip çeşitli işlerde kullanılmaya başlamışlardır. Kölelik tarımsal üretimin ve savaşların artmasıyla giderek yaygınlaşarak, hâkim sınıfların malikânelerinde ve geniş topraklarında ağır işlerde çalıştırılmaya

⁴¹ İlyas Gökhan, "El-Eşref Barsbay Döneminde Memlûk Devleti'nde Salgın Hastalıklar ve İktisadî Buhranlar (1422-1438)", s. 129

⁴² Türk akınları gerçekten de XIV. ve XV. yüzyıllarda Akdeniz dünyasındaki ekonomik faaliyetler için yaşamsal bir mal olan köle gibi bir ürünün temininde oldukça önemli bir rol oynuyordu. Zira akınlarda çok sayıda Rum esir ele geçiriliyor ve bunlar Türkiye'deki önemli köle pazarlarına götürülerek buralarda Latin tacirlere satılıyordu... Ayrıntılı bilgi için bkz. Serdar Çavuşdere, "14. Yüzyıl İtalyan kaynaklarında (Zibaldone Da Canal, Francesco Balducci Pegolotti, Pignol Zucchello) Türkiye Ticaret Tarihine Dair Kayıtlar (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı*, Kahramanmaraş, Ağustos 2007

⁴³ Serdar Çavuşdere, "14. Yüzyıl İtalyan kaynaklarında (Zibaldone Da Canal, Francesco Balducci Pegolotti, Pignol Zucchello) Türkiye Ticaret Tarihine Dair Kayıtlar (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı*, Kahramanmaraş, Ağustos 2007, s. 101 (91 numaralı dipnot).

zorlanmışlardır⁴⁴. XV. yüzyılda Portekizliler çoktan köle-yetiştiriciler üzerinden şeker üretiyorlardı fakat onlar yeni ürün alanı ve köle kaynakları arıyorlardı. Yine Prens Henry'nin vizyonu krallığının ekonomik çıkarlarını geliştirmişti. Portekizli tüccarlar Afrika'nın batı kıyılarında değiş-tokuş noktası kurarken, İber denizcileri doğu Atlantik adaları keşfediyor veya yeniden keşfediyorlardı: Kanarya adaları, Madeira adası ve Azores, zengin, volkanik toprakları ile şeker kamışı için ideal bir şekilde uygundu. XV. yüzyıl sonlarında şeker yetiştirmeleri Batı Afrikalı kölelerle Atlantik adalarda gelişti. On altıncı yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Afrika kökenli insanların Portekiz'in başkenti Lizbon'da nüfusunun yüzde 10'unu oluşturmaktaydı⁴⁵.

Köle ticareti, XIV. ve XV. yüzyıllarda Türkiye'nin kıyı kentlerinde, Pera'da, Girit, Sakız, Kıbrıs, Rodos ve Naksos adalarında sahip olduğu temel pazarlar ile Akdeniz dünyasında önemli bir ticarî faaliyet sahası haline gelmişti. Bununla beraber bu ticaret sadece Türkiye ve adalar ile de sınırlı değildi. Karadeniz'in kuzeyinden yani Altın Ordu sahasından elde edilen kölelerin Mısır, Cenova ve Venedik gibi yerlere ihracı bu ticaretin yayıldığı alanı daha da genişletiyordu. Köle olarak alınıp satılan toplulukların başında Rumlar gelirken, köle tacirleri olarak da Venedikli ve Cenovalı Latin tüccarlar ön plana çıkıyorlardı⁴⁶.

SONUÇ

Yapılan bu çalışma ile salgın hastalıkların insan hayatı üzerindeki olumsuz etkileri vurgulanmıştır. Özellikle, hastalığın ölümle sonuçlanması nüfusun azalmasına yol açarken ekonomik anlamda yaşam kalitesinin düşüşü de beraberinde gelmektedir. Zira üretim düştüğünde fiyat artışları ve alım gücünün azalışı gibi unsurlar devreye girebilmektedir. Bu bağlamda 1346-1353'te gerçekleşen, dünyayı topyekün etkileyen ve Avrupa'nın nüfusunun 1/3'ünü yok eden "veba" salgınlarının demografik ve iktisadi etkileri yıkıcı olmuştur.

Bu dönemde meydana gelen veba salgınlarının daha çok ticaret yoluyla bulaştığı düşüncesi ağır basmaktadır. Zira 1332'de Çin'de ortaya çıkan veba

⁴⁴ Güven Dinç; Cemil Çelik, "Kıbrıs'ta Kölelik (1800-1878)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi V/23*, Güz-2012, s. 186

⁴⁵ http://highered.mcgraw-hill.com/sites/dl/free/0073406848/565445/Davidson6e_ch02.pdf, s. 33

⁴⁶ Serdar Çavuşdere, "14. Yüzyıl İtalyan kaynaklarında (Zibaldone Da Canal, Francesco Balducci Pegolotti, Pignol Zucchello) Türkiye Ticaret Tarihine Dair Kayıtlar (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)", s. 95

özellikle Orta Doğu'dan geçen ticaret yolu aracılığı ile Akdeniz'e ve Avrupa'ya ulaşmıştır.

1346-1353 yılları arasında gerçekleşen vebanın Avrupa'da daha yoğun hissedilmesinin sebeplerine, 1315-1317'de yaşanan kıtlığı ve 1337'de başlayan Yüzyıl Savaşları'nı örnek verebiliriz. Bu durumda zayıf ekonomik yapı içinde Avrupa, vebadan yıkıcı bir biçimde etkilenmiştir. Vebanın Avrupa'da oluşturduğu demografik etkisine baktığımızda; 75.000.000 nüfusun 28.840.000'inin ölümü ile sonuçlanmıştır. Demografik etki, ekonomik sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu etki özellikle işgücü eksikliğinde kendini göstermiştir. Gerçekleşen ölümler sonucu, çalışan işçi sayısı azalmış ve işçiler yüksek fiyat talep eder olmuştu. Öyle ki vasıfsız işçiler bile yüksek maaşları alır olmuş ve neticede işgücü pazarı rekabeti oluşmuştu. Bu dönemde vebanın geçtiği tüm topraklarda aşağı yukarı benzer etkiler görülmekteydi.

KAYNAKLAR

ALGANER, Yalçın; ÇETİN, Müzeyyen Özlem, "Avrupa'da Birlik ve Bütünleşme Hareketleri", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi XXIII/2*, 2007, ss. 285-309

ARIK, Feda Şamil, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi XV/26*, Ankara, (?), ss. 27-57

BAKIR, Abdulhalik; ÜLGEN, Pınar, "Geç Ortaçağ Avrupa'sının Meşhur ve Gizemli Şehri Paris", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi XII/4*, 2010, ss. 19-47

BAKIR, Abdulhalik; ÜLGEN, Pınar, "Geç Ortaçağlarda Avrupa'da Kent ve Kentsel Yaşam Hakkında Bir Değerlendirme", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi VII/2*, 2009, ss. 127-142

ROSENWEİN, Barbara H., *A Short History of the Middle Ages*, Toronto 2009.

BORSCH, Stuart James, *The Black Death In Egypt And England: A Comparative Study*, Austin- Texas 2005

BYRNE, Joseph P., *The Black Death*, Greenwood Press, Westport 2004

BYRNE, Joseph P., *Daily Life During the Black Death*, Westport 2006

ÇAVUŞDERE, Serdar, *14. Yüzyıl İtalyan Kaynaklarında (Zibaldone Da Canal, Fsancesco Balducci Pegolotti, Pignol Zucchello) Türkiye Ticaret Tarihine Dair Kayıtlar* (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2007

DİNÇ, Güven; ÇELİK, Cemil, “Kıbrıs’ta Kölelik (1800-1878)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* V/23, Güz-2012, ss. 185-196

GÖKHAN, İlyas, El-Eşref Barsbay Döneminde Memlûk Devleti’nde Salgın Hastalıklar ve İktisadî Buhranlar (1422-1438), *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXIII/1, Temmuz 2008, ss. 91-136

KAYA, Selim; KIYILI, Rahime, “Antakya’da Ortaçağ’da Meydana Gelen Doğal Âfet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* VI/12, Antakya 2009, ss. 403-418

MALANİMA, Paolo, “The Economic Consequences of the Black Death”, *International Conference Roma*, Anacapri, October 9th – 11th, 2008, p. 1-16

ÖZDEMİR, M. Ali, “İklim Değişmeleri ve Uygarlık Üzerindeki Yansımalarına İlişkin Bazı Örnekler”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* VI/2, Afyonkarahisar 2004, ss. 173-192

ÖZGÜR, E. Murat, “Nüfus Coğrafyası”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Coğrafya Bölümü Ders Notları*, Ankara 2011

TATAR, Taner, *Sanayi Sosyolojisi Ders Notu*, (iys.inonu.edu.tr/webpanel/dosyalar/1046/file/sanayi.pdf)

TATAR, Taner, *Sömürgecilik Sosyolojisi Ders Notu*, Malatya 2009

http://highered.mcgrawhill.com/sites/dl/free/0073406848/565445/Davidson6e_ch02.pdf

BAŞBAKANLIK ARŞİV BELGELERİ İŞİĞİNDA II. ABDULHAMİD VE ARAP YARIMADASI: 1876-1909

Sultan Abdulhamid II. and Arabian Peninsula, According to Archive Documents (1876-1909)

Süheyl SAPAN*

Özet

Tebliğde Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgelerinden hareketle Sultan II. Abdulhamid'in Arabistan Yarımadası'nda bulunan Osmanlı yönetimi ve Arabistan'daki halklarla olan ilişkileri ele alınacaktır. O dönemde Arap Yarımadası'nda bulunan ve doğrudan Osmanlı yönetimine bağlı üç vilayet bulunuyordu: Hicaz, Yemen ve Basra'ya bağlı Ahsa (veya Osmanlı deyiimiyle Necid) bölgesi. Her üç bölgede de bir taraftan yabancıların Osmanlıya karşı halkı galeyana getirmesi için bölgeye silah sevk ediyor, diğer taraftan Osmanlı yönetimini kötülemek için bildiri dağıtıyordu. Ayrıca oraya ilmi bahanelerle giden yabancı gezginler faaliyetlerde bulunuyorlardı. Bütün bunlara rağmen bu dönemde ilişkilerin iyi olduğu söylenebilir.

Buna karşı Sultan II. Abdulhamid'in İslamcılık esasına dayanan bölgedeki politikası ise üç temel üzerinde inşa edilmişti:

1. Kabile şeyhleri ve nüfuz sahiplerini nişan ile taltif etmek, maaş bağlamak, kendilerine çeşitli münasebetlerle hediye göndermek ve çocuklarını Aşiret mektebine almak.
2. Bölgenin kalkındırılması ve iletişimin daha sağlıklı bir şekilde sağlanması için Hicaz demiryollarını döşemek.
3. Bölgeye gönderilen idarecilerin Arapça ve bölgenin örf-adetlerini bilme şartını koymak ve kabile efradına dini bilgileri öğretmek. Bunlara ek olarak bölgedeki nüfuz sahibi şeyhlerle iletişimin doğrudan sağlanması için temsilcilerinin İstanbul'a davet edilmeleri ve ağırlanmaları sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamit, Arap Yarımadası, Hicaz, Necid, Ahsa

Abstract

In this study we will discuss, administration of Sultan II. Abdulhamid in Arabian Peninsula and his relationship with the people in Arabia, according to archive documents. In that period, there were three provinces under Ottoman rule: Hijaz, Yemen and Asha connected to Basra (Ottoman called it; Necid). In three provinces, foreigners had weapons delivery to arouse the people against the

* Prof. Dr., Kral Suud Üniversitesi Edebiyat Fak. Tarih Böl. Riyad-SUUDI ARABİSTAN

Ottoman, on the other hand they were handing out flyers to discredit Ottoman. Besides, travelers who went there for scientific studies, worked on separatist activities. Despite all this, we can say that there were good relations between the Ottoman State and Arabian People.

The Sultan II. Abdulhamid's policy, which is based on Islamism, in the region was built on three pillars.

1. He pleased tribal sheiks and influential people with medals, he paid them a salary, he gave the gift to them and he took their children to tribal school.

2. He made Hijaz rail link to development of the region and to ensure better communication.

3. He stipulated that administrators, who were sent to the region, should know Arabic, they should know the culture of the region and they should teach religious knowledge to tribal people. In addition to be able to communicate with influential sheiks, their representatives were invited to İstanbul.

Key Words: Abdülhümit II, Arap Peninsula, Hidjaz, Nejid, Ahsa

Giriş

II Abdulhamid, Osmanlı devletinin en sıkıntılı dönemlerinden birinde tahta geçmiştir. 33 yıl (1876-1909) kesintisiz devam eden devlet yönetiminde başarılı olduğu hakkında tarih kaynaklarında yeterli bilgiler olmasına rağmen, her gün bu Osmanlı sultanı hakkında daha yeni bilgiler ortaya çıkmaktadır. Devlet siyasetinde çok yönlü meşiyetleri olan II. Abdulhamid'in büyük bir deha olduğunda tarihçiler hemfikirdir. Yönetimi zamanında kendisini tenkit edenlerden bazıları, daha sonra tahttan indirilip devlet yönetiminden uzaklaştırılan II. Abdulhamid'in yerine, Osmanlı devletini dar politikalarla idare etmeye çalışan İttihad ve Terakki yönetiminin ilk yıllarını yaşayınca bu Sultan'a zulmettiklerini Filozof Rıza Tevfik bir dörtlüğünde belirtmiştir¹.

Osmanlı devletinin içinde bulunduğu sorunlarına ek olarak, gerek Arap yarımadasında gerekse Körfez'de batılı birçok devlet, bu bölgelerin Osmanlılardan ayrılması için etkin faaliyetlerde bulunmuşlardır. Gâh Arabistan'daki kabilelere silah dağıtan bu ülkeler, bölgedeki çeşitli yerleşim merkezlerinde Osmanlı yönetimine karşı kışkırtma faaliyetlerinden geri durmamışlardır. Bunlara ek olarak da Arabistan'ın çeşitli bölgelerine gezginler göndermiş, casusluk ve birçok çeşitli faaliyetlerde bulunan bu

¹Divane sen değil, meğer bizmişiz! / Bir çürük ipliğe hülya dizmişiz! Sâde deli değil, edepsizmişiz! / Tükürdük atalar kiblegâhına (bk. Adem Çevik, *II. Abdülhamid'de Yanılanlar*, Ufuk kitapları, 2006), s. ?

gezinler, ülkelerine bu bölgeler hakkında detaylı bilgiler ihtiva eden raporlar göndermişlerdir. Ancak II. Abdulhamid Osmanlı devletinin başında bulunduğu süre içerisinde bu tür faaliyetlerin etkisi kısıtlı kalmıştır. Bunun nedeni de yabancı ülkelerin faaliyetlerine karşı sürekli teyakkuzda bulunan bu Osmanlı Sultanı, yönetiminin simgesi haline getirdiği İslam Birliği politikasıyla, genel olarak Osmanlı toplumunu ve özel olarak da Arap toplumlarını, bir baba şefkatiyle bağrına basmış ve Osmanlı devleti içerisinde yaşamalarını devam ettirmiştir. Yönetimi esnasında Müslüman Araplardan, Halepli yazar Abdurrahman Kevâkibî haricinde kendisine karşı koyan ve yönetimini benimsemeyen sivri dilli başka bir Arap yazardan bahsetmek zordur. Hatta Kevâkibî de, iddia ettiği gibi hilafet postuna oturan zatın Arap olmamasından dolayı değil de bazı şahsi-ailevî meselelerden dolayı bu yönetime karşı gelmiştir.

1. Arap Yarımadasında II. Abdulhamid'in İslamcılık Politikası

II. Abdulhamid'in yukarıda anlatıldığı gibi başarısında en önemli etken, takip ettiği İslamcılık politikasıdır. Bu politikasını da üç vasıta ile pekiştirmiştir:

1.1. Aşiret Mektebi². İstanbul'da kurulan bu mektep, gerek Arap aleminde gerekse Arap yarımadasında yaşayan bedevi kabile şeyhlerinin çocuklarının eğitim ve öğrenimlerini sağlamak için kurulmuştur³. Daha sonra kabile şeyhi olacak bu çocukların, hem Türkçe öğrenmelerini, hem eğitim ve öğretimden gereği gibi yararlanmalarını ve hem de devlet mekanizmasının nasıl çalıştığını görmeleri için, kabile şeyhlerini bu amaca teşvik etmiştir ve gerekli alt yapıyı hazırlatmıştır. II. Abdulhamid'in bundan amacı ise Arap kabilelerinin devlete olan bağlılığının sağlanmasıdır. İleride olabilecek muhtemel kabile isyanını önlemekle beraber, batılı ülkelerin Arap yarımadasındaki politikalarını da boşa çıkarmaktır ki bu politikasında büyük ölçüde başarılı olduğu görülebilir. Ancak Aşiret mektebinin çeşitli sorunlardan dolayı 1907 yılında kapatılması, bundan gereği gibi yararlanma imkânı vermemiştir.

1.2. İrşat ve Vaaz Okulu. Gene İstanbul'da kurulan bu Okulun amacı, II. Abdulhamid'in benimsediği İslamcılık Politikasını tüm İslam alemine,

² Aşiret Mektepleri için bkz. Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid ve Aşiret Mektebi", *Türk Kültürü Araştırmaları XV/1-2*, Ankara 1976'dan ayrı basım, s. 253-268, Genel olarak Abdülhamid devri eğitim sistemi hakkında geniş bilgi için bkz. Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara 1988

³ Hicaz'daki bazı kabile şeyhlerinin bu okula yapılan kayıtları için bkz. *BOA.Y.PRK.BŞK.28/63*

hatta Osmanlı yönetimine bağlı olmayan ve batılı ülkelerin sömürgesi olan Endonezya, Hindistan ve hatta Güney Afrika gibi uzak ülkelere yaymak ve burada yaşayan Müslümanların, manevi açıdan İslam hilafetine bağlılığını sağlamak olmuştur. Bunda da büyük ölçüde başarılı olduğu söylenebilir. İşte bunun bir sonucu olarak, (1309/1892 de) Mekke alimlerinden 51 mühürlü maruzatta, Kazan memleketinde Rusların istilasına maruz kalan Müslümanlara gerekli maddi ve manevi yardımın sağlanması talep edilmiştir⁴. Yani II. Abdulhamid'in bu İslamcılık politikasından ve dünyadaki Müslümanlarla iletişimde olduğundan dolayı, Kazan'daki Müslümanların problemlerine de çözüm araması istenmiştir. İşte halifenin bu politikasından dolayı da İstanbul İslam'ın merkezi olmuştur. Yine bunun bir sonucu olarak şöyle bir iddia ortaya atıyorum: Ziyet eşyaları ve altınlarını satarak Kurtuluş savaşında Türkiye'ye maddi yardımda bulunan Hindistan Müslümanlarının bu tavrı, II. Abdulhamid'in takip ettiği İslamcılık politikasının bir sonucu olduğu kanaatindeyim.

1.3. Hicaz Demiryolları İnşaatı. Şam'dan Medine'ye uzanan 1320 kilometrelik sahrayı kat eden bu demiryolu inşaatı, her ne kadar -genel olarak- Müslümanların bağışları ile neşv ü nema bulmuşsa da, II. Abdulhamid gibi İslamcılık politikasını benimseyen bir Osmanlı devlet yöneticisi olmasaydı, 8 yıl gibi uzun seneler süren böyle bir projenin hayata geçirilmesi imkânsızdı. Bu amacın gerçekleşmesi için devletin tüm imkânlarını seferber ettiği gibi, kendi cebinden büyük bağışlarda bulunmuş, devlet memurlarının maaşlarından kesintiler yapmış, proje adına devletin tüm resmi işlemlerinde kullanılan belgelere pullar basılmış, devletin tahsil ettiği bazı vergiler projeye aktarılmış ve yine projeye bağışta bulunanlara Madalya ve Osmanlı nişanın verilmesini kararlaştırmıştır⁵. İngiltere gibi batılı ülkelerin, bu projeyi akamete uğratmaları için yürüttükleri tüm yıkıcı faaliyetlere rağmen, bu proje başarıyla tamamlanmıştır. Ayrıca Şam ile Medine arasında develerini nakliyatta kullanan Arap kabilelerine, projeye karşı çıkmamaları için kendilerini ikna etmiş ve bu projeden dolayı zarar görmeyeceklerini garanti altına almıştır.

İşte görüldüğü gibi II. Abdulhamid'in bu verimli politikasından dolayı Arap yarımadasının bazı bölgelerinde bulunan (Hicaz, Yemen, Kasım ve Ahsa) ve Osmanlı bağlı bir nevi yerel yönetimler, bu dönemde Osmanlı yönetiminde bağlılığını sürdürmüştür. Hatta II. Abdulhamid döneminden sonra adı geçen bölgeleri kendi yönetimine alan ve daha sonra Kral olan

⁴ BOA.Y.PRK.MŞ.4/11

⁵ Bir örnek olarak Hindistan Müslümanlarından Hicaz demiryollarına bağışta bulunan bir kaç kişi için bkz: BOA.İ.TAL.1326.Ra.82

Abdulaziz b. Suud, İslam hilafeti merkezi olması hasebiyle İstanbul'a bağlılığını bir kaç Arapça mektupla belirtmiş ve Hilafet hakkının bölgede korunması için elinden geleni yapacağını bildirmiştir⁶.

Hicaz bölgesinin kalkınması ve sağlıklı iletişimin kurulması için, Hicaz demiryolları hattının önemiyle beraber, etrafta cirit atan İngilizlerin Osmanlıya karşı genellikle bölgede ve özellikle Arap kabileleri nezdinde yürüttüğü politikalara karşı, II. Abdulhamid tarafından gerekli önlemler alınmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki şu belge⁷, konunun anlaşılması için önemli sayılabilir. 17 C. evvel 1324/8 Ağustos 1906 tarihinde Dubai'de gezinmekte olan ve aslen Ahsa bölgesinden olup Beni Halid kabilesine mensup olan Mübarek b. Hamed ul-Ukaylı el-Ahsaî, sokakta dağıtılan bir bildiriye ele aldığı anda, bu bildiriye önce okumuş, üzerine gerekli tenkitleri yazdıktan sonra bağlılığıyla iftihar ettiği İslam halifesine, İngilizlerin bölgede ne tür faaliyetlerde bulduklarını haber vermek için göndermiştir. Lord Curzon (İngiltere sömürgesi genel hakimi ve daha sonra 1919-1925 İngiltere Dışişleri Bakanı, George Nathaniel Curzon) tarafından hazırlanan bu bildiri, fasih bir Arapça ile yazılmış ve dağıtılmıştır. Muhtevası ise Körfez bölgesindeki Arapları Osmanlı yönetimine karşı kışkırtmak için, Osmanlıları en kötü sözlerle anmak olmuştur⁸. Esasen 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin körfez politikası genel olarak, körfez bölgesinde etkili konuma sahip olan İngiltere ile karşı karşıya gelmemek şeklinde özetlenebilir. Ancak bu politikanın diğer bir odak noktası da İngiltere'nin nüfuzunu bölge üzerinde arttırmasına engel olmak şeklinde olduğu hissedilmektedir⁹. Gerçekten İngilizlerin bölgeye yerleşmesi ile Osmanlı hakimiyeti, Bahreyn'de ve körfezin birçok bölgesinde yok denecek seviyeydi. Bu nedenle bölge ile yakın temas sağlamak ve Osmanlı hakimiyetini güçlendirmek amacıyla Bağdat ve Basra körfezine ulaşmayı temin edecek bir demiryolu inşa projesi, Almanlarla işbirliği halinde hazırlandı. Osmanlı Devleti bu projeye İngilizleri yaklaştırmak niyetinde değildi¹⁰.

⁶ BOA.DH.MKT.2631-2/96

⁷ BOA. HR.SYS.93/37

⁸ الدعوة إلى الوحدة الإسلامية في خطاب مبارك بن حمد العقبلي بالأرشيف العثماني/سهيل صابان. - عالم المخطوطات والوثائق، مج 11، 2 (رجب - ذو الحجة 1427 هـ/أغسطس - ديسمبر 2006م). ص 482-492

⁹ Oktay Kızılkaya, "XIX. Yüzyılın Sonu XX. Yüzyılın Başlarında Basra Körfezi'nde Uluslar arası Hakimiyet Mücadelesi", *Turkish Studies-International Periodical for the Languages Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 8/7, Summer 2013 Ankara, s. 296

¹⁰ Oktay Kızılkaya, a.g.m. s., 297

Bunun gibi Arabistan'da yaşayan Fas alimleri adına, II. Abdulhamid'in Hıristiyanlara Müslüman malını verdiği ve Hicaz demiryollarını açmaya teşebbüs ettiğinden dolayı Cenâb-ı Allah'a yalan söylemiş olduğundan, düşürülmesi gerektiğini iddia eden bildiri de Arabistan'da dağıtılmıştır¹¹. Bu bildirinin de yine İngilizler tarafından dağıtılmış olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Aslında bu iki bildiri hamiyet sahibi zatlar tarafından görüldüğü ve İstanbul'a gönderildiği için, muhtevastan haberdar olabildik. Bunun gibi İstanbul'a ulaşmayan ve bölgede batılilar tarafından Arap ahaliye dağıtılan başka bildirilerin varlığından şüphe etmiyorum. Zira Arabistan'da bu bildirileri dağıtan İngilizler, Londra'da yayınlanan gazetelerinde ise Arabistan hakkında daha başka yalan ve iftiralar atıyorlardı¹². Amaçları ise Bern, Brüksel ve Paris'te Osmanlı Sefiri Münir Salih'in (22 Ağustos 1321/4 Eylül 1905'de) İstanbul'a gönderdiği detaylı raporunda belirttiği gibi, Osmanlı devletinin parçalandırılmasını hızlandırmakla, gözünü diktiği toprakları istila etmekte¹³.

Yine Osmanlı hilafetine bağlııyla iftihar eden hamiyet sahibi tüccar olan ve daha sonra bulunduğu liman kent olan Lince'de (şu anda İran'ın Körfez sahilinde) Osmanlı Fahri Konsolosu tayin edilen Muhammed b. Abdullah el-Hâce, körfezde İngiliz ve Fars politikalarına karşı Osmanlı yönetiminin güçlü bir şekilde hissedilmesi gereğinden bahsetmiş ve II. Abdulhamid'e gönderdiği Arapça mektuplardan¹⁴ (20 Zilkade 1325/4 Ocak 1908 tarihli mektubunda¹⁵), Körfez'deki nüfuz sahibi şeyhlerin Osmanlı yönetimine bağlanmaları için, bunlara nişan verilmesini ve Osmanlı hükümeti tarafından taltif edilmesini talep etmiştir¹⁶.

2. II. Abdulhamid'in Arap Yarımadasını Yabancılarından Korumak İçin Aldığı Bazı Tedbirler

Arap Yarımadası 3.237.500 km²lik büyük bir alanı kapladığından, Osmanlı başkentinden çok uzak olmasından ve özellikle körfez bölgesi İngilizlerin 19. asırda en etkin oldukları bölgelerden birisi olmasından dolayı, buradaki Osmanlı yönetimi çoğu zorluklarla karşılaşmıştır. Bunlara ek olarak Osmanlı idaresinin bulunduğu bölgelerde, bir taraftan birbirleriyle sürekli problemlili olan Arap kabileleri, diğer taraftan bu kabileleri kendi

¹¹ BOA. Y.PRK.HR.30/15

¹² BOA. Y.PRK.BŞK.8/46

¹³ BOA. Y.PRK.EŞA.47/105

¹⁴ علاقة سكان الخليج العربي بالدولة العثمانية: 1288-1325هـ/1871-1907م/سهيل صابان. - مجلة الخليج للتاريخ والآثار. - 3ع (ربيع الأول 1428هـ/إبريل 2007م). ص 69-90

¹⁵ BOA. Y.PRK.EŞA.51/75

¹⁶ الأوسمة العثمانية والحاصلون عليها من الجزيرة العربية في وثائق الأرشيف العثماني/سهيل صابان. - الرياض: مركز حمد الجاسر الثقافي، 1428هـ/2007م. ص 28

saffına çekmeye çalışıp, nüfuz alanını genişletmek isteyen ve diğer şeyhlerle sorunlu olan mahalli şeyhler de, bu idare için gerek siyasi gerekse iktisadi açıdan sorun olmaya devam etmiştir. Devletin ise bu sorunlara karşı etkili tedbirlerin almasını gerekli kılmıştır. Yani bir taraftan bu sorunlara çözümler üretilecek, güvenlik boşluğundan yararlanan kabilelere asker sevk edilerek tedip edilecek, aynı zamanda bölgelerinde isyan çıkarmamak şartıyla devlete bağlı kalacak kabile şeyhlerine gerekli tahsisatlar zamanında verilecek, diğer taraftan batılı ülkelerin arzuladığı emellerin gerçekleşmemesi için de, devletin elindeki tüm imkânları kullanması gerekecekti.

İşte yukarıdaki nedenlerden dolayı II. Abdulhamid'in Arap yarımadasında aldığı tedbirlerden bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

2.1. Hicaz Demiryolları Projesini Hayata Geçirmek

Bilindiği gibi bu proje birkaç amacın birden tahakkuk etmesini amaçlamıştır. Bunların başında dini bir vecibe olan Haccın kısa sürede eda edilmesi ile daha geniş kitlelerin bu vecibeyi yerine getirmesinde yardımcı olunması. Aynı zamanda Hac yolunda meskûn kabileler tarafından, Hac kafilesine karşı olabilecek saldırılardan korunmasıdır.

Hicaz demiryolları projesinin ekonomik boyutu ise; bölgede ticaretin canlanması amaçlanmıştır. Bilindiği gibi Medine bölgesi kabilelerle meskun olduğundan, burada hayvanlardan sağlanan çeşitli ürünler mevcuttur. İşte bu ürünleri ziraatın yoğun olduğu Şam ve Filistin bölgesine pazarlamak, bunun karşılığında da bu bölgelerle gerekli değiş-tokuşun veya alışverişin sağlanması amaçlanmıştır.

Yine bu demiryolları projesinin siyasi-askeri boyutu ise bölgede olabilecek muhtemel isyanlara karşı zamanında asker sevkiyatının yapılmasını sağlamak olmuştur. Ancak yukarıdaki amaçlardan azade olarak en önemli yatırımın, bölgeye medeniyetin ulaşmasını sağlamak, ahalinin başka şehirlerdeki yeniliklerden haberdar olması ve genel kültür seviyesinin yükselmesine katkı sağlamaktır. Zira II. Abdulhamid'in yeniliklere ne denli açık olduğunu burada tekrar etmek gerekmiyor. Ancak bu sultanın ne denli prensip sahibi olduğu, inancından zerre kadar taviz vermediği ve geleceği görme sezisini de şu belgede görmek mümkündür: Siyonizmin babası sayılan Avusturyalı Yahudi Theodor Herzl, Hicaz demiryolları projesine-güya- maddî bir katkıda bulunmak için 200 Osmanlı lirasını bağışlamıştı. Herzl'in bu bağışı, Hicaz hattına yapılan diğer bağışlar gibi (25 Zilkade 1319 /5 Mart 1902 tarihli belgeye göre) padişaha arz edilince, II. Abdulhamid hemen Viyana'daki Osmanlı sefirine fermanını yollamış ve Herzl'in kendi

eliyle bir taahhütname yazarak, parayı geri aldığını belirtmesini emretmişti¹⁷. Osmanlı padişahının bundan amacı, Hicaz demiryolları projesinin tertemiz bir İslamî proje olmasını amaçlaması ve ileride Yahudilerin bu projede hak sahibi olma iddiasını, başından itibaren kesmesi. Ki daha sonra bir kısım Yahudinin Medine'ye yakın el-Ula bölgesine yerleşmek için çalışma başlattıkları ortaya çıktı.

Osmanlı devleti açısından müspet olan yukarıdaki amaçların tahakkuk etmemesi için özellikle İngiliz hükümetinin, aşağıda bazı örnekleri vereceğimiz faaliyetlerden geri durmadıklarını ve bölgeden padişaha sunulan birçok rapordan anlaşıldığını görebiliriz¹⁸.

2.2. Bölgedeki Âlimlerin, Nüfuzlu Şeyhlerin ve Kabile Reislerinin Devlete Bağlılığını Sağlamak

Bunun için de bunlardan bazılarını İstanbul'a davet eden II. Abdulhamid, burada kaldıkları süre içerisinde kendilerini en üst seviyede ağırlamıştır. İşte bu ilim adamlarından Taifli Abdulfazıl b. Osman el-Kari. 6 Muharrem 1320/14 Nisan 1902 tarihli, Şeyhulislam Efendiye gönderdiği bir mektubunda¹⁹, İstanbul'da gördüğü yeniliklerden Urbanın merkezi sayılan Taif şehrinin de nasibini alması gereğinden bahsederek, burada bir kütüphane kurulmasını talep etmiştir²⁰. Bunun gibi Medineli ilim adamı Abdurrahman İlyas Paşa da 26 Ca 1326/25 Haziran 1908 tarihli bir belgeye göre İstanbul'da ağırlanmıştı²¹. Aslında birkaç defa İstanbul'a gelen bu ilim adamı, gerek Medine bölgesi gerek Yemen vilayeti ile ilgili faydalı bilgiler ihtiva eden raporlarını çeşitli zamanlarda takdim etmişti. Bunlardan Mekke-Medine arasında tren işletilmesi, bunun önemi, kolaylıkları ve faydalarının maddeler halinde beyanı ile istendiği vakit verilecek bilgiler olduğunu havi Sadrazam'a bir âriza ile verdiği raporu zikredilebilir²².

Körfeze yaklaşık 30 km.lik yakınlığıyla bilinen Ahsa bölgesinin ayanından Abdullah Sadun Paşa²³. Çeşitli münasebetlerle bölgenin güvenliği için devletin atması gereken adımları bildirdiği mektuplarının yanı sıra, oğlu

¹⁷ BOA.Y.MTV. 226/29

¹⁸ BOA.Y.MTV. 270/152

¹⁹ BOA. Y.MTV.228/36

²⁰ طلب الشيخ عبد الحفيظ بن عثمان القاري تأسيس مكتبة في الطائف عام 1320هـ/1902م من خلال وثيقة عثمانية/سهيل صابان. - عالم المخطوطات والنوادير. - المجلد الحادي عشر، العدد 1 (المحرم - جمادى الآخرة 1427هـ/مارس يوليو 2006م). ص 234-239

²¹ BOA.BEO. 3343/250695

²² BOA. Y.EE.KP.34/3309

²³ من وثائق الأحساء في الأرشيف العثماني: 1288-1331/سهيل صابان. - الأحساء: نادي الأحساء الأدبي، ط2. - 1431هـ/2010م. ص

Sadun'u da İstanbul'a göndermiştir²⁴. Burada devletin en üst seviyesinden iltifat gören oğul Sadun'a çeşitli hediyeler ve nişan verildiği gibi, babasına da üçüncü dereceden Osmanlı nişanı verilmiştir. Daha önceden yani 1305/1888 de babasına tahsis edilen 3000 kuruş, daha sonraki yıllarda azalsa da devam etmiştir²⁵.

Yine Kasım bölgesinin Res şehrinde ve Abdulaziz b. Suud'un temsilcisi olan Salih el-Azî²⁶, 1325/1907 yılında İstanbul'a gittiğinde II. Abdulhamid'ten büyük iltifat görmüş, 4.dereceden Osmanlı nişanı ile taltif edilmiş ve hediyelerle Necid bölgesine dönmüştür²⁷.

Bunlara ek olarak Arabistan yarımadasından, Suud hanedanına mensup ve devlet tarafından Rumeli Beylerbeyi Payesi gibi yüksek nişanlarla taltif edilen²⁸ Abdullah Suneyyan Paşa²⁹ gibi bazı şahsiyetleri de Şura meclisine aza olarak tayin eden II. Abdulhamid, bölgede ortaya çıkan bazı meselelerin çözümü için kendilerine yetki vermiştir³⁰. Aynı zamanda aslen Şamlı olan ve Hicaz demiryollarını fikrini ortaya atmasıyla bilinen İzzet Paşa el-Abid de II. Abdulhamid'in en önemli müsteşarlarından olduğu malûmdur.

Bunlardan başka bölgeyi iyi bilen ve Osmanlı hilafetine bağlılığı ile bilinen bazı şahısların Bâb-ı Âli'ye takdim ettikleri raporlar da bölge halklarının devletle kaynaşmasını sağlayan önemli unsurlardan sayılabilir. Mesela Medine ahalisinden ilim adamı Abdurrahman İlyas Paşa ve İbn-i Reşid'in³¹ İstanbul'daki temsilcisi Reşid b. Nasır Paşa'nın (22 Teşrin-i Sâni 1324/5 Aralık 1908) tarihinde sunduğu raporlar böyledir³².

²⁴ BOA. Y.MTV.52/47. Y.PRK.ASK.70/22

²⁵ الأوسمة العثمانية والحاصلون عليها من الجزيرة العربية في وثائق الأرشيف العثماني/سهيل صابان.- الرياض: مركز حمد الجاسر الثقافي، 1428هـ/2007م.ص 61

²⁶ مداخل بعض أعلام الجزيرة العربية في الأرشيف العثماني/سهيل صابان.- بيروت: جداول، 1434هـ/2013م ص 166

²⁷ BOA.İ.TAL.1325 S-67, DH.MUİ.17-4/22, 17-5/1

²⁸ BOA.DH.SAİD.22/189

²⁹ Abdullah Suneyyan'ın oğlu İbrahim Halil'in, memur olma isteği üzerine 13 Şubat 1308/25 Şubat 1893 te Şura-i Devlet Mülazımlığıyla Dahiliye Odası Kalemine memur olmuştur. BOA.DH.SAİD. 51/283

³⁰ مداخل بعض أعلام الجزيرة العربية في الأرشيف العثماني/سهيل صابان.- بيروت: جداول، 1434هـ/2013م ص 235

³¹ İbni Reşid'in bölgedeki şeyhler ve İngilizlerle olan ilişkileri hakkında hakkında daha geniş bilgi için bkz. Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti*, TTK Yay.,Ankara 1998, s. 134-144 ve diğer sayfalar.

³² Süheyl Sapan, "Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Bab-i Ali'nin Arabistan'daki Kabile Politikası: Hicaz'daki Harb Urbanı: 1861-1914" Marmara Ün. Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü tarafından düzenlenen *Osmanlı Dönemi Türk-Arap ilişkileri Sempozyumu*'na (İstanbul, 25-29 Mayıs 2009) sunulan tebliğ.

Yukarıda anlatmaya çalıştığım konuya iki vurgu yapmak istiyorum: Birincisi: II. Abdulhamid bu şahsiyetleri İstanbul'da karşılayınca, kendileriyle görüşme imkânı bulmuş ve bölgenin sorunlarını ilk ağızdan duymuştur. İkincisi: Hem bunların hem de bölgedeki diğer şahsiyetlerin ara sıra göndermekte oldukları raporlardan azami derecede yararlanmışır³³. Bunlara ek olarak İstanbul'a gelen ve bölgede etkisi olan bu insanların, döndükten sonra bölgede devlete olan bağlılık derecesinin pekiştirilmesini amaçlamıştır.

2.3. Bölge Üzerinde Çeşitli Politikaları Olan Batılı Ülkelerin Bu Emellerini Boşa Çıkarmak

II. Abdulhamid, saltanatının ilk yıllarında Osmanlı-Rus Savaşı gibi büyük bir gaile ile karşılaşmış olmakla birlikte; Osmanlı Devletinin her yerinde olduğu gibi, özellikle Irak ve Hicaz yöresinin ıslahı için neler yapılabileceği konusunda daha önce o bölgelerde görev yapmış memurlara layihalar düzenlemiş ve görüşlerini almıştır. Hac yolunun ve özellikle de Mekke-Medine arasının yol güvenliğine büyük önem veren yeni Padişah, buralarda daha önce inşa edilmiş olan kale, yol mevki ve kasabaların resim ve haritalarını yaptırarak tamire muhtaç olanların tamir edilmesi için emirler vermiş ve istihkâmlar yaptırmıştır. Ayrıca buralardaki memurların maaşlarına zam yaparak suistimale meydan vermemeye çalışmıştır. Son yıllardaki gailelerden dolayı *Surre* dışında *Ziyafet* namıyla Hicaz yöresindeki Urbana verilmekte olan tahsisat kesintiye uğramıştı. II. Abdulhamid bunu miktarını arttırdığı gibi tekrar düzenli ödenmesini sağlayarak, bu tür hususları bahane ederek anarşiye sebep olan Urban'ın isyanlarını engellemeye çalışmıştır³⁴.

Sultan Abdulhamid'in bölgede takip ettiği önemli bir politika da İslamcılık politikasıdır. Bunda başarılı olmak için, yukarıda da değinildiği gibi II. Abdulhamid'in İslamcılık politikasından azami derecede yararlandığı görülebilir. Aslında bundan başka da güdülecek bir politikanın olmadığı bir gerçektir. Zira bölgedeki Arapları batılı ülkelerin Osmanlı devletine karşı menfi etkisinden korumak, bunları devletle kenetlemek ve yayılmaya başlayan milliyetçilik duygularını, ancak İslam kardeşliğini esas alarak mümkün olabilirdi. Zaten padişaha gelen ihbarlar da bunu doğruluyordu.

³³Bölge insanlarından siyasi ve istatistikî bilgileri ele alan bu raporlardan, Necid bölgesinden Abdullah el-Muğire, Medine bölgesinden Abdurrahman İlyas, Hail bölgesinden İbn-i Raşid'in temsilcisi Reşid b. Nasır Ebu Leyle ve aslen Necid'li olup Basra'da ikamet eden Züheyr-zâde Ahmed'in raporları önemli sayılabilir.

³⁴ Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti*, TTK Yay., Ankara 1998, s. 137

Nitekim 23 Kanun-i Sani 1299/4 Şubat 1884'te İstanbul'a gönderilen bir yazıda, Müslümanların mukaddes başkentleri Mekke-i Mükerrerme'nin denize açılan kapısı Cidde'ye, Osmanlı halifesinin İslamcılık politikasını ve sultanın şahsını küçük düşürmeyi hedef alan Avrupa basınından bazı gazetelerin sokulduğu saptanmıştı³⁵. Yine bu sene içerisinde, Necid bölgesinden Osman b.Muhammed tarafından, Şura Meclis üyesi Abdullah b. Süneyyan Paşa'ya 8 Zilhicce 1301/29 Eylül 1884 tarihli mektubunda, Avrupalı gezginlerin bölgede bazı amaçları tahakkuk için rahatlıkla gelip-gittiklerini, kabile şeyhlerine bedava silah dağıttıklarını ve Osmanlı devletine karşı menfi faaliyetler içinde bulduklarını belirtmişti. Ama bütün bu faaliyetlere rağmen, halkın hilafete bağlı olduğunu da yazmıştı. Mektubundaki hususları padişaha arz etmesini de özellikle talep etmişti³⁶.

Aslında Arap yarımadasının çeşitli sahillerinden bölgeye sokulan silahların, İngiltere ve Fransa gibi birçok Avrupa ülkesi tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir³⁷. Zira o dönemde silah kaçakçılığını önlemek hususunda büyük iddialarla ortaya çıkan İngilizlerin, bunun tersini yaptıklarını: hem kendileri bunu ticarete dönüştürdüklerini, hem de başka Avrupalıların bunu yapmasına göz yumduklarını, Başbakanlık Osman arşiv belgeleri ışığında hazırladığımız bir çalışmada ortaya çıkardık³⁸.

Bir taraftan Arap yarımadasında silah ticaretini gerçekleştiren İngilizler, diğer taraftan Osmanlı devletini kötölemek ve küçük düşürmek için çeşitli zamanlar ve zeminlerde bildiriler dağıtmakla yetinmemişler, halkı devlete karşı kışkırtmak için, çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. 3 R.Evvel 1298/3 Şubat 1881 tarihli bu bildirimlerden biri de İskenderiye'de yayınlanan “*el-Asr'ul-Cedid*” adlı Arapça gazetesinin 16 Şaban 1298/13 Temmuz 1881 tarihli nüshasında olduğu gibi yayınlanmıştır. Önce Müslüman Arapları muhatap alan bu yazı, sonra da Arap Hıristiyanlarını Osmanlı yönetimine karşı şiddetli bir şekilde kışkırtmıştır³⁹. Aslında İngilizler bununla da yetinmemişler; Arap yarımadasına diğer Arap memleketlerinden, örneğin Mısır'dan, Osmanlı yönetimini kötölemek ve Arapları bu yönetime karşı isyana sevk etmek için adamlar göndermişlerdir. 25 Zilhicce 1320/24 Mart

³⁵ BOA.Y.PRK.ASK.22/10

³⁶ BOA.Y.PRK.AZJ.9/82

³⁷ BOA.Y.PRK.ASK.165/20, Y.PRK.BŞK.27/42

³⁸ تجارة السلاح في الجزيرة العربية والخليج من واقع وثائق الأرشيف العثماني (1310-1328هـ/1892-1910م) / سهيل صابان. مجلة مكتبة الملك فهد الوطنية. س10، ع 2 (رجب - ذو الحجة 1425هـ/سبتمبر 2004م - فبراير 2005م). ص 273-292

Bu çalışmanın Türkçesi için bkz: Süheyl Sapan, “Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arap Yarımadasında Silah Kaçakçılığı”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl.7, Sayı 27 (Kasım 2005-Ocak 2006), s. 81-94

³⁹ BOA.Y.EE.44/145

1903 tarihli bir belgeden bu adamların, Abdurrahman el-Kevakibî'nin "Tabai'ul-İstibdat" adlı kitabını bölge halkına dağıtmışlardır⁴⁰. Bununla beraber çeşitli zaman ve münasebetlerde bölgeye harp gemilerini de göndermekten geri kalmamışlardır. 12 Mart 1324/25 Mart 1908 tarihli bir belgeye göre bir İngiliz harp gemisi Kuveyt'e gelmiş, beş İngiliz memuru karaya çıkararak Mübarek es-Sabah tarafından bunlara 30 nefer refakat ederek, bölgedeki aşiretleri dolaştıkları ve çeşitli faaliyetlerde buldukları görülmüştür⁴¹.

Açıkça Osmanlı devletinin Arap yarımadasında bekasına karşı çıkan İngiliz ve daha başka batılı ülkelerin bu faaliyetlerinin yanı sıra⁴², Osmanlı devletine dost olan Almanya gibi bir ülkenin de bu dönemde bazı faaliyetler içinde bulunduğunu arşiv belgeleri ispatlamaktadır. Örnek olarak Kızıldeniz'de bulunan Feresan adasını, güneydoğu Asya'ya giden gemileri için kömür deposu bahanesiyle istila etmek istemiştir. Ancak bütün girişimlerine rağmen II. Abdulhamid'in dehasıyla Almanların bu girişimi akim kalmıştır⁴³.

3. Alınan Bazı İdari Tedbirler

Bölgeye atanacak üst seviyedeki idarecilerin *ahvâl-i mahalliyeye vâkîf ve lisana yani Arapçaya aşina olması gereğini*, Diyarbakır sabık Adliye Müfettişi Salih Bey'in 28 Safer 1303/5 Aralık 1885'te Necid mutasarrıfı olarak tayininde görmekteyiz⁴⁴. Aynı şekilde aslen Kudüslü bir Seyyid olan Musa Kazım Paşa el-Hüseynî'nin, önce 1315/1898'de Asir Mutasarrıflığına, daha sonra 1318/1901 de Ahsa'ya Mutasarrıf olarak atanmıştır⁴⁵. Yine meşhur Basra Seyitlerin Nakibi Recep Efendi'nin oğlu Talib en-Nakib⁴⁶ 1320/1902 tarihinde buraya Mutasarrıf olmuştur⁴⁷.

⁴⁰ BOA.Y.MTV.241/152

⁴¹ BOA.Y.MTV.307/125

⁴² Basra Valisi Hidayet Paşa'nın, İngilizlerin Körfezdeki yıkıcı faaliyetleri hakkındaki raporu için bkz. BOA.Y.PRK.SRN.3/22. Yine İngilizlerin I.Dünya Savaşında Osmanlıları kötüleyen bildirisini için bkz. BOA.DH.EUM.4.ŞB.4/6, 7/7, 10/18

⁴³ Bu mevzu hakkında Arapça yayınladığım "Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinde, 1900-1902 Tarihleri Arasında Almanların Feresan Adalarını İşgal Çabaları" adlı çalışma için bkz:

-1318-1318: المحاولات الألمانية لاستغلال جزر فرسان - في جنوب البحر الأحمر - في ضوء وثائق الأرشيف العثماني: 154-127 ص (2010م/1431هـ). ص 154-127

⁴⁴ BOA.DH.MKT.1368/49

⁴⁵ BOA.İ.DH.25 Z.1315/48, 1 Ra.1317/25, 13 L.1318/23

⁴⁶ مداخل بعض أعلام الجزيرة العربية في الأرشيف العثماني. مرجع سابق ص 173-174

⁴⁷ BOA.İ.DH. Ra.1320/16, 15 Ra.1320i 22 Ra.1322/24. Y.PRK.AZJ.48/87

Burada yalnızca Ahsa mutasarrıflığından örneğini verdiğim Osmanlı idarecilerinin, Arap yarımadasının Osmanlı yönetiminde olduğu bölgelerinde, kabilelerin örf ve adetlerine vakıf olmaları ve bu yörenin dili olan Arapçaya aşina olmaları, buraya tayin edilecek üst düzey idarecilerin tayinlerinde şart koşulmuştur. Aslında bu şart yalnızca Arap yarımadasında görev yapacak üst düzey idare erbabına münhasır kalmayıp, aynı şekilde Irak'ta da görev yapanlardan istenmiştir. Bunlara bir örnek olarak, Süleymaniye doğumlu M. Reşid Paşa'nın Arapçayı bilmesinden, bölgedeki kabilelerin örf ve adetlerine vakıf olmasından dolayı 5 Recep 1324/25 Ağustos 1906 tarihinde Müntefik Sancağına tayin edildiğinde görebiliriz⁴⁸.

Yukarıdaki icraatların yanı sıra, ecnebi tebaası olanların arazi-i mübareke-i Hicaziye'de, emlak tasarrufundan menedildikleri, 17 C.Evvel 1299/5 Nisan 1882 tarihli bir belgede dercedilmiştir⁴⁹.

II. Abdulhamid döneminde özellikle Hicaz bölgesinde başarıyla tamamladığı projeleri, örneğin Arafat'tan Mekke-i Mükerrreme'ye uzanan Ayn-ı Zübeyde su yolları ile Cidde'deki Hamidiye adıyla anılan Ayn-i Veziriye su yolları tamiratıyla yakından ilgilenmesi⁵⁰, Cidde ve Yanbu'da içmeye müsait tatlı suyun azlığından dolayı buralara taktir yani su arındırma makineleri göndermesi⁵¹, İngiliz kraliyet sarayının kimyageri olan Doktor Mister Franklin'in, Zemzem suyunun Londra sokaklarındaki kanalizasyon sularından daha fazla mikroplu olduğu iddiasına karşılık, Mekke-i Mükerrreme'den 100 şişe Zemzem suyunu İstanbul'a getirtip, yine bir Hıristiyan olan hazret-i şehriyar kimyageri Miralay Şarl Bosfoski'ye tahlil ettirip bu mukaddes su hakkında gerçeğin ortaya çıkmasını sağlamıştır⁵². Çeşitli münasebetlerle Arap yarımadasının muhtelif bölgelerine gönderdiği Kur'an-ı Kerim nüshaları, bölge ayanının takdiriyle karşılanmış ve teşekkür mektuplarını göndermişlerdir⁵³. İşte örnek olarak işaret ettiğim bunun gibi II. Abdulahmid'in yakından ilgilendiği mevzular, daha başka bir çalışma konusu olabilir.

Sonuç

O halde Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid'in bütün bu icraatına ve İslamcılık politikasına Arap yarımadasında yaşayan ve Osmanlı yönetimine

⁴⁸ BOA.Y.A.RES.146/77

⁴⁹ BOA.Y.A.RES.15/38

⁵⁰ من تاريخ الجزيرة العربية الحديث: بحوث ودراسات من الأرشيف العثماني/سهيل صابان. الرياض: مكتبة الملك فهد الوطنية، 1429هـ/2008م، ص 295-316

⁵¹ BOA.Y.MTV.296/181

⁵² 27 Ağustos 1307 tarihli detaylı rapor için bk: BOA.Y.PRK.SGE.4/47

⁵³ BOA.Y.PRK.BŞK.80/109

bağlı olan Araplar nasıl karşılık vermişlerdi? Doğrusu bu soruya cevap vermek için Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde çok önemli dökümanlar bulunmaktadır. Aslında ciltler oluşturacak bu belgeleri incelemek başka bir çalışma konusu olabilir. Aynı şekilde Meşhur Arap şairlerinden Ahmed Şevki, Hafız İbrahim gibi, yayınlanan şiir kitaplarında II. Abdulhamid'in yaptığı icraatlardan memnuniyetlerini belirten, şiirlerinin her beytinde onu öven ve kendisine verdikleri desteği de ayrı bir çalışma konusu olarak ele almak gerekebilir. Ancak burada yalnızca bazı arşiv belgeleri ışığında Araplardan II. Abdulhamid'e verilen büyük destek hakkında bazı örneklerle yetinmek istiyorum. Bu örneklerden bazıları kafiye mensur yazı, bazıları normal bir mahzar ve diğer bazıları da manzum şiirlerdir. Hepsinin ortak buluşma noktası, Osmanlı devletinin bekası ve yükselmesi olup, Osmanlı Padişahı Abdulhamid'in başarısı için Allah'a dua etmeleridir. Bunlardan Yemen Müftüsü olarak bilinen ilim adamı Ahmed Abdulhalik el-Hıfzî'nin ilk cülus yılında II. Abdulhamid'e gönderdiği hilafete bağlılık mektubu⁵⁴, yine Yemen'den seyit ve ayanın Osmanlı hilafetine bağlılıklarını ilettikleri ve devletin beka ve devamını niyaz ettikleri 84 kişinin imzasının yer aldığı mektup (Şevval 1297/Eylül 1880)⁵⁵ ve yine Yemen'den II. Abdulhamid'e övgü yağdıran Seyit Muhammed Abdullah el-Ehdel'in mektubu sayılabilir⁵⁶. Doğrusu Medine Harem-i Şerif görevlileri ve ilim adamları tarafından gönderilen övgü dolu (17 Zilhicce 1293/2 Ocak 1877 tarihli) mahzar⁵⁷ takdire şayandır. Aynı şekilde Medine-i Münevvere ayanının (5 Muharrem 1294/18 Ocak 1877 tarihli) mahzarda bu konuya örnek teşkil edebilir⁵⁸. Az önce değinildiği gibi, daha sonra Suudi Arabistan kralı olan İbn-i Suud da II. Abdulhamid'in yönetimdeki son yıllarına kadar, hilafet müessesesine bağlı olduğunu belirttiği birkaç mektubu arşivde mevcuttur. Bunlara ek olarak Arap âleminin çeşitli bölgelerinden II. Abdulhamid'e destek geldiğini, bir örnek olarak da Sayda ahalisinden 300 kişilik imzayı ihtiva eden ve Osmanlı devletinin yükselmesini niyaz ettikleri mahzarı zikredebiliriz⁵⁹.

Aslında bu örneklerden ziyade II. Abdulhamid döneminde Arabistan vilayeti ile vuku bulan özellikle siyasi/idarî muhtevalı yazışmalar ile bu dönemden önce ve sonra gerçekleşen yazışmalar mukayese edildiğinde, bu sultanın icraatını takdir etmemek ve onu rahmetle anmamak mümkün değildir.

⁵⁴ BOA.Y.PRK.AZJ.1/45

⁵⁵ BOA.Y.PRK.AZJ.3/105

⁵⁶ BOA.Y.PRK.AZJ.47/29

⁵⁷ BOA.Y.EE.70/70

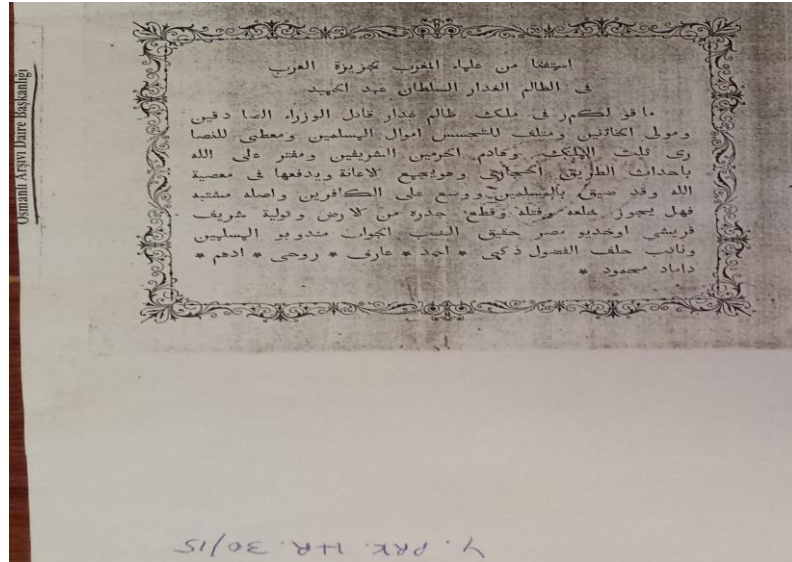
⁵⁸ BOA.Y.EE.69/1

⁵⁹ BOA.Y.EE.68/9

Ekler

EK 1

BOA.Y.PRK.HR.30/15

(Tercümesi)

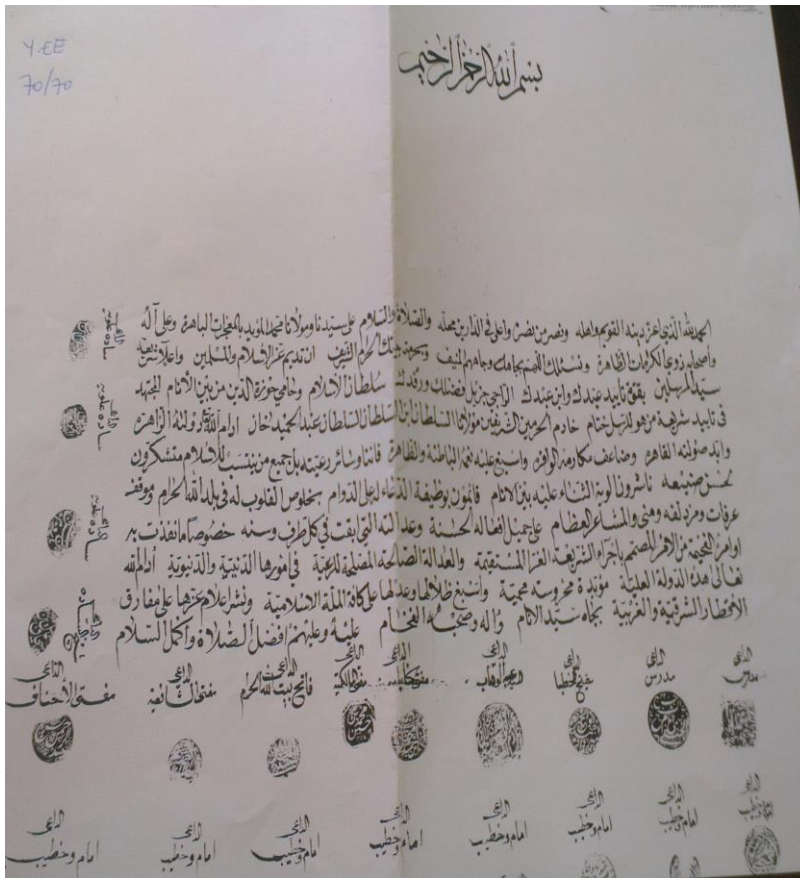
Arabistanda bulunan Magrib (Libya) ulemasından, zalim ve gaddar Sultan Abdulhamid hakkında istenen fetva:

Sadık vezîrleri (bakanları) öldüren, hainleri dost edinen, Müslümanların parasını ber-hevâ eden, Hıristiyanlara ülkenin üçte birini veren, Haremeyen-i Şerifeyn'i yıkmaya çalışan, Cenâb-ı Allah'a iftira ederek Hicaz'a demiryolları döşeyen ve bunun için de (Müslümanlardan) yardım toplayıp Cenâb-ı Allah'ın caiz görmediği yolda sarfeden, Müslümanlara sıkıntı çektirip kâfirlere genişleten, nesebinden şüphe edilen (yani Kureyşten olmayan) zalim ve gaddar bu yöneticiyi indirmek ve öldürmek, neslini yeryüzünden kurutmak, aslen Kureyş'ten olup nesebi belli olan bir Şerif'e veya Mısır Hidivine bu yönetimi vermek caizmidir?

Cevap isteyen Müslümanların temsilcileri: Ahmed, Arif, Ruhi, Edhem ve Damad Mahmut

EK 2

BOA.Y.EE.70/70

(Tercümesi) Kavim (güçlü) olan dinini ve ona tabi olanları yükselten Allah'a hamd olsun, Onun dinini savunanları savunsun, muzaffer kılsın, her iki dünyada yükseltsin. Büyüğümüz ve efendimiz olan, apaçık mucizelerle teyid edilen hazret-i Muhammed'e, açık keramet sahibi Al ve ashabına salat ve selam olsun. Yarabbi, onların yüzü suyu hürmetine, evin olan Mescid-i Haram'ın hürmetine senden, İslamın ve Müslümanların şan ve şerefının devamına, peygamber efendimizin şeriatının yükselmesini senden niyaz ederiz. Bunun için çalışan, senin geniş lutfunu dileyen, senin te'yidinle güç alan kulun ve kulunun oğlu İslamın sultanı, insanlar arasında dinin koruyucusu, son peygamberin şeriatı için çalışanı, Haremeyn-i Şerife'nin hizmetkarı sultan oğlu sultan, Sultan Abdulhamid han'ı ve devletini, kahir

gücünle koru, bol seciyelerini ikiye katla, gizli ve açık nimetlerini ona bahşeyle. Biz ve onun bütün vatandaşları, hatta tüm Müslümanlar, onun yaptığı güzel işlerden dolayı ona minnettarız. Bunun için de insanlar arasında şükür bayrağını (bu duyguyu) yayıyoruz. Ona, ihlasla gönülden, Allah'ın Haram kıldığı şehrinde, Arafat'ta, Müzdelife'de, Mina ve tüm mukaddes mekânlarda, yaptığı hayırlı işlerden dolayı sürekli dua etmekteyiz. Herkese karşı uyguladığı adaletten dolayı, özellikle şeriat-ı ğarranın ahkâmını ısrarla uygulatmak için çıkardığı fermanından dolayı, vatandaşlarının din ve dünya menfaati için uyguladığı adaletten dolayı Cenab-ı Allah bu devletin devam ve bekâsını korusun, kendi te'yidiyle onu güç versin, tüm Müslümanlara onun gölgesinde adaleti bahşetsin, doğuda ve batıda onun bayrağını yükseltsin. Yarabbi, peygamberimizin yüzü suyu hürmetine (duamızı kabul buyur). O'na, âl ve ashabına salat ve selam olsun.

(İsim ve mühürler)

Hanefi Müftüsü Şafii Müftüsü Kabe Kapısının Mifdahdarı Maliki Müftüsü

(mühür)

(mühür)

(mühür)

(mühür)

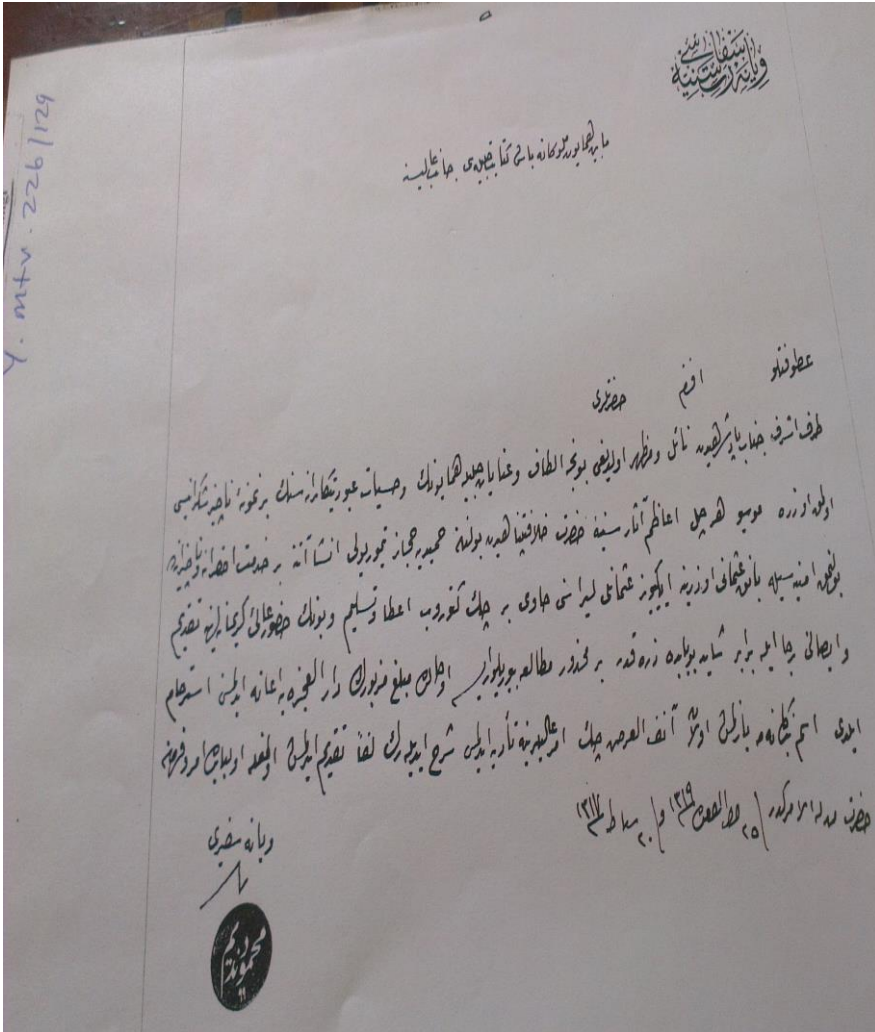
Hanbeli Müftüsü

(mühür)

(Mescid-i Harem'in İmamları, Seyyidler ve Müderrislerin mühürleri)

EK 3

BOA Y.MTV. 226/129

Viyana Sefreti Seniyye

Mabeyn-i Hümâyun Baş Kitâbet-i Celîlesi Cânib-i Âlisine

Atufetlu Efendim Hazretleri

Taraf-ı eşref-i cenâb-ı pâdişâhîden nâil ve mazhar olduğu bunca iltâf ve inâyet-i celîle-i hümâyûnun ve hissiyât-ı ubûdiyetskârânesinin bir numûne-i

nâçiz-i şükrânîsi olmak üzere Mösyö Herçil e'âzım-ı âsârîsine hazret-i hilâfet-penâhîden bulunan Hamidiye-Hicaz temür yolu inşaâtına bir hizmet-i ahkarâne ve nâçizânede bulunmak emniyesiyle Bank-ı Osmanî üzerinden ikiyüz Osmanlı Lirasını hâvî bir çek gönderüb i'tâ ve teslim ve bunun huzûr-ı âli-i kerîmânelerine takdîm ve îsâlini rica ile beraber şâyed bu bâbda zerre kadar bir mahzûr mutâla'a buyurulur ise o halde meblağ-ı mezbûrun Dârü'l-Aceze'ye i'âne edilmesini istihâm eyledi. İsm-i bendegâneme yazılmış olan ânifü'l-arz çek emr-i âlilerine te'diye edilmesi şerh edilerek leffen takdîm edilmiş olmağla ol bâbda emr u fermân hazret-i men-lehu'l-emrindir.

Fî 25 Zi'l-Kade Sene 1319 ve fî 20 Şubat Sene 1317

Viyana Sefiri

Mahmud Nedim (Mühür olarak)

1691 BÜYÜK İSKÂN FAALİYETİ SONRASINDA RAKKA İSKÂN FİRARİLERİNİN ÇUKUROVA BÖLGESİNDEKİ EŞKİYALIKLARI

After the 1691 Great Settlement Operation, Banditrys of Rakka Settlement Fugitives in Çukurova Region

Özcan TATAR*

Özet

1691 yılında Osmanlı Devleti'nde belirli bölgelerde uygulanmaya çalışılan iskân faaliyetleri sonucunda, iskân edilmeye çalışılan aşiret guruplarının önemli bir kısmı bu faaliyetlere karşı gelip, iskândan firar ederek buldukları yerlerde eşkıyalık hareketlerine girişmişlerdir.

Biz bu çalışmamızda; bu iskân faaliyeti sonucunda, Rakka iskânından firar edenlerin Çukurova bölgesindeki eşkıyalıkları hakkında bilgiler vermeye çalıştık. Bunun yanında, bu firarilerin Çukurova bölgesine geliş sebepleri ve bölgedeki düzeni ne şekilde bozdukları ile ilgili de bilgiler verdik.

Anahtar Kelimeler: İskân, Aşiret, Eşkıyalık, Rakka,

Abstract

A very important part of the tribe groups who were obliged to settle made banditry on their own regions by escaping the settling area since the Otoman State had tried to apply settling on some regions in 1691.

In this study, we have tried to give informations about banditrys in Çukurova, who deserted settling of Rakka as a result of this settlement. Besides that we have given informations relevant to arrival reasons of this deserters at Çukurova region and how(in what way) the disturbance of the peace of the area

Key Words: Settling, Tribe, Banditry, Rakka

GİRİŞ

II. Viyana Kuşatması'nın müteakibinde Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri ile geniş bir alanda giriştiği savaşlar sırasında, özellikle Anadolu bölgesinde birçok huzursuzluklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Devletin dikkatinin savaşa yönelmiş olması nedeniyle, devlet otoritesinin yeterince hissettirilemediği Anadolu'nun iç kesimlerinde yer yer asayiş problemleri ortaya çıktığı gibi, ortaya çıkan sarıca ve sekban isimli yarı askeri gurupların ahaliye karşı uyguladığı tedhiş ve devlet otoritesini tanımamaya yönelik

* Yrd.Doç.Dr., Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ELAZIĞ

tavırları Osmanlı Devleti'ni zor duruma sokmuştur. Bu çerçevede olmak üzere, vergi toplanmasında karşılaşılan güçlükler ve savaşın finansmanın sağlanmasının zorlukları devleti yeni kararlar almaya yönlendirmiştir. Devlet otoritesinin yeterince hissettirilememesine bağlı olarak, konar göçer halde yaşayan aşiret guruplarının bazıları buldukları bölgelerde itaat dışına çıkmaya ve bazı asayişsiz tavırlar sergilemeye başlamışlardır. Bu durum karşısında, itaatsiz davranan guruplara karşı alınan tedbirler ve faaliyetlerin başarıya ulaşılamaması üzerine farklı yöntemlerin icraata konulması yoluna gidilmiştir.

Devlet otoritesindeki zaafı gidererek asayiş problemlerini çözme ve vergi gelirlerini arttırma düşüncesi ile Osmanlı Devleti idarecileri yeni kararlar alarak, bunları uygulama yoluna gitmişlerdir. Bu amaçla, itaatsizlikleri belirgin hale gelen ve vergi toplanmasında sorunlar ortaya çıkan aşiretlerin belirli bölgelere yerleştirilmesi yöntemine başvurulmuştur. Bu yöntem ile birçok faydalar temin edilmesi amaçlanmıştır. Bunlardan ilki ve en önemlisi aşiretlerin belirli bölgelere yerleştirilmesi ile daha kolay itaat altına alınacağı düşüncesidir. Buna ilave olarak, boş ve kullanılmayan arazilerin işletmeye açılması ile yeni gelir kaynaklarının elde edilmesi, yerleştirilen aşiret guruplarının çevrelerindeki bölgelerin güvenliğini sağlamada koruyucu unsur olarak kullanılması da ayrıca gerçekleştirilmesi amaçlanan hedefler arasındadır¹.

Belirttiğimiz bu amaçlar çerçevesinde; 1691 yılının başlarında alınan kararlar, belirli aşiret guruplarının Rakka ve çevresi², Hama-Humus³, Çukurova⁴, Denizli ve Afyon bölgelerinde belirlenen bölgelere yerleştirilmesi yoluna gidilmiştir.

¹ Anadolu'da bulunan bir çok konar göçer cemaatin başta Rakka olmak üzere, belirlenen bazı bölgelere iskânı hususunda 1691 yılında başlatılan ve daha sonra devam ettirilen iskân faaliyetleri için şu çalışmalara bakılabilir; Cengiz Orhonlu; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul, 1987; Yusuf Halaçoğlu; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara, 1991.

² Rakka'ya yapılacak iskân kararı 12-21 Ocak 1691 (Evasıt-ı R.ahir 1102) tarihinde alınmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi *Mühimme Defteri (M.D.) No:100*, Sayfa No:132, Hüküm No:520. Bundan sonraki dipnotlarda Sayfa No **S.** şeklinde, Hüküm No ise **H.** şeklinde kısaltılmıştır. Rakka iskânı hususunda şu çalışmaya bakılabilir; Murat Çelikdemir; *Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskanı (1690-1840)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ-2001

³ Hama ve Humus'a yapılacak iskân kararı 25 Ocak 1691 (24 C.ahir 1192) tarihinde alınmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi *Maliyeden Müdevver Defterleri Tasnifi (MAD)*. No: 8458, Sayfa No:41-42.

⁴ Çukurova bölgesine yapılan iskân hususunda şu çalışmada ayrıntılı bilgi verilmiştir. Özcan Tatar; *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova'da Aşiretlerin Eşkıyalık Olayları ve*

İskân kararlarının alınmasının ardından, bu kararların uygulanması amacıyla faaliyetler gösterilmeye başlanmıştır. Bu amaçla, alınan kararlar aşiretlere tebliğ edilmiş ve kabileler halinde bu aşiretler belirlenen bölgelere götürülmeye çalışılmıştır. İskân edilmeleri ferman olunan cemaatlerden bir kısmı, özellikle de Rakka'ya iskânı ferman olunan cemaatlerin bazıları, ya iskân mekânlarına götürülememiş ya da buraya gittikten sonra firar ederek Anadolu içlerine doğru kaçmaya ve gittikleri yerlerde eşkıyalıklarda bulunmaya başlamışlardır. Bunların iskân mekânlarına gönderilmeleri için yapılan faaliyetler sırasında, bu cemaatler karşı koymaya başlamışlar ve birbirini takip eden karşılıklı çatışmalar meydana gelmiştir. Bunun yanında iskân mekânlarına götürülemeyen cemaatler de, buldukları bölgelerde eşkıyalık olaylarına başlamışlardır.

1-Çukurova Bölgesinin Aşiretler ve Eşkıyalık Açısından Önemi

Rakka bölgesine iskân edilen cemaatlerin iskân mekânlarını terk ettikten sonra kaçarak saklandıkları veya eşkıyalık olaylarına giriştiklerin yerlerin başında Çukurova bölgesi bulunmaktadır. Çukurova bölgesi sahip olduğu coğrafi özellikler nedeniyle, devamlı olarak eşkıyalık olayları ile karşı karşıya kalmıştır. Çukurova'nın; Doğu, Batı ve Kuzey kısımlarının dağlık olması, burasının ise açık ve düz bir arazi olması, buranın eşkıyalığa müsait bir alan olmasında en önemli etkidir. Açık arazide eşkıyalık yapanlar, işlerini bitirdikten sonra dağlık bölgelere kaçmakta ve sarp arazilerde gizlenmekteydiler. Dağlık arazinin koşullarını ve coğrafi yapısını iyi bilen bu eşkıyalar, kendilerini takip edenleri kolaylıkla atlatabilmekte ve fırsatını bulduğu anda yeniden eşkıyalığa başlamaktaydılar.

1691 yılı sonrasındaki dönem Çukurova bölgesinin en karışık olduğu dönemlerden birini oluşturmaktadır. Bu dönemde, gerek Çukurova bölgesindeki yerli aşiretler, gerek Çukurova'nın güneydoğusuna iskân edilen ve İfrâz-ı Zülkadiriyye ismi ile anılan aşiretler ve gerekse Rakka'dan firar eden aşiretlerin eşkıyalıkları bölgenin huzur ve güvenini ortadan kaldırmıştır. Osmanlı Devleti idarecileri, bu eşkıyalıkların önünü almak için çeşitli tedbirlere başvurmuşsa da bu hususta fazla bir başarı sağlayamamıştır. Zira, yukarıda da belirttiğimiz gibi, eşkıyalık yapan aşiretler, eşkıyalıklarının sonucunda dağlık ve sarp bölgelere kaçmakta ve yakalanmaktan kurtulmaktaydılar. Bunların yakalanıp, cezalandırılması için yapılan geniş çaplı tenkil hareketleri sırasında yakalanan aşiretler, ilk etapta pişman

olduklarını söyleyip, bir daha eşkıyalık yapmayacaklarını söyleyerek kurtulma yoluna gitmekteydiler.

Yaptıkları eşkıyalıklardan pişman olduklarını söyleyen bu aşiretler, kendilerini ele geçiren kuvvetler geri çekildikten bir süre sonra tekrar eşkıyalığa başlamakta ve eski eşkıyalıklarına devam etmekteydiler.

2-Rakka İskân Fırarîlerinin 1691-1700 Tarihleri Arasında Çukurova'daki Eşkıyalıkları

16 Ocak 1691 (15 R.ahir 1102) tarihinde alınan kararla⁵ Rakka'ya iskânî ferman olunan⁶ aşiretlerden bazıları, 1692 yılı başlarında iskândan firar ederek Adana, Sis, Kars-ı Zülkadiriyye ve çevresinde eşkıyalığa başlamışlardır. Bunlardan ilk dikkati çekenî Receblü Avşarı'dır. Bu cemaat ve buna bağlı olan gruplar 7-8 seneden beri buralara gelip gittiklerinden dolayı bu bölgeyi belirli oranda bildikleri için, iskândan firar ettikten hemen sonra bu çevreye gelerek eşkıyalık olaylarına başlamışlardır⁷.

1694 yılının sonlarına gelindiğinde iskân fırarîlerinin Adana ve çevresindeki faaliyetleri görülmeye başlamıştır. Bu dönemde iskândan firar eden Afşar, Alcı, Çepni, Kılıçlı, Lek Ekradı ve diğer eşkıyalar toplu halde eşkıyalıkta bulunmaktaydılar. Bu aşiretler, özellikle Elbistan ve çevresinde büyük oranda zararlar da bulunmuşlardır. Takip edilen cemaatler kaçarak başka cemaatlerin içine girmeleri ve himaye edilmelerinden dolayı eşkıya tenkili zorlaşmaktaydı. Mesela, yukarıda belirtilen cemaatlerin tenkili için görevli olan Vezir Dursun Mehmed Paşa, bunların üzerine gittiği zaman, Çukurova bölgesine iskân edilen İfrâz-ı Zülkadiriyye cemaatlerinden olan Kara Hüseyinli Ceridi ahalisi, eşkıyalık hareketinde bulunanları içlerine alıp saklamış ve yakalanmalarına engel olmuştur⁸.

Kara Hüseyinli Ceridi'nin bu şekilde davranması üzerine, bu cemaatin sert bir şekilde uyarılarak, içlerinde gizledikleri eşkıyaları teslim etmelerinin söylenmesi ve vermiş oldukları hüccetin aksi harekette bulduklarından bu nezrlerinin tahsil edilmesi için Anadolu'da eşkıya teftişine memur olan vezir Genç Mehmed Paşa, Rakka Beğlerbeği ve bölgedeki Kadılara ferman

⁵ MAD. No:8458, S.:38-9, B.:1.

⁶ M.D. No:100, S.:132, H.:520. 12-21 Ocak 1691 (Evasıt-ı R.ahir 1102).

⁷ M.D. No:102, S.:139, H.:561.

⁸ Halbuki bu cemaat daha önce "...bir dahî iskân evlerinden ve bir ev veyahud bir adam kendi içimize ve aher yerde dahî gezüb ahz itmezsek kırk bin gürüş nezrimiz olsun deyü hüccet-i şer'iyeye ..." vermişlerdi. M.D. No:105, S.:68, H.:309; MAD. No:9879, S.:81, B.:1.

gönderilmiştir⁹. Buna rağmen iskândan firar eden bir çok cemaat ahalişi gelip İfrâz-ı Zülkadiriyye içine gizlenmeye devam etmiştir. Bu kişiler burada buldukları süre içinde rahat durmayıp etrafta yol kesme, adam öldürme ve hırsızlık gibi eşkıyalık olaylarında bulunmuşlardır. 1698 Mart sonlarında Adana Beğlerbeği'ne gönderilen bir fermanla, bu iskân firarîlerinin her ne şekilde olursa olsun buldurulup geri iskân mekânlarına gönderilmeleri ve güvenliğin sağlanması talep edilmiştir.¹⁰

Çukurova bölgesinde yaşamakta olan aşiretlerden olan Bahrioğlu, İmamkuluoğlu ve Karagündüzlü Aşiretleri'nin; iskândan firar ederek yollarda ve bellerde katl-i nüfus, mal gasbı ve diğer eşkıyalıklarda bulunan eşkıyaları içlerine alıp sakladıkları görülmektedir. Bu aşiretler, içlerine sakladıkları bu eşkıyalar ile birlikte çevredeki ahalinin mallarını gasp ve ekinlerini yakmak türünde zararlarında bulunmalarından dolayı, yakalanmaları için üzerlerine gidilmiş, bunun üzerine bu aşiretler kaçarak İfrâz-ı Zülkadiriyye Hassı reayasından olan Cerid Türkmanı'na sığınmış ve bunların içlerinde gizlenmişlerdir¹¹.

Osmanlı Devleti idarecileri, bu iskân firarîlerinin ne kadar önünü almaya çalışmışlarsa da başarılı olamamışlardır. 1698 Nisan sonlarında; iskân firarîlerinden olan Recebli Avşarı, Bahrioğlu, Salmanlı Avşarı, Kara Şeyhlü Avşarı, Hoballı Avşarı, Dokuz, Lek Kürdü, Silsipür Ceridi, Çepni, Tohdemürlü, Mandeli Avşarı, Kara Gündüzlü Avşarı, İmamkulu Avşarı, Ulaşlı, Kesden Ceridi ile İfrâz-ı Zülkadiriyye cemaatlerinden olan Karalar Ceridi ve Çakallı Dokuz Cemaatleri birleşerek 50, 100, 200 ve 300 kişilik gruplar halinde gezip etraflarına zarar vermeye başlamışlardır. Bunun üzerine, bu aşiretlerin tenkil edilmesi için üzerlerine gidilmiş, fakat gösterilen bütün gayretlere rağmen bir türlü başarılı olunamamıştır¹².

İskan firarîleri ile birlikte hareket eden Bahrioğlu¹³ ve İmamkuluoğlu Aşiretleri'nden bazı kişiler ile Karagündüzlü Aşireti'nden Muradoğulları Mustafa ve Ali adlı kişiler birleşerek 20 kadar eşkıya ile birlikte Niğde Sancağı'nda Develü Kazası'na tabi Feraceddin adlı köyden bazı kişilerin develerini sürüp götürmüşler ve bu köyden Abdulvahab adlı kişiyi haksız yere katl etmişlerdir. Bahrioğlu, İmamkuluoğlu ve Karagündüzlü

⁹ *M.D. No:105, S.:68, H.:309; MAD. No:9879, S.:81, B.:1.*

¹⁰ *M.D. No:110, S.:338, H.:1500.*

¹¹ *Adana Şer'iyeye Sicili (A.Ş.S.) No:101, S.:145, B.:233.*

¹² *M.D. No:110, S.:383, H.:1674.*

¹³ Bahrioğlu'nun, iskân taifesini başına toplayarak Anavarza'da sakin olan ahaliye yapmış olduğu eşkıyalıklardan dolayı buranın ahalişi perişan bir duruma düşmüş ve bir çoğu yerlerini terketmiştir. *M.D. No:111, S.:31, H.:85; A.Ş.S. No:101, S.:163, B.:260.*

aşiretlerinin bu tür eşkıyalıkları ile ilgili daha önce de İstanbul'a arzlarda bulunulduğundan dolayı, bunların içlerinde bulunan eşkıyaların gereken cezalarının verilmesi ve geri kalanlarının eskiden iskân edildikleri mekânlarına geri gönderilmeleri için Rakka Valisi ile Adana ve Maraş Beğlerbeğleri'ne hitaben ferman gönderilmiştir¹⁴.

Haziran 1699 tarihli bir ferman göre Rakka havalisine iskân olunan cemaatlerden olan İlbeğli Cemaati'nden bazı kişiler firar ederek Kars-ı Zülkadiriyye'de Andırın, Hazli (?), Gürün ve Güynük'de sakin bulunmaktaydı. Aynı şekilde Recebli Avşarı'ndan bazı firarîlerin de Maraş Eyaleti'nde Zamantı Kazası'nda bulunmaktaydılar. Bunların bir an önce kaldırılarak Rakka'ya iskân edilmesi için Maraş Beğlerbeği görevlendirilmiştir¹⁵.

Maraş civarında bulunanlar dışında İlbeğli ve Recebli Avşarı'ndan bazı kişiler Adana ve Sis tarafında İfrâz-ı Zülkadiriyye cemaatleri içine girmişlerdir. Bu iki cemaatten başka Musacalu Türkmanı, Lek Ekradı Cemaati ve Kırıntılı Cemaati'nden bazı kişiler İçil'de, Lek Ekradı'na tabi Yoralar Cemaati'nden bazı kişiler Adana'da, Akbaş ve Hacılar Ekradı'ndan bazı kişiler de Adana, Tarsus ve Silifke'de bulunmakta idiler. Belirtilen bölgelerde bulunan bu cemaatlerin gerekli şekilde teftiş edilip tespit edilmeleri, bölgedeki cemaatlerin, özellikle de İfrâz-ı Zülkadiriyye Cemaatlerinin bunları korumamaları ve Rakka'ya gönderilmeleri için gerekenin yapılması için Adana Beğlerbeği ve Adana Eyaleti'ndeki yöneticiler görevlendirilmişlerdir¹⁶.

Gönderilmiş olan bu fermana rağmen iskân firarîlerinin geri gönderilemediği ve düzeninin sağlanamadığı görülmektedir. İskandan firar eden Herikoğlu adlı eşkıya reisi ile bu kişiye tabi olan Bahriogulları, Cündioğlu, Receboğlu Ebubekir, Karaclar, Karagündüzoğlu, Çoblu Avşarı ve diğer aşiretlerin eşkıyaları birleşerek Adana çevresindeki 5 köyü basmış ve bu köylerdeki at, deve, mal ve erzakları yağmalamanın yanında, Muhammed adlı kişinin evini basarak bütün malları ile birlikte eşinin üzerinde bulunan giysi ve ziynetlerini gasp etmişlerdir. Daha önce gönderilmiş olan fermanlara rağmen, bu kişilerin kaçıp İfrâz-ı Zülkadiriyye içine sığınmalarından dolayı gereken cezalarının verilemediğini Adana Kadısı Fayik Muhammed'in İstanbul'a mektub göndererek belirtmesi üzerine, bunların İfrâz-ı Zülkadiriyye içinden çıkarılarak yakalanıp Adana

¹⁴ *A.Ş.S. No:101, S.:145, B.:233; S.:155, B.:246, Şubat 1699.*

¹⁵ *M.D. No:111, S.:31, H.:86.*

¹⁶ *M.D. No:111, S.:31, H.:87.*

Kalesi'nde haps edilmeleri, gasp ettikleri malların bulunup sahiplerine iade edilmesi ve gerekenin yapılması istenmiştir¹⁷.

3-Rakka İskan Fırarîlerinin 1700 Tarihi Sonrasında Çukurova'daki Eşkîyalıkları

Osmanlı Devleti idarecileri, iskân fırarîlerinin geri döndürülerek çevreye verecekleri zararları sona erdirmek için mümkün mertebe gayret göstermesine rağmen, bunların firar etmeleri ve yapmış oldukları eşkıyalığın önünü alamamıştır. Rakka iskânından olan Lekvanik'e tabi Lek, Delili ve Kırıntılı Cemaatleri'nden bazı ele başları 400 kadar eşkıya ile birlikte Develü Ovası'na gelerek burada oturmakta ve çevreye zarar vermekteydiler. Anavarza'da kışı geçiren bu cemaatler yazın Develü ve çevresinde büyük zararlara neden olmalarından dolayı, bu cemaatlerin eşkıyalığının önünü almak amacıyla, tümünün yakalanıp Ayas İskelesi'nde gemiye bindirilerek Kıbrıs'a götürülüp iskân edilmeleri için Adana Beğlerbeği görevlendirilmiştir¹⁸.

Ocak 1703 tarihli bir fermana göre; iskân fırarîlerinin Adana ve çevresinde yapmış oldukları eşkıyalıktan dolayı Sarıçam Kazası'ndaki Gedin bölgesi reayası, bu eşkıyalıklara tahammül edemeyerek başka yerlere firar etmiştir¹⁹.

Ocak 1711 tarihli bir fermana göre; Rakka'ya iskân olunan Türkman ve Ekrad Taifeleri'nden bazılarının iskân mahallerinden firar ederek, gelip Adana Eyaleti'ndeki Misis ile Kurdkulağı etrafında ve çevrede gezip yolları kesip eşkıyalık yaparak ahaliye zarar vermekteydiler. Bunun üzerine, bu aşiretlerin gereği gibi teftiş edilerek, yakalanıp cezalarının verilmesi için Adana Beğlerbeği İslam Paşa görevlendirilmiştir²⁰. Ancak bunların geri gönderilmelerinde yeterince başarı sağlanamamış ve yeni iskân fırarîlerinin gelmeleri ile birlikte bu bölgedeki güvenlik tamamen kesintiye uğramıştır. Mart 1712 tarihinde, Payas'dan Adana'ya kadar olan bölgelerin güvenliğinin sağlanması için eski Vezirazamlardan olup, bu tarihte Trablusşam Valisi olan Vezir Hasan Paşa ile Rakka Valisi Vezir Yusuf Paşa görevlendirilmiştir²¹.

¹⁷ M.D. No:111, S.:190, H.:679, Aralık 1699.

¹⁸ M.D. No:112, S.:100, H.:325; A.Ş.S. No:101, S.:216-217, B.:346, Aralık 1701.

¹⁹ A.Ş.S. No:3, S.:60, B.:84.

²⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi *Atik Şikayet Defteri (At.Ş.D)*. No:58, S.:137, H.:1.

²¹ M.D. No:119, S.:123, H.:592-593. Vezir Hasan Paşa bu görevlendirmenin ardından Adana bölgesine gelerek gereken nizamı sağlamaya çalışmış ve yeni düzenlemelerde bulunmuştur. Bu çerçevede; Nisan-Mayıs 1712 tarihlerinde; iskân fırarîlerine en büyük desteği vermeleri ile tanınan İfrâz-ı Zülkadiriyye cemaatlerinin bir daha bunlara yardım

Alınan bütün bu tedbirlere rağmen, iskân bölgelerinden firar edenler her türlü yola başvurmaktan çekinmemişlerdir. Ocak 1713 tarihli Rakka Valisi'nin buyuruldusuna göre; Rakka iskânından bazı kişiler, iskân mekânlarını bırakıp gelip Adana şehrine yerleşmişlerdir²².

Alınmış olan bu tedbirlere rağmen Rakka'dan firar eden cemaatlerin Adana ve çevresine gelmelerinin önü alınmamıştır. Ocak 1713 tarihli bir fermana göre; Trablusşam Valiliği'nden Rakka Valiliği'ne atanan eski Vezirazam Hasan Paşa'nın, Rakka'dan firar eden Türkman ve Ekrad taifelerinin iskân mekânlarına nakl için görevli olduğu, ancak Rakka'dan firar eden eşkıyanın ekserinin Cebel-i Kozan'da ve Sis etrafında buldukları belirtilmiştir. Aynı fermana göre; belirtilen bu iskân firarileri, eşkıyalık ile meşhur olan Kozanoğulları'nın hakimiyetlerindeki bölgelere kaçıp sığınmışlardır. Ayrıca daha önce taahhütte bulunmuş olmalarına rağmen İfrâz-ı Zülkadiriyye Türkmanı'ndan 140 kadar müfsidin Sursat (?) Geçidi'nden geçerek Cebel-i Kozan ve Sis Dağı'nda saklanıp ikamet ettikleri, kış mevsimi sona ermeden bu firarilerin eski yerlerine gönderilmeleri gerektiği belirtilmiştir. Belirtilen bu durumun bir an önce sona erdirilmesi hususunda gerekenin yapılmasında Vezir Hasan Paşa'ya gerekli yardımı yapması ile ilgili olarak, ber-vech-i malikane Malatya Sancağı Hasları'na mutasarrıf olan Mehmed görevlendirilmiştir²³.

etmeyeceklerine dair taahhütlerini almış ve bunları yüksek meblağlı nezrlere bağlayarak, içlerinden bazılarını rehin olmak üzere Adana Kalesi'ne haps etmiştir. *A.Ş.S. No:19, S.:149-151, B.:284-286.*

²² *A.Ş.S. No:128, S.:121, B.:185.* Aynı buyuruldu ile, bu şekilde Adana'da sakin olan veya gizlenenlerin tek tek bulunup evleri ve hayvanları ile Adana'dan çıkarılarak iskân mekânlarına gönderilmesi için, Rakka Beylerbeyi tarafından Ömer Ağa mübaşir tayin olunmuştur. Yine aynı tarih içerisinde gönderilmiş olan bir fermana göre Rakka'da Sınur nam mahalle iskân olunan Beni Useyd Cemaati'nden 30 hane evin firar ederek 15'inin Adana'ya, diğer 15'inin de Amik'e yerleştiği ve bunların bir an önce geri gönderilmeleri istenmektedir. *A.Ş.S. No:22, S.:13, B.:26.*

²³ *M.D. No:119, S.:343-344, H.:1382.* Rakka iskân firarilerinin Cebel-i Kozan'a sığınmaları bundan sonra da devam etmiştir. Eylül 1714 tarihli bir fermana göre; iskân firarilerinden Lekvanik Ekradı, Silsipür Ceridi, Badıllu ve Modanlı Ekradı'dan bazı kişilerin, üzerlerine gidildiği zaman kaçıp buraya sığındıklarını Adana Beylerbeyi olub Anadolu'nun sağ ve sol ve orta kollarında eşkıya teftişine ve bazı cemaatlerin Rakka havalisine iskânları hususuna memur olan Ahmed Paşa İstanbul'a ilam etmiştir. Ahmed Paşa, bu ilamında bu bölgenin güvenliğinin sağlanması için bu çevrede sakin olan kişilerin yardımının alınması gerektiğini belirtmiştir. Bunun üzerine bu dağ ve çevresinde sakin bulunan Kozanoğlu, Karsandioğlu, Gök Velioğlu, Abdülkerim, Kubad ve Bayezid adlı kişiler Ahmed Paşa'ya yardım etmeleri ve iskân firarilerinin geçebilecekleri yol ve geçitlerin kesilmesi hususunda görevlendirilmişlerdir. *M.D. No:122, S.:125, H.:2*

Tüm uğraşılara rağmen iskân firarîlerinin Adana ve çevresindeki eşkıyalıklarına son verilemediğinden dolayı, bu firarîler fırsat buldukları anda eşkıyalık yapmışlardır. 15 Mart 1713 tarihi gecesinde iskân firarîlerinden olan Receblü Avşarı'ndan 20 kadar silahlı eşkıya Karabor adlı köyü deve, diğer hayvan ve mallarını gasb etmek için basmışlardır. Bu baskın sırasında meydana gelen mücadele sırasında bu köyden Hoçor veled Yusuf ile Kozoluk köyünden olup burada misafir olarak bulunan Toros veled Bogos kurşun ile yaralanmıştır²⁴.

Rakka'ya yapılan iskân çerçevesinde Azaz çevresine iskân olunan Al-i Vehb Arabı Kabilesi'nden olup Kulaksız Arap diye bilinen Mehmed bin Zağir, Adana çevresinde bulunan Afşar cemaatlerinin içine gizlenmiş ve Afşar eşkıyası ile birlikte Yüreğir Kazası'na tabi Kapulu adlı köye gelerek, bu köy ahalisinin öküz ve atlarını alarak, buğday ambarlarını açarak buğdaylarını gasp etmiştir. Ayrıca bu kişi ile birlikte diğer eşkıyalar birleşerek Adana ile Misis arasındaki önemli bir güzergah olan yolları keserek eşkıyalıklarda bulunmuşlardır. Bu hususla ilgili olarak Mehmed bin Zağir'den şikayet edilmesi üzerine, bu kişi yakalanarak muhakeme edilmiş ve vacibü'l-izale bir şaki olduğunun ispat edilmesi sonucunda hakkında gereken cezanın verilmesine hüküm olunmuştur²⁵.

Rakka'daki iskân düzeni bir türlü neticelendirilemediğinden bu bölgede bulunan aşiretler fırsat buldukları anda firar etmekte idiler. Kasım 1728 tarihli bir fermana göre Rakka iskânından olan Şavi ve Simek Arabları ile Türkman ve Ekrad taifelerinden bir kısmı iskân mekânlarını terkederek Diyarbakır, Maraş, Halep ve Adana Eyaletleri'nde oturmaktaydılar²⁶. Bunların geri gönderilmeleri için yürütülen çalışmalar tam olarak tamamlanmadan, Maraş çevresinde bulunan Tacirlü Cemaati ahalisi, Maraş Beğlerbeği'nin adamları ile muharebeye girerek kaçıp Adana çevresine gelerek, eşkıyalık olaylarına başlamışlardır. Diğer aşiretlerle birlikte Tacirlü'nün firarîlerinin de yakalanarak Rakka'ya geri gönderilmeleri için Adana Beğlerbeği Rişvan-zâde Mehmed ile diğer yetkililere hitaben ferman gönderilmiştir²⁷.

Rakka iskân firarîlerinin önemli bir kısmı Adana bölgesine gelmeden önce genellikle Kilis bölgesine giderek, burada başta Okcu İzzeddinlü Ekradı olmak üzere diğer aşiretlerin içine gizlenmiş ve bir süre sonra bu

²⁴ A.Ş.S. No:102, S.:16, B.:27-a.

²⁵ A.Ş.S. No:128, S.:114, B.:170. 6 Mart 1714

²⁶ Bu fermanla bunların zaman geçirilmeden iskân mekânlarına gönderilmeleri istenmiştir. M.D. No:135, S.:190, H.:3; A.Ş.S. No:126, S.:95, B.:144.

²⁷ M.D. No:135, S.:232, H.:1; A.Ş.S. No:126, S.: 91, B.:156-a, Ocak 1729

aşiretler ile birleşerek Adana çevresinde eşkıyalık yapmışlardır. Bu aşiretler; sakin oldukları Kilis havalisinden kalkarak Beylan, Payas, Üzeyr ve Kurdkulağı bölgelerinde adam katli, mal ve hayvan gasbının yanında Yüreğir Kazası'ndaki ahalinin üzerine toplu bir halde gelip harman vaktinde mallarını gasb etmiş ve harmanlarını yakmışlardır. Bu durumu; başta Adana Kadısı Seyyid Mehmed olmak üzere, çevredeki diğer Kadı ve Naibler'in arz ve mektuplarla belirtmeleri üzerine, bu şekilde Adana çevresine gelerek eşkıyalık yapan bu eşkıyalara aman verilmeyerek cezalarının verilmesi ve güvenliğin sağlanması için gerekenin yapılması hususunda Adana Valisi Vezir Yakub Paşa ile Adana Kadısı'na ferman gönderilmiştir²⁸.

Alınan bütün tedbirler ve sert baskılara rağmen Adana çevresinde bulunan İfrâz-ı Zülkadiriyye cemaatleri ile diğer aşiretlerin iskân fırarilerine yardım etmelerinin bir türlü önü alınamamıştır. 1742 yılında başta Recebli Avşarı ile Lekvanik Ekradı olmak üzere diğer iskân fırarilerinin tenkili sırasında, bu aşiretlerin tenkili ile görevli olan Adana Beğlerbeği Rişvanzâde Süleyman Paşa'nın tenkil olayı sırasında 200'den fazla iskân fırarîsi kaçarak Adana çevresindeki aşiret ve kabilelerin içlerine girmişlerdir. Bu fırarîleri içlerine almakla yetinmeyen bu aşiretler, bunlara yem ve yiyecek vermenin yanında destek olmak amacıyla yanlarına adamlar vermişlerdir. İskân fırarîlerinin yanlarına verilen bu adamlar özellikle rehberlik görevi yaparak bölgeye yabancı olan bu kişilerin geçid ve yollardan kolayca geçmelerini sağlamışlardır. Verilen bu destek ve rehberlik üzerine iskân fırarîlerinden 100'den fazla kişi Dölek Derbendi'ni geçip eşkıyalıklarda bulunmuşlardır²⁹.

Aşiretlerin bu fırarîlere verdikleri desteğin sona erdirilmesi için alınan tedbirler bir türlü sonuç vermemiştir. Gönderilen bir fermanda belirtildiğine göre; Adana çevresinde bulunan aşiretler, içlerine firar eden bu aşiretleri teslim edeceklerine dair defalarca taahhütte buldukları halde, bu kişileri teslim etmemişlerdir. Bu sırada özellikle Cerid Cemaati ile Bozdoğan Cemaatleri bunları içlerine kabul etmiştir. İçlerine giren bu fırarîlerin mal, hayvan, kadın ve çocuklarını içlerine alıp koruyan bu cemaatlerin bir kısmı ise, kendi içlerinde bulunan bu kişilerin iskân fırarîsi veya eşkıyalık yapıp gelerek kendilerine sığınan kişiler olduklarını inkar etmişler, bazıları ise bu gelen kişileri teslim etmemek için "... *aşîretimize dâhil düşmüşdür ...*" diyerek sahip çıkmışlardır³⁰. Bu aşiretlerin bu tür destek ve himaye yollu

²⁸ *M.D. No:139, S.:352, H.:1; A.Ş.S. No:38, S.: 249, B.:373, Ekim 1733*

²⁹ *M.D. No:148, S.:222, H.1, Nisan-Mayıs 1742*

³⁰ Firar eden bu tür iskân fırarîleri ve eşkıyalara yardım edip onları gizleyenlerin bu tür davranışlardan uzak durmaları için; bu eşkıyalara yardım edenlerin, eşkıya muamelesi

davranışları nedeniyle eşkıyalık yapan bu firarîler bir türlü yakalanamadığından gereken cezaları verilememiştir³¹.

Haklarında defalarca tenkil edilerek, Rakka'ya iskân edilmeleri için ferman gönderilen fakat her seferinde iskândan firar ederek Adana Çevresi'ne gelerek Tarsus'un Kuştimur Nahiyesi'nde ikamet etmeye başlayan Bahrili Afşarı Cemaati ahali, 1740'lı yılların başlarında tekrar eşkıyalığa başlamıştır. Bahrili Afşarı Cemaati eşkıyalarının çevreye verdikleri zarar nedeniyle, bölge ahalisinin büyük bir kısmı yerlerini terk etmiştir. Bunun üzerine bunların mutlaka yakalanarak Rakka'ya gönderilmeleri için ferman gönderilmiş³², ancak bu hususta başarı sağlanamamış ve bu cemaatin eşkıyalıkları devam etmiştir.

Bahrili Afşarı Cemaati iskân mahalline gitmediği gibi, yine bu çevrede eşkıyalık yapan iskân firarîlerinden Lekvanik'e tabi Hacılar Ekradı ile birleşerek adam katli ve mal gasbına devam etmişlerdir. Bunların yaptıkları eşkıyalıktan dolayı Adana'nın batı tarafı ile Tarsus'un birçok bölgesi harap bir hale gelmiştir. Bu eşkıyalıkların sona erdirilmesi için Bahrili Afşarı'nın yerlerinden kaldırılarak Rakka'ya gönderilmesi için Rakka Valisi Pir Hacı Mustafa Paşa, Adana Mütesellimi, Tarsus Voyvodası, Adana ve Tarsus'un darb ve harbe kadir il erleri görevlendirilmiştir³³.

Bahrili Afşarı (Afşarı) ile bunlara tabi olan İmamkulu Uşakları'nın Tarsus ile Adana arasındaki eşkıyalıkları devam ettiği için, bunların Rakka'ya gönderilmeleri için fermanlar gönderilmiş ise de bunların iskân mekânlarına gönderilerek, yapmış oldukları eşkıyalığın önü alınamamıştır. Bütün Rakka iskân firarîlerinin geri gönderilmeleri için gönderilen umumi ferman³⁴ ve defter³⁵ gereğince bu aşiretlerin de mutlaka Rakka'ya

göreceği ve eşkıyalar hakkında tatbik edilecek olan cezanın bunlara da tertip edileceği belirtilmektedir. *M.D. No:153, S.:84, H.:1*

³¹ *M.D. No:148, S.:222-223, H.:1*. Yapılan bütün teşebbüslere rağmen aşiretlerin iskân firarîlerine içlerine kabul etmelerinin önü alınamamaktaydı. *M.D. No:148, S.:312, H.:2*

³² *M.D. No:150, S.:293, H.:2*. Haziran 1744

³³ *M.D. No:152, S.:62, H.:2*. Ocak 1745. Gönderilen bir fermana rağmen Bahrili Afşarı Cemaati'nin Adana etrafındaki mevcudiyeti devam etmiştir. Mart 1746 tarihli bir hüccete göre bu cemaat hala Adana ve çevresinde bulunmakta idi. *A.Ş.S. No:4, S.:181, B.:324*

³⁴ *A.Ş.S. No:28, S.:108-109, B.:161, Haziran-Temmuz 1747*

³⁵ İskan defterlerine göre Rakka'da bulunması gereken, fakat önemli bir kısmının bu bölgede bulunmayarak firar eden cemaatleri isim isim belirten ve Rakka Valisi Hacı Mustafa imzasını taşıyan bu deftere göre toplam 1161 kişi Anadolu bölgesinde firarî olarak bulunmaktaydı. *A.Ş.S. No:28, S.:111, B.:164, Ekim 1747*

gönderilerek eşkıyalarının sona erdirilmesi gerektiği, bu durumun bu iki aşirete usulü ile bildirilmesi ve gasb ettikleri malların geri alınarak, adam katl edenlerin gereken cezalarının verilmesinden sonra geri kalanlarının Rakka'ya gönderilmeleri için Adana Mütesellimi görevlendirilmiştir³⁶. Bu cemaatlerin iskân hususunu ve diğer teklifleri kabul etmemeleri üzerine, sert bir şekilde tenkil edilmeleri emredilmiştir. Bu hususla ilgili olarak Adana Kazası Yeniçeri Serdarı, bu dönemde Adana Mütesellimi olan Mehmed Ağa'nın maiyyetinde görevlendirilmiştir³⁷.

Rakka iskân firarilerinin geri döndürülmeleri için yapılan bu çalışmalara rağmen, bunların Çukurova ve çevresindeki mevcudiyetlerinin sonu alınmamış ve bu firariler bir yolunu bulup Çukurova ve çevresine gelmeye devam etmişlerdir³⁸.

SONUÇ

1691 yılı başında alınan kararla belirlenen bölgelere yerleştirilmeye çalışılan aşiret guruplarının bazıları bu karara itaat etmeyip, iskân edildikleri yerlerden firar ederek gittikleri yerlerde eşkıyalık faaliyetlerine girişmişlerdir. Özellikle Rakka bölgesine iskân edilen aşiretlerin bir kısmı kaçarak Çukurova bölgesine gelerek bölgede eşkıyalık yaparak, huzursuzluklara neden olmuşlardır.

Osmanlı Devleti idarecileri Rakka'dan firar ederek Çukurova bölgesine gelen ve eşkıyalık yapan aşiretlere karşı bölgede gerekli tedbirleri almaya çalışmışsa da, bölgenin coğrafi konumu ve bu bölgede yaşayan bazı aşiretlerin iskân firarilerine yardım etmesi nedeniyle fazla başarı sağlanamamıştır.

KAYNAKLAR

I-ARŞİV KAYNAKLARI

1-Adana Şer'iyeye Sicilleri: 3, 4, 9, 19, 22, 28, 30, 35, 38, 42, 101, 102, 104, 105, 126, 128 numaralı defterler.

2-Mühimme Defterleri Tasnifi: 100, 102, 105, 110, 111, 112, 119, 135, 139, 148, 150, 152, 153 numaralı defterler.

3-Atık Şikayet Defterleri Tasnifi: 58 numaralı defter.

4-Maliyeden Müdevver Defterleri Tasnifi (MAD): 8458 ve 9879 numaralı defterler.

³⁶ M.D. No:153, S.:156, H.: 3, Kasım 1747

³⁷ Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa'nın mektubu. A.Ş.S. No:35, S.:47, B.:95, Şubat 1748.

³⁸ A.Ş.S. No:28, S.:109-110, B.:162, Temmuz 1748

II-TETKİK ESERLER

ÇELİKDEMİR, Murat; *Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskanı (1690-1840)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2001.

HALAÇOĞLU, Yusuf; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara, 1991.

ORHONLU, Cengiz; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul, 1987.

TATAR, Özcan; *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova'da Aşiretlerin Eşkıyalık Olayları ve Aşiret İskanı (1691-1750)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2005.

ABİDİN PAŞA'NIN II. ABDÜLHAMİT'E SUNDUĞU ERMENİ LAYİHASI

The Presentation of Abidin Pasha's Armenian Brief to Abdülhamit II

Özlem Gülenç İGĐİ*

Özet

Osmanlı Devletinin 19. Yüzyıl boyunca karşılaştığı önemli iç sorunların başında Müslüman olamayanların ayaklanarak bağımsızlıklarını elde etme girişimleri gelmektedir. Yunan ayaklanması, Sırp, Bosna Hersek kalkışması ve Bulgar isyanını Ermeni ayaklanmaları izlemiştir. 19. Yüzyılın sonlarında başlayan bu son ayaklanmanın sebep ve sonuçları iyi bilinmekle beraber ilk ayaklanma girişimlerine karşı Osmanlı yönetiminin takındığı tavır ve aldığı önlemlerle ilgili bilgiler eksiktir. Özellikle ayaklanmaların üst düzey devlet görevlilerince nasıl görüldüğü ve yorumladığına ilişkin belgeler olmakla birlikte bunlar yeterince gün ışığına çıkarılıp değerlendirilmiştir denilemez.

Abidin Paşa'nın Ermeni Layihası bu belgeler grubu içinde ele alınmıştır. Onun Ermeni ayaklanmalarının nedenleri ve nasıl önlenebileceğine ilişkin görüşlerini kapsayan raporunu günümüz Türkçesiyle aktararak geniş kitlelerin yararlanabileceği, ulaşılabilir bir kaynak haline getirme bu çalışmanın amacıdır. Bunun yanı sıra Ermenilerin Orta Anadolu'nun bazı bölgelerinde bile ayaklanma ve örgütlenme girişimlerinde bulduklarına dair özlü bilgiler de aktararak değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Abidin Paşa, II. Abdülhamit, Ermeni ayaklanması, Osmanlı Devleti, Ankara vilayeti.

Abstract

One of the leading inner problems which the Ottoman Empire encountered throughout the 19th century was the attempts of non-moslem's rebellion in order to gain independence. Armenian rebellion followed Greek rebellion, Serbian, Bosnia-Herzegovina rebellion and Bulgarian revolt. In spite of not knowing the reasons and the results of these rebellions which began at the end of the 19th century, the information about the precautions taken against and attitude towards those rebellion by the Ottoman administration was insufficient. Above all, documents about how the senior officials interpreted and saw rebellions were available, it unutterable that those documents were brought to light and evaluated.

Abidin Pasha's Armenian Brief was discussed with those group of documents. It is the aim of the present study to make a reference which is reachable, used by the large masses by quoting his report which includes his views on the issue of reasons

* Dr., Tarih Öğretmeni, ogulencigdi@yahoo.com.

of Armenian rebellion and how to prevent them, with today's Turkish language. In addition to this, the deep information about the Armenian's rebellion even at the some parts of central Anatolia and their attempts of organization will be evaluated by quoting.

Key Words: Abidin Pasha, II. Abdülhamit, Armenian Rebellion, Ottoman Empire, Ankara Province

Giriş

Devlet adamlarının karşılaşılan sorunlarla ilgili olarak padişahlara görüş, öneri ve düşüncelerini bildirmeleri anlayışı eski olmakla birlikte 19. Yüzyılda giderek önem kazandığı ve sıklıkla başvurulmuş bir yöntem haline geldiği bilinmektedir. Özellikle II. Abdülhamit'in tahta geçmesiyle beraber artan sorunlar, alınan yeni önlemler ve yapılması düşünülen ıslahatlarla ilgili olarak onun isteği veya kişilerin kendi inisiyatifleriyle sunulan rapor ve layihaların önemli bir kısmı çeşitli vesilelerle veya doğrudan ele alınarak değerlendirilmeye devam edilmektedir. Özellikle Başbakanlık Devlet Arşivinde tasnif çalışmaları ilerledikçe gün ışığına çıkan layiha sayısı da giderek artmaktadır. Bu çalışmada üzerinde durulacak layiha henüz yapılmış tasniflerde görünmemektedir. Abidin Paşa'nın valilikleri esnasında yaptığı yazışmaları ve tuttuğu notları kaydettiği ve Atıf Efendi Kütüphanesinde bulunan "Defter-i Abidin Paşa" olarak adlandırılan defterde bir sureti bulunan ve kendisinin "Ermeni Layihası" olarak adlandırdığı layiha değerlendirilecektir¹.

Osmanlı Devletinde Ermeni sorununun ortaya çıkması ve giderek önem kazanması konusunda yeterince çalışmalar yapılmış olmakla birlikte henüz ulaşılmamış ve değerlendirilmemiş bilgi ve belgeler de bulunmaktadır. Özellikle sorunun ortaya çıktığı sırada nasıl görülüp algılandığına dair bilgiler yetersizdir denilebilir. Bu açıdan bakıldığında Abidin Paşa'nın konu hakkındaki görüş ve düşünceleri oldukça önem taşımaktadır. Zira sorunun ciddi olarak ortaya çıktığı ve olayların başladığı sırada kendisi vali ve serkomiser olarak önemli görevler üstlenmiş, bölgesinde Ermeni ayaklanmalarını bastırarak suçluların cezalandırılmalarında etkin olmuş kişilerden birisidir².

¹ Defterin bir kopyası CD olarak Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde bulunmaktadır. Layiha bu CD'den alınmıştır.

² Abidin Paşa'nın özgeçmişi ve Ankara valiliği sırasındaki hizmetleri "Abidin Paşa'nın Ankara Valiliği" adlı çalışmamızda ele alındığından burada yinelemekten kaçınılmıştır. Bu makale DTCF Dergisi Nisan 2013 sayısında yayınlanacaktır.

Tanzimat ve Islahat fermanlarında yer alan ilkeler çerçevesinde Osmanlı toplumunu bir arada tutma ve devletin parçalanmasını önlemeye yönelik çabalar ne yazık ki yeterli olmamıştır. Müslüman olmayan Osmanlı uyruğu halklara devlet yönetiminde, yargıda, vergilendirmede, eğitim öğretimde kısacası hayatın her alanında sağlanan yeni olanaklar, onları tatmin etmemiş, daha fazlasını isteme girişimlerinden vazgeçmemişlerdir. Meşrutî bir yönetme geçilirse sorunların biteceği sanılmış ve 1876 yılında bir darbeyle Abdülaziz tahttan indirilerek V. Murat, kısa bir süre sonra da II. Abdülhamit anayasaya dayalı meşrutî bir yönetimi ilan etmesi koşulu ile tahta geçirilmişti.

Meşrutîyetin ilanı, parlamentosunun çalışmaya başlaması 19. Yüzyıl Osmanlı tarihinin çok önemli bir evresidir. Nüfusları oranında Müslüman ve olmayanların temsil edildikleri bu parlamento uzun ömürlü olmamış, 1877-78 Osmanlı- Rus Savaşı bahane edilerek kapatılmış ve “İstibdat Devri” olarak nitelenen yeni bir dönem başlamış, II. Abdülhamit mutlak bir otorite kurarak sorunların üstesinden gelmeye çalışmıştır.

Osmanlı-Rus savaşının yenilgi ile bitmesi üzerine 3 Mart 1878 de Ayastefanos Antlaşması imzalandı. Bu anlaşmanın 16. Maddesi Osmanlı Ermenileriyle ilgili olup şöyle idi:

Ermenistan'dan Rusya askerinin istilası altında bulunup Osmanlı Devleti'ne verilmesi gereken yerlerin boşaltılması oralarda iki devletin dostane ilişkilerinde zararlı karışıklıklara yol açabileceğinden, Osmanlı Devleti Ermenilerin barındığı eyaletlerde mahalli menfaatlerin gerektirdiği ıslahat ve düzenlemeyi vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı güvenliklerini sağlamayı garanti eder³.

Avrupa Büyük devletlerinin müdahalesiyle Antlaşma yürürlüğe girmemiş, yerine Berlin Antlaşması yapılmıştı. Bu Antlaşmanın 61. maddesi Ermenilerin buldukları yerlerde ıslahat yapılmasını öngörüyordu. Söz konusu maddede Osmanlı Hükümeti, halkı Ermeni olan vilayetlerde mahalli ihtiyaçların gerektirdiği ıslahatı yapmayı ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve güvenliklerini garanti etmeyi taahhüt eder ve bu konuda

³ Nihat Erim, *Devletler Arası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara 1953, s. 395. “Ermenistan’da Rusya askerinin taht-ı istilâsında bulunub Devlet-i Aliye’ye iadesi lazım gelen mahallerin tahliyesi oralarca devleteynin münâsebât-ı hâsenesine muazır karışıklıklara mahal verilebileceğinden Devlet-i Aliye Ermenilerin mütেকkin olduğu eyaletlerde menafi-i mahalliyenin icab ettiği ıslâhat ve tensikati bilâ ifate-i vakt icra itmekliği ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı emniyetlerini istihsal etmekliği taahhüt eder”.

alınacak tedbirleri devletlere bildireceğinden, bu devletler söz konusu tedbirlerin uygulanmasını gözeteceklerdir deniliyordu⁴.

Uluslararası bir anlaşma olan Berlin Antlaşmasına Ermenilerle ilgili bu maddenin konulması ile Ermeni sorunu Osmanlı Devleti'nin egemenlik hakları kapsamında çözebileceği iç sorunu olmaktan çıkmış özellikle Rusya ve İngiltere'nin sıklıkla müdahale edecekleri bir meseleye dönüşmüştür. Bununla birlikte II. Abdülhamit Ermeni ayaklanmalarının önünü almak için yeni tedbirler almıştır.

Ermenilerin yoğun oldukları vilayetlerde taşra teşkilatında Müslüman olmayanlara yönelik yapılan düzenlemelerden ayrı olarak nelerin yapılabileceğini saptamak için çalışmalar başlatılmış, komisyonlar kurularak Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetlerine gönderilmiştir. Bu komisyonlardan Diyarbakır, Sivas ve dolaylarındaki Ermenilerin durumunu tespit edip neler yapılabileceğini hükümete önermek için kurulmuş olanın başkanlığı "Ser-komiser" adı ile Abidin Paşa'ya verilmiştir. Sivas valiliği ile birlikte üstlendiği bu görevi başarı ile tamamlamış, gerekli önlemleri almış ve aldirtmiştir. Bu vesile ile Kürdistan Serkomiserliği⁵ diye de adlandırılan bölgesindeki şehirlerdeki Ermenilerin durumunu ayrıntılarıyla öğrenmiştir.

Ne var ki Osmanlı Hükümetinin iyi niyetli çabaları Ermenilerin şikâyetlerinin önünü almamıştır. Daha fazla haklar isteme ve elde etmek için yurt dışında olduğu kadar içinde de örgütlenmelerini 1880'li yıllardan itibaren hızla tamamlamaya ve ayaklanma girişimlerinde bulunmaya başlamışlardır. Erzurum'da 1881 'de "Anavatan Müdafileri" cemiyetini, 1882 yılında Van'da Kara Haç cemiyetini faaliyete geçirmişlerdir. Yurt dışında İsviçre'de 1887'de Hınçak Komitesi kurulmuştur. Bu komitenin teşvik ve desteğiyle 1896'ya kadar Doğu Anadolu'da olduğu gibi diğer bölgelerde de aralıklarla isyanlar çıkmıştır.

Ankara vilayeti sınırları içinde yer alan Kayseri, Develi, Yozgat, Çorum gibi yerlerde 1893 yılında Ermeni ayaklanma girişimleri olmuştur. Bu sırada Ankara valisi Abidin Paşa'dır. Ayrıca Merzifon, Tenos, Aziziye, Tokat, Gemerek ve diğer bazı bölgelerde de Ermeniler silahlı isyana

⁴ Nihat Erim, *age.* s. 423 "Bab-ı Ali ehali Ermeni bulunan eyaltda ihtiyacat-ı mahalliyenin icab ettiği islahatı bila tehir icra ve Ermenilerin Çerkes ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini temin itmeği teahüd eder ve arasına bu babda ittihaz olunacak tedâbiri devletlere tebliğ edeceğinden düvel-i müşarünileyhim tedâbir-i mezkûrenin icrasına nezaret eyleyeceklerdir".

⁵ BOA, Y..PRK.ŞD,16/M/1298, Dosya No:4, Gömlek No: 46. Kürdistan Ser-komiseri Abidin Paşa tarafından, Halep ve Sivas'a sürülen Kürt reisleri ile ilgili Şurâ-yı Devlet Dâhiliye Dairesi mazbatası.

kalkışmışlardır. Özellikle Merzifon'daki ayaklanma en önemlilerindedir. Abidin Paşa'nın çabasıyla bu ayaklanma girişimleri bastırılmış, yakalanan komiteciler Ankara İstinaf Mahkemesinde yargılanarak çeşitli cezalara çarptırılmışlardır.

Abidin Paşa'nın Ankara vilayetindeki icraatına dair Hükümete sunduğu ayrıntılı raporda bu ayaklanmalarla ilgili olarak verdiği bilgiler ilk elden bilgi niteliği taşımakta olup oldukça önem arz etmektedir.

Ona göre, Merzifon'da Ermeni Komitesi'nin çıkardığı ayaklanmanın etkisi Yozgat ve Kayseri sancaklarına sirayet etmiş, Sivas vilayetinin birçok yerleriyle Yozgat ve Kayseriye bağlı yerlerde cereyan eden olaylar, işlenen cinayetler alınan önlemlerle son bulmuştur. Ayaklanma girişimlerinde bulunanların tümü, silah, cephane, beyanname ve benzeri suç oluşturan evrakla yakalanarak yargılanmışlardır. Bunlardan beşi vilayet merkezinde idam, 42 si mahkûm oldukları kürek ve kalebentlik cezaları verilerek belirlenen yerlere gönderilmişlerdir. Kalanları Padişah tarafından af edilerek memleketlerine gönderilmişlerdir.

O sırada martin tüfekli beş Ermeni, Boğazlıyan cihetine saldırmış, biri ölü, dördü ise sağ ele geçirilmiştir. Geçenlerde bir Ermeni'yi öldüren diğer şaki Ermeni zaptiyece yakalandıktan sonar silahlı beş Ermeni eşkiyası Gürcü kıyafetine girerek bu katili zaptiyenin elinden almış iseler de takip edilmişler ve adı geçen 15 şaki tutuklanmıştır. Cürümlerini itiraf etmişlerdir.

Bir kaç gün önce de Kayseri'de olay çıkmış, bir Müslüman'ı yaralayıp öldüren altı Ermeni tutuklanarak mahkemeye sevk edilmişlerdir. Böylece Padişahın sayesinde memlekette asayiş sağlanmış bulunmaktadır. Müslüman ve Hıristiyan halk arasında güven tesis edilerek sorun sonlandırılmıştır⁶.

⁶ Defter-i Abidin Paşa, s. 119. Raport Suretidir fi 29 Teşrin- i Sani (1) 309. "Sivas vilayeti dahilinde vaki Merzifon kasabasında teşekkül eden Ermeni komitesinin asâr- i müfsideti Yozgad ve Kayseriye sancaklarına dahi sirayet eylesini müteâkib Sivas vilayetinin bir çok mahalleri ile mezkûr Yozgad ve Kayseriye mülhakatlarına taallik edilen hezeyân nâmeler fâilleriyle sâir harekât- i fesâdiye ve vukuâtı cinâiye mütecâsirlerini geceli ve gündüzlü sarf olunan mesâi ve ikdâmat ve ittihâz edilen tedâbir üzerine cümlesi evrak ve esliha ve edevât- i şekâvet-kârâneleriyle derdest ve sergerde- i fesâdiyeleriyle ve erbâbı ve mukarrerâtı zahire ihraç olunarak eshâb- i müfsidenin kanunen cezaları bi't-tertib bunlardan malûm olduğu üzere beşi merkezi vilayette idâm ve kırk ikisi mâhkum oldukları kürek ve kalebentlik cezaları ile tayin buyurulan mevâkie sevk ve izâm edilerek mütebâkisi mazhar-i aff-ı âli-cenâb-i cihân-bânî olmaları hasebiyle memleketlerine iâde olunmuş ve o sırada martin tüfenkleriyle musellâh olarak Sivas vilayetinde Boğazlıyan cihetine tecavüz eden beş nefer şaki Ermeniden biri meyyiten ve dördü heyyen der-dest olundukları gibi geçende dahi bir Ermeni katleden diğer şaki bir Ermeni zaptiye tarafından der-dest olduktan sonra musellâh olan beş nefer Ermeni eşkiyaları Gürcü kıyafetine girerek katil-i merkûmu zaptiyenin elinden

Onun aldığı önlemler sırasında Padişahın emriyle Ermenilere haksızlık ve zulüm edildiği şayiaları çıkarılarak yabancı devlet elçiliklerine de iletilmişti. Bunun üzerine Mabeyn Baş Kitabetinden Ankara valiliğine çekilen şifreli bir telgrafla Ermenilerin mahkûm edilmeleri için Padişahın bir müdahalesinin olduğu yolunda bir fikir oluşmasına meydan verilmemesi istenmişti⁷.

Abidin Paşa'nın Ermeni Layihası

Ermenilerin ayaklanma girişimleri ve aldığı önlemleri Padişah'a arz ettikten sonra Abidin Paşa, bunların neden ayaklandıklarının nedenlerini ve alınması gereken önlemleri kapsayan 6 Ocak 1893 (31 Kanun-i Sani (1)308) tarihli layihayı sunmuştur. "*Ermeniler Hakkında Yazılan Layiha Suretidir*" adını verdiği bu sunumunda bölgesinde görülen son Ermeni hareketleriyle ilgili bilgi verdikten sonra, Ermeni olaylarının nedenleri üzerinde durmakta ve çözüm önerilerinde bulunmaktadır.

Sivas vilayetinin bazı yöreleriyle Ankara vilayetine bağlı Kayseri, Yozgat, Çorum kasabalarında 6 Ocak 1893 gecesini bazı fesat Ermenilerin yayınladıkları bildirdiden (Hezeyan-name) dolayı alınan önlemlerle bildiri yayınlayanların asıl amaçlarını gösteren "talimat ve mühürlerin resimleri" ele geçirildiğini ve telgrafla daha önce arz edildiği için tekrara gerek görmediğini ifade ettikten sonra Ermenilerin amaçlarını ve bunlara karşı aklına gelen alınmasını öngördüğü önlemleri sunmayı bağlılığının bir gereği olduğunu belirtmektedir. Avrupa ve diğer memleketlerin en önemli olaylarını değerlendirdiğini birçok olay içinde fesada kalkışanları teşvik edenlerle bunlara karşı alınan tedbirleri ibretle gözden geçirdiğini kaydetmektedir.

Ermeni kalkışmasına en etkili olanlarının yetmiş beş seneden beri Yunan, Ulah ve Sırp komitelerinin fesat ve isyanlarıdır. Bunların Osmanlı Hükümetine karşı kullandıkları ve başvurdukları yöntemler ile yabancı devletlerin müdahaleleri birçok eserde belirtilmiştir. Alman Jervinos'un On dokuzuncu Asrın Tarihi adlı eserinin on birinci cildinden on altıncı cildine

cebren almış iken vâki olan takibat- i şedide üzerine mezkûr 15 nefer dahi tamamen der-dest olunub itirâf-i cürüm etdikleri ve çend gün evvel Kayseriye'de meyânelerinde vukû bulan münâzaadan dolayı bir İslâmî cerh ve katle mütecâsir olan altı nefer Ermeninin cümlesi de der-dest ve mahkemeye tevdi olunarak itirâf-ı cürüm eylediklerinden sâye-i âsayiş-vâye-i cenâb-i cihândaride vilayetin her tarafında asayiş ve emniyet ber-kemâl bulunmuş ve bu vukuât- i mütevâliyeden dolayı İslâm ve Hristiyan ahali beyninde bir güne husumet ve kıl ü kâl hudûsuna meydan verilmemiştir."

⁷ Mabeyn-i Hümayun Baş Kitâbet-i Celilesinden şeref-vârid olan 13 Haziran (1) 309 (25 Haziran 1893) tarihli şifre telgraf-namenin fıkra-i âhiresi, *Defter-i Abidin Paşa*, s. 21

kadar olanı ile şimdiki Yunan başvekili Trikop'un babası tarafından yazılan *Yunan İsyanı* adlı kapsamlı tarihinde bu ayaklanmaların hangi hile ve desiselerle çıkarıldığını akıllara durgunluk verecek şekilde ortaya koymaktadır. Bunlardan başka Yunanlıların iki defa Osmanlı mülküne saldırma cüretinde bulunmalarını gördüğüm gibi Rumeli, Anadolu ve Kürdistan'ın bir hayli yerlerini mühim memuriyetlerle gezmiş olduğumdan, Ermenilerin ayaklanmalarına karşı alınması gereken önlemleri yorumsuz olarak sunmayı gerekli gördüm.

Ermeni kalkışmasını fesadını bir defada bütünüyle ortadan kaldırmak mümkün değildir. Bu fesadı teşvik eden yedi sebep vardır. Birincisi, dinden kaynaklanmaktadır. İkincisi yabancıların teşvik ve müdahaleleridir. Üçüncüsü, İstanbul ve diğer yerlerdeki zengin Ermenilerin istiklal fikri uğruna sarf etmekte oldukları para ve nüfuzdur. Dördüncüsü, fakir Ermenilerin zenginlerinin verdikleri para ile topladıkları diğer paralarla ianelerden yararlanma arzu ve hırslarıdır. Beşincisi, Avrupa dillerinde ve kendi lisanlarında yazılan fesadı tahrik eden tarih, şiir, roman ve gazete gibi eserlerin genç Ermeniler tarafından okunup etkilenmelerine neden olması ve milletlerini galeyana getirmek için yaptıkları zararlı yayınlarla adlarını tarihe yazdırma arzusudur. Altıncısı, köylü ve cahil Ermeniler İslam aleyhtarlığı yapıp milletlerini uyandırılırsa uhrevi olarak sevap ve mükâfata kavuşacaklarına dair kendi papazları tarafından gizlice inandırma ve ikna edilmeleridir. Yedincisi, Osmanlı ülkesinde bulunan Ermeni, Protestan, ileri gelen, öğretmen, müdür ve misyonerlerinin kışkırtma ve tahrikleridir.

Bu nedenler oldukça Ermeni sorununun devam edeceği açıktır. Bunların emellerinin önüne geçmek için alınması gereken önlemlerin zamanı gelmiş, geçmektedir. Ermenilerin başvuracakları silah ve kuvvetlerinden hiçbir zaman korku ve endişeye kapılmadım. En çok Ermeni bulunan İstanbul ile Van, Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Mâmûretü'l-aziz (Elazığ), Sivas, Trabzon, Adana, Ankara vilayetlerinde mevcut nüfusuna bakılırsa yüzde sekseninden fazlasının İslam ve yalnız yüzde yirmi nispetinde Ermeni olup bunlar da dağınık yerlerde yaşamaktadırlar ve Müslümanların cesaret ve silahşorluğuna karşısında hiç durumundadırlar. Bundan dolayı da Ermenilerin galip gelmeleri maddeten katiyen mümkün değildir.

Endişe ve korkum, sözü edilen yedi husustan dolayı cahillik ve inala Ermeniler bir tarafta silaha sarılırlarsa oradaki Müslümanlardan bazıları dinleri dini duygularla bazıları ise yağmalamak için üzerlerine saldırıp, öldürmeleri ve mal mülklerini yağmalamaları, mesela 100 kadar ermeni ve kadının öldürülmesi matbuat ve sair vasıtalarla Avrupa ve Amerika'da ilan edilip kamuoyu galeyana getireceğinden Ermenileri korumak bahanesiyle

ecnebilerin fiilen müdahalelerini sağlamak amacıyla olan Ermenilerle yabancıların bu maksatlarına mümkün olduğu kadar set çekmek gerekir. Daha vahim neticeler doğurmaması için Ermenilerin yurt dışında yayınladıkları zararlı evrakın Osmanlı ülkesine girmesini önlemek gerekir. Ayrıca hükümet görevlilerinin Ermenilerin tutum ve davranışlarına dikkat etmeleri, gizlice onları izlemeleri yararlı olacaktır. Ancak bu önlemlerin yararı için ehemmiyet ve vahametine nazaran yüzde yirmi beş otuz ve belki daha fazla yararlı olacaktır.

Yeni önlemlere gelince, öncelikle İstanbul'da daima yeterli sayıda asker bulundurmaya gerektiği gibi Ermeni bulunan ve yukarıda sayılan dokuz vilayetimizde Ermenilerin çokluğuna göre, daimi surette ikişer, üçer, dörder bölük ve dört beş mühim mahallerde birer tabur asker bulundurmaya gerekir. Böylece sözü edilen vilayetlerde en çok yirmi tabur asker sürekli bulunacak olur ise Ermeniler her gün bu gücü görürlerse isyan ve fesada cesaret edemezler. Ecnebilerin ve genç Ermenilerin teşvikleri etkisiz kalır. Ermenilerle Müslümanların arasında çatışma çıkması önlenir.

İkincisi, adı geçen dokuz vilayette önemli sayılacak sekiz on sancak ve yirmi kaza ve nahiyelerde bulunacak mutasarrıf, kaymakam ve müdürlerin seçimi Padişah nezdinde oluşturulan "Heyet-i Teftiş-i Askeriye" tarafından yapılmalıdır. Üçüncüsü, halen bu dokuz vilayette bulunan kötü amaçlıların en önde gelenleri ile bu yola sapacakların belirlenerek uygun şekilde suçlanmaları, adliye memurlarına verilecek özel talimatla Ceza Kanunu uygulanarak cezalandırıp uzak yerlere sürgün edilmeleri gerekir. Dördüncüsü, adı geçen dokuz vilayet içinde dikkate alınacak sancak ve kazalarda posta vesaire yollarla her ne kadar mektup ve yazı gelir ise hükümetçe belirlenecek emin memurlar tarafından özenle açılıp olup biten hakkında bilgi edinilmesi gerekir. Beşincisi, bu vilayetlerde Ermeni olaylarından dolayı dikkate alınacak sancak ve kazalarda Osmanlı okullarına pek çok önem verip, arzu eden genç Ermeniler bu mekteplere kabul edilmelidir. Bunlara Osmanlılık fikri verilmekle birlikte Ermeni okulları da daima teftiş edilip zararlı kitap ve neşriyatın engellenmesi için oldukça müktedir maarif müdürleri görevlendirilmelidir.

Yukarıda sunulan önlemler ciddi surette uygulamaya konulursa hiçbir müdahaleye meydan bırakılmayacağı gibi, Ermeni fesadının da kökü bütünüyle kurutulacaktır. Padişahın onayı ve desteği ile bu vahim olayların önüne geçilecektir. 12 Şubat 1893 (Fi 25 Receb 330 ve fi 31 Kanun-i sani 308).

Sonuç

Abidin Paşa, döneminde görev yaptığı bölgede ortaya çıkan Ermeni olaylarını başarıyla bastırması, bu olayların bir daha tekrarlanmaması için sebepleri üzerinde durduktan son ayaklanmalarının önüne nasıl geçilebileceği üzerinde durmuştur.

Çözüm önerilerinde uygulanmak istenenlerin dışına pek çıkmadığı, askeri tedbirleri ön planda tuttuğu dikkat çekmektedir. Bununla birlikte bölgeye yetenekli ve becerikli devlet memurlarının gönderilmesini önermesi, yöneticilerin mevcut yasal düzenlemeler dışında askeri bir komisyon tarafından belirlenerek gönderilmesini ön görmektedir. Daha fazla Osmanlı Okulu açtırıp Ermeni çocuklarını bu okullara yönlendirme ve özendirme önerisi de önem taşımaktadır. Ermenileri ayaklandırmaya teşvik edenlerin belirlenerek sürgün edilmeleri, sansür uygulanması isteği bu yıllardan başlanarak uygulanacak yöntemler olmuştur.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA, *Y.PRK.ŞD, Dosya No: 4, Gömlek No: 46*

Defter-i Abidin Paşa, (Yazma), CD 911, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, (Defterin orijinali Atıf Efendi Kütüphanesi, M. Z. Pakalın Bölümü, Kütük 19-T816.21.CD911 de bulunmaktadır)

Erim Nihat, *Devletler Arası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara 1953

EKLER

Rapor sureti fotokopisi

۱۰۹
ارشد صفت با اینک درجه صورت بد - ۱۱

سواسی و اینک بعضی محذرت و انقد و اینک تابع قیدیه بوزغاد جوروم قیدیه کجه
کافیه اولک یدرجه کجه ایضا ارباب فادینه ندر اینه کله لکری با نام لردنه طولای
اقتار و اطر ایستد تد ایدر اری کجه هکذا با نام ندر لردن فادیه فادیه فادیه فادیه
هادی تعلیمات و مدر میلدینه نه بولده میلنه بیچاره لیدن اول و آخر بتلافی و مدر هکذا
بورالری تزاره هکذا کوروم ایضا مفاصله ایستد امر مفاده فادیه مبدل استغای
مقتضی کولین وارد فکذا نام اوله و کله اقی بر وجهانی و طبعی مقتضای عبودیت
و صدقه کله مده علیهم بوعبد مملوک جناب علی الهادی طوبی مده اورویا و سار
ممالک ان ممالق و قوعای تاریخده مده لطیفه قوعانه قوعانه ارضی ارضی فادی
تولیدینه اسباب و کله و لردنه حکومتده فادیه استعماک ایدر کله دیسی و جهانی نظریه
کوز در کوروم استقلال و فاده دائر اوله و قایم ارضی امیرک مفاسدینه ان نیام
تلیجه اوله بید ک و قوعانه تمسینه دیزو یونانه و اولاد و حیدر قومیه لردنه مفاسد
و عصیانیه کجه بوزق کجه فادیه فادیه فادیه فادیه و دیسی و اجسیدک مملکت
و ممالق یدر قوه تابعان فادیه در علی الفوضی المانی (زر و سواسی) اوله فادیه
عسک ناغی) نام ایدر اوله فادیه فادیه اوله فادیه فادیه و کدی یونانه شیسی
و کله (ترقیوب) ک یدر طرفده (عصیانیه یونانه) نیلم تابعان ایستد مصلی
تاریخده ممر دیسی و فادیه باعث میدر عقول کله و ارسنه استاد بوجی

۱۱۰

مصه لعانه نطقه جاكرى يونانولوك محاللك محروسه شاهانه قاسوايجى زفكه جله
 تجاواتى و ريسى و محار باقى كور بكم صلو روم بچله انا طوبىله و كرستانك برنجى
 ير لى مرام و بو بتر كرشمه هو بفرصه ايدرلك مفاصد واقعه ليه قاسواجمالى مناسبه و كنه
 اولد تدايرى نظرياه و تفصيلده و مصه لعانه عارى هو رنه عرفه جله ايدم سويلر
 ارمى ارباب مصلحتكارانه سنه دفعه و كينا هو و ازارى ممتد كندر ريزا اونارده قارى
 كهيمه اشك و اشك ايدده به بى سبب عظيم واردر برنجيسى قصومده بنيه بچيسى ايدرلك
 تويجه و مدافله ايجيسى رعيه ايدم سائر برلرده بولسا زيمه ايدرلك استقلال قارى
 اغورنده صف ايدم كنج هولده قارى نفور و نفوز درنجيسى باره سر و زكور اولد ايدر
 زيمه ايدرلك اعاناه تقويه نهنه و جمع ايدم بجه قارى سائر نفور و اعاناه نه استفاده
 ايدم حصى و طعمدى بچيسى اور و يا اله نهنه و كندى لدرت بار بولده فاداميد تا بچ
 نهر رومانه و غنة كى اناك مصه لعانه زهدى اشك ايدنه كنج ايدرلك متمدن قلملى
 و سمدى تاريخداره ابقا بجه ايجيه نتر ايدم هولده قارى اورا و نهنه و ايدم كنج هولده قارى
 ضياله فاديرلى بچيسى صف ختم اولد كويلو و بويى عادى ايدر اهل اسلام عليم
 بولوب متمدن اوياندر دفعنده دوليت اجوى هو رنه نائى هولده قارى توب و مضافه
 دائر كنى يايلى طرفنده حفيها هيمه واقع اولد بدينجندى بچيسى محاللك محروسه
 شاهانه نه بولسا رضى و سجا بروتسا نه متمدن نه خواه و مير و ميوزلى طرفه نه
 ابقا و نهنه اولد افطار مضمونه ايدر ليدر ايشه بولسا بولور بچى ايشه رضى

۱۱۱

موجود و بعضی بر برای کوهها بنا و بعلیه بوزک سر و مفتحة قاریو حکومندیه نه احتمال اتسی
 لازم کلاسه تدابیری جدی صورتی آنجا زانجه و قیق جوقندرو معلول ایلمده چاکری ایترک
 احتمال ایدیه بقدری سلاح و قوتندیه هیچ بر وقته خوف و اندیشه ایجوبه زیرا آن زیاد ارضی
 بعضی در عیالیه وانه بنسی دیار بکر ارضوم مهوره العیز سیاسی طبر و نه طنه انقده
 و دیترنجه نفاس موجوده نه قلمه بوزده کسانده زیاده ای اسلام و یا لاندیورده کیمین
 ارضی کوهها بوزدهی مقصود محددده بولده قده بنسقه اهل اسلامه جارسه و سلو و نه کوره
 ایترک هیچ اندیهجه بنا بریه حدیاً ایترک غلبه های قطعیاً و ماده محاکم و غیر مکرر
 ارضی ایسه ده خوف و اندیشه بولنقطه ده در کرا ایترک افقاری اسباب سبب معروضه ده
 علونوبده کمال جلالت و عناد ایله بر طرفده جهلانده سلام صایر بجه اولر او طرفده
 بولنده اهل اسلامه بعضی غیره و عیقت دیندارنده و بعضی بیجا ایتمک املی و طغیانه ناکم
 ایترک ایتمقیده خوف ایترک وجود و مالیدی نار مار ایدیه بقدری و حالیکه متلا بوز ارضی
 نفاسی تفکیر بجه اولر ایترک ایدیه بعضی بد قولها نه جانب افی اعظم ایترک او دینیک ارضی
 اولقده حیانه و ناصه نفاسی تفکیر بیمن و طوعه و سائر واسطیه اور و یا اور بقیام
 اعتماد و شاعر و افکار عمومی قیاسه و تحریک ایدیه بجهانده ایترکی می افکار ایتمک املی
 در سبب معازاه تعالی ایترک فعلاً مدخلاتی و قوی بولونه ایتمی ایترک و ایترک
 مقاصدیه مکرر بجهانده برسد کمال و شایع و غیر معروضه میلده ویر مکرر اوز
 ایترک اوزده مقصود می محالک محروسه ایترکده فتح ایتمک و مقصود بجهانده طرفدارنده

۱۱۱

امید مقرر طفسه همه صورتها آید و با به واقع در همه معلوم است فاما
 مذکور طغوز و بلا باشد احوال بنده در این نظر اعتباره انچه انوی و قصار دره عثمانی
 معتدیه بدین وجهه و بر وجه از و این که این در حق معانی عمایه به قولها در هندیه
 قدر عمایه تالیف بقصد بار ارضی مقابله را تا تقیسه و مفه کتاب در سری نوع اینجه
 غایت مقصد معارف مدبریند که می کسب نمایند
 بالارده و صده صفر نیاید سایر توضیفا تویه جناب جلایانیده جدی صورتی موضح احوال
 وضع هر چه در هر چه بر ماضی میانه بر اقدار بقیه ایندی که تجر مفاسد دریند کوی
 همدان حینا نور و در وجه هاند و استقامت ایند و هندی فیلیج ضعیف زانکه اولی در هر چه
 و مده ایجا بنده اجدی و نعمت نیست یا رساه دل آگاه و نعمت النساء افند حضرتین
 فرمانه و رای مقلدان ملوکانه و ایند در او بسبب و قابلیت احواله فرمانه
 حکمت عمایه و نعمت عمایه اعظم تر است ماضی مکتوب قدینو یا رساه عالمیاه
 افند حضرتیندر احوال ماضی مکتوب

رای بر ط صورتی در احوال ماضی مکتوب

در نتیجه و جمعیت احوال و وقوع تویه ترفیقه ایسه و انضباط نمرکز و هیئت
 و احوال عمومی محلیه که های زیان و همه و اشخاصی رفواری را و تویه ماضی مکتوب
 و او نوز ای نوزت امر نام ارضی جناب صلواتی است از در بر طفسه نه عالمی ماضی

OSMANLI DÖNEMİNDE ŞAM'DA BİR MAHALLE: ŞEHİD NUREDDİN MAHALLESİ

*A Quarter in Damascus in the Ottoman Period: the Quarter of Şehîd
Nureddin*

Oğuzhan SAMIKIRAN*

Özet

Şehir surları dâhilinde yer alan Şehîd Nureddin Mahallesi, ismini Mahmud Nureddin Zengî'den almıştır. Sultan Nureddin tarafından idarî, askerî, iktisadî, dinî ve kültürel alanda gerçekleştirilen imâr faaliyetleri, mahallenin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. 1617 ve 1700 yılları arasında mahalle, sayısı 9 ile 19 arasında değişen sokağı ihtiva etmekteydi. Şehîd Nureddin Mahallesi 1617'de 74,5; 1656-1657'de 47,5; 1672-1673'te 45,5; 1673-1674'de ise 43,5 'avâriz-hâne sayısına sahipti. 1675-1676 yıllarında ise mahallede toplam 724 beytin mevcut olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şam, Osmanlı, Mahmud Nureddin Zengî, Şehîd Nureddin Mahallesi.

Abstract

The Quarter of Şehîd Nureddin which stands inside the city walls has taken its name from Mahmud Nureddin Zengî. The constuction activities which were performed by Sultan Nureddin in administrative, military, economic, religious and cultural areas have played an important role in the formation of the quarter. The quarter contained "sokak" numbers ranging from 9 to 19 between the years of 1617 and 1700. The Quarter of Şehîd Nureddin had 74,5 'avâriz-hânes at 1617; 47,5 'avâriz-hânes at 1656-1657; 45,5 'avâriz-hânes at 1672-1673; 43,5 'avâriz-hânes at 1673-1674. At the years of 1675-1676 it was detected that there were 724 beyts in total in the quarter.

Keywords: Damascus, Ottoman, Mahmud Nureddin Zengî, The Quarter of Şehîd Nureddin.

Giriş

Şam, bulunduğu coğrafî konum sebebiyle birçok medeniyete ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. İlkçağda *Aramilerin*, *Asurluların*, *Babillerin*, *Greklilerin* ve *Romalıların* siyasî, idarî, askerî, iktisadî, içtimâî ve kültürel düşüncelerini hayata geçirdikleri *Şam Şehri*, VII. yüzyılın ilk yarısında Müslümanların hâkimiyetine geçmiştir. Müslüman unsurların idâresi

* Yrd. Doç. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-
Antakya, samaqaran1342@gmail.com

boyunca Emevîler, Abbasîler, Tolunoğulları, Fatimîler, Selçuklular, Böriler, Zengîler, Eyyübîler, Moğollar, Memlûklular ve nihâyet Osmanlılar Şam'ın fizikî yapısının tesîsi ve tekâmülünde mühim bir rol oynamıştır. Bugün dahi bu medeniyetlerden çoğunun kimliğini temsil eden eserlere ve isimlerine Şam'da rastlanılmaktadır. Zengîler Dönemi'nde temelleri atılmış olan Şehîd Nureddin Mahallesi, şehre damgasını vuran tarihî kimliğe sahip mahallelerden biridir.

I. Mahmud Nureddin Zengî ve İnşâ Ettirdiği Bazı Önemli Eserler

Asıl ismi *Ebü'l-Kâsım* (Ebü'l-Muzaffer) *el-Melikü'l-Âdil eş-Şehîd Nûreddin Mahmud Zengî bin 'Îmâdeddin Zengî bin Kâsımüddeve Aksungur* olan Mahmud Nureddin Zengî, 11 Şubat 1118 m./17 Şevvâl 511 h. tarihinde Halep'te dünyaya gelmiştir. Babası 'Îmâdeddin Zengî'nin ölümüyle (14 Eylül 1146 m./5 Rebî'ü'l-âhir 541 h.) Nureddin, bazı emirlerin yardımıyla Halep'e hâkim olmuştur. Büyük kardeşi I. Seyfeddin Gazi ise Musul ve çevresinin idâresini ele almasıyla devlet ikiye bölünmüştür. Hükümdarlığının ilk yıllarında veziri Mücahideddin Kaymaz'ın yardımlarını alan ve hükümdarlığı boyunca Haçlılara karşı mücadele ederek, siyasî ve askerî başarılarla imza atan Nureddin Zengî, 1154 m./549 h. yılında Şam'ı ele geçirdiyse de tekrar şehirden geri çekilmek zorunda kalmıştır. Şam, Nureddin Devri'nde tarihinin en parlak zamanını yaşamıştır¹. Sultan, içine câmii inşâ ettirdiği iç kalenin kuzeyinde Bâbü'l-Ferec olarak bilinen bir kapı açtırmıştır. Buna ek olarak yine kendisi tarafından inşâ ettirilen Dârü'l-Âdl bulunmaktadır. Bu binâ, Türkler zamanında vali sarayı olarak kullanılmıştır². Ayrıca Nureddin eş-Şehîd, Bâbü'l-Ferec dâhilinde Ebi'l-Berekât bin Abdülhârisî ed-Dımaşkî el-Fakîhü's-Şâfi'î için el-'Îmâdiyye Medresesi'ni (ed-Dimâgiyye Medresesi'ne bitişik)³, en-Nûrî Bîmâristânı yakınında olup Beytü'l-Mukaddes Fâtihî el-Melikü'n-Nâsır Salâhaddin'e nispet edilen es-Salâhiyye Medresesi'ni⁴, 1167-1168 m./563 h. yılında el-Havvâsîn'de en-

¹ Mahmud Nureddin Zengî'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz el-Îmâmü'l-Âlimü'l-Hâfız Ebi'l-Kasım Ali bin el-Hasan İbn Hibetü'llah bin Abdullah eş-Şâfi'î el-Ma'rûf bi İbn 'Asâkir, *Târihü Medîneti Dımaşk*, (Dirâsetün ve Tahkîkün: Muhibeddin Ebi Sa'îd Ömer bin Garâme el-'Amrevî, el-Cüz'ü's-Sâbi' ve'l-Hamsün, Dârü'l-Fikri, Beyrut 1995, s. 118-124

² R. Hartmann, "Şam", *İslâm Ansiklopedisi XI*, Milli Eğitim Bakanlığı, Eskişehir 1997 s. 303

³ Abdülkadir bin Muhammed en-Nu'aymî ed-Dımaşkî, *ed-Dârisü fi Târihi'l-Medârisi*, (Â'dda fehârisihü: İbrahim Şemseddin), el-Cüz'ü'l-Evvelü, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyyeti et-Tab'atü'l-Ulâ, Beyrut 1990, s. 136, 309. en-Nu'aymî ed-Dımaşkî, Nureddin Zengî'den "el-Melikü'l-Âdil Ebü'l-Kâsım Mahmud bin Ebi Sa'îd Zengî bin Aksunkur et-Türkî eş-Şehîd" şeklinde bahsetmektedir.

⁴ en-Nu'aymî ed-Dımaşkî, *age*, el-Cüz'ü'l-Evvelü, s. 250

Nûriyyetü'l-Kübrâ Medresesi'ni inşâ ettirmiştir⁵. *Nûreddin* aynı zamanda *el-Kal'a Câmii*'nde bulunan *en-Nûriyyetü'l-Hanefiyyetü's-Suğrâ Medresesi*'nin vâkıfidir⁶. *Nureddin Zengî* tarafından 1172-1173 m./568 h. yılında *el-Adiliyyetü'l-Kübrâ Medresesi*'nin (Şâfi'î Fıkıh Okulu) temeli atılmıştır, ancak o hayattayken tamamlanamamıştır. Hatta *el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin* zamanında da tamamlanamayan medresenin inşâsı oğlu *el-Melikü'l-Mu'azzam* tarafından bitirilmiştir⁷. *Şam*'da inşâ ettirilen ilk dârülhadîs, *Nureddin*'in tesis ettirdiği *en-Nûriyye Dârülhadîsi*'dir⁸. *Es-Sadrü'l-Konevî*'nin öğrencisi olan *eş-Şeyh Sa'îd el-Kâsânî el-Fergânî*'nin şeyhlik yaptığı *et-Tâhûn Hânekâhu Sultan Nûreddin*'e nispet edilmektedir⁹. *Şam*'da inşâ ettirilen bu eğitim müesseselerinden başka Sultân, ayrıca 1169-1170 m./565 h. yılında *Dâriyyâ*'da *Dâriyyâ Câmii*'nin inşâsı emrini de vermiştir¹⁰. *Nureddin*, *Mısır*'a gitmek amacıyla hazırlık yaptığı sırada 15 Mayıs 1174 m./11 Şevvâl 569 h. tarihinde *Şam Kalesi*'nde hayatını kaybetmiştir. İlk önce iç kaleye defnedilmiş, ancak daha sonra mezarı *el-Havvâsîn Çarşısı*'nda kendisi tarafından yaptırılan medreseye naklolunmuştur¹¹.

II. Şehîd Nureddin Mahallesi'nin Konumu ve Sokakları

Şehîd Nureddin Mahallesi, bir taraftan *Şâgürü'l-Cuvvânî Mahallesi*'ne bir taraftan *Kaymeriyye/Kîmeriyye Mahallesi*'ne dayanmaktadır. Bugün *Emevî Câmii* ile *Mithad Paşa Çarşısı* arasındaki alanda yayılan bu mahalle, ismini *Nureddin Zengî*'nin inşâ ettirdiği *Nûriyye Medresesi* ve *Nûriyye Bîmâristân*'ından almıştır. Buna ek olarak *Nureddin Zengî*'nin kabri de bu mahallede yer almaktadır. *Şehîd Nureddin Mahallesi*, 1617 ve 1656-57 yıllarına ait *Şam Avâriz-hâne Defterlerinde* 10 sokağı, 1673-74 yıllarına ait *Şam 'Avâriz-hâne Defteri*'nde 9 sokağı, 1675-76¹² ve 1700 yıllarına ait *Şam Avâriz-hâne Defterlerinde* ise 19 sokağı ihtiva ettiği müşahede edilmiştir¹³.

⁵ en-Nu'aymî ed-Dımaşkî, *age*, el-Cüz'ü'l-Evvelü, s. 466

⁶ en-Nu'aymî ed-Dımaşkî, *age*, el-Cüz'ü'l-Evvelü, s. 499

⁷ en-Nu'aymî ed-Dımaşkî, *age*, el-Cüz'ü'l-Evvelü, s. 271; Muhammed Ahmed Dehmân, *Fî Rihâbi Dımaşk*, Dârü'l-Fikri, Dımaşk, 1982, s. 92-93

⁸ en-Nu'aymî ed-Dımaşkî, *age*, el-Cüz'ü'l-Evvelü, s. 74

⁹ en-Nu'aymî ed-Dımaşkî, *age*, el-Cüz'ü's-Sânî, s. 129

¹⁰ en-Nu'aymî ed-Dımaşkî, *age*, el-Cüz'ü's-Sânî, s. 332-333

¹¹ Bahattin Kök, "Mahmud Nûreddin Zengî", *DVIA XXXIII*, İstanbul 2007, s. 259-262; K. V. Zettersteen, "Nûr-ed-dîn", *IA, IX*, Eskişehir 1997, s. 358-361

¹² Bu defter Mustafa Öztürk tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Mustafa Öztürk, "1675-1676 (h.1086) Tarihli Şam Avâriz Hane Defteri", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi II/1*, (Temmuz 2004), Elazığ 2004, s. 75-93

¹³ *BOA, MAD, 5816*, s. 5; *BOA, MAD, 18071*, s. 3-4; *BOA, MAD, 14684*, s. 16; *BOA, MAD, 1977*, s. 224-244; *BOA, KK, Mevkûfât, 2798*, s. 19-21

Bu mahallenin 1617-1700 yılları arasındaki sokak isimleri aşağıdaki tabloda verilmiştir (bkz. Tablo-1).

Tablo-1 Muhtelif Yıllarda Şehid Nureddin Mahallesi'nin Sokakları

1617 Yılında			
Sıra No	Sokak İsimleri	Sıra No	Sokak İsimleri
1	Bâbü'l-Hadrâ	6	Kabâkibiyye
2	Nefs-i Nureddin eş-Şehîd	7	Dîbs
3	Mücâhidiyye	8	Beyne's-Sûreyn
4	Hamrâvî	9	Bedrâ'iyye
5	Bâb-ı Ceyrûn	10	Beyne'l-Med(â)ris
1656-1657 Yıllarında			
Sıra No	Sokak İsimleri	Sıra No	Sokak İsimleri
1	Bâbü'l-Hadrâ	6	Kabâkibiyye-i 'Atîka
2	Hisâr-ı Nefs-i Nureddin eş-Şehîd	7	Dîbs
3	Mücâhidiyye	8	Beyne's-Sûreyn
4	Hamrâvî	9	Bedrâ'iyye
5	Bâb-ı Ceyrûn	10	Beyne'l-Medâris
1673-1674 Yıllarında			
Sıra No	Sokak İsimleri	Sıra No	Sokak İsimleri
1	Bâbü'l-Hadrâ	6	Dübeyr
2	Nefs-i Hisâr	7	Beyne's-Sûreyn
3	Hamrâvî	8	Bedrâ'iyye
4	Bâb-ı Ceyrûn	9	Beyne'l-Medâris
5	Kabâkibiyye-i 'Atîka		
1675-1676 Yıllarında			
Sıra No	Sokak İsimleri	Sıra No	Sokak İsimleri
1	Bâbü'l-Hadrâ	11	Mescid-i 'İzzî
2	Kevâfî ve Hisâr ve Timârhâne	12	'Öşt/'Aşr Sokağı

3	Hamrâvî	13	Nefs-i Seyfeddin
4	Kabâkibiyye-i 'Atîka	14	Nehhâsîn
5	Dibîs	15	Kaçmâsiyye ve Medresetü'l-'Adrâviyye
6	Beyne's-Sûreyn	16	Bâbü'l-Kal'a ve Dârü'l-Hadîsü'l-Eşrefiyye ¹⁴
7	Bedrâ'iyye	17	Hunûd
8	Beyne'l-Medâris	18	Ribât-ı Şeyh Şuayb
9	Seb'a-i Tavâlî (der-kurb-u Beyne'l-Medâris)	19	eş-Şeyh Seyfeddin (tâbi-i nefsi-i Hisâr)
10	Küçük (tâbi-i Hunûd)		

1700 Yılında

Sıra No	Sokak İsimleri	Sıra No	Sokak İsimleri
1	Bâbü'l-Hadrâ	11	Mescid-i 'İzzî
2	Kevâfi ve Hîsâr ve Timârhâne	12	Öşr/'Aşar Sokağı
3	Hamrâvî	13	Nefs-i Şeyh Seyfeddin
4	Kabâkibiyye-i 'Atikiyye	14	Nehhâsîn
5	Dibîs	15	Kaçmâsiyye ve Medresetü'l-'Adrâviyye
6	Beyne's-Sûreyn	16	Bâbü'l-Kal'a ve Dârü'l-Hadîsü'l-Eşrefiyye
7	Bedrâ'iyye	17	Ribât-ı eş-Şeyh Şuayb
8	Beyne'l-Medâris	18	eş-Şeyh Seyfeddin
9	Seb'a-i Tavâlî (der-kurb-u Beyne'l-Medâris)	19	Hunûd
10	Küçük (tâbi-i Hunûd)		

III. Mahallenin Demografik Yapısı

Osmanlı Dönemi yerleşim birimlerinin nüfusları hesaplanırken defterlerin türü dikkate alınarak muhtelif usûllerle bazı matematiksel hesaplar yapılmaktadır. *Tahrîr Defteri*'nde evli ve bekâr (mücerred) olup

¹⁴ Şam surlarının dâhilinde yer alan *el-Eşrefiyye Dârülhadîsi*, *el-Eşrefiyyetü'l-Cuvvâniyye* olarak da isimlendirilmektedir (M. Ahmed Dehmân, *Fî Rihâbi Dimaşk*, s. 132)

vergi ödemekle mükellef kılınmış yetişkin erkek nüfusa ek olarak, vergiden muâf tutulanlar ile müsellemler gibi askerî zümreler de kaydedilmiştir. İdarî sınıfı oluşturan gruplar bazen kaydedilmiş ve bazen kayıt dışı bırakılmıştır. Ergenlik çağına erişmemiş çocuklar ve kadınların kayıtları defterlere işlenmemiştir¹⁵. Şehirler için tespit edilen nüfus her zaman defterlerdeki sayılardan fazla olmaktadır¹⁶. Çünkü bu defterlerde verilen sayılar hâne¹⁷ sayılarıdır, hânelerde meskûn fert sayılarını yansıtmamaktadır. Bu defterlerdeki vergi mükellefleri ile muâflara ait hâne sayılarından yola çıkarak şehir nüfusunu tahmin etmek mümkündür. Bunun için “hâne” deyiminin kaç kişiyi kapsadığını tespit etmek gerekir¹⁸. Ömer Lütfi Barkan’ın “hâne” karşılığı olarak kabul ettiği 5 katsayısı pek çok bilim adamı tarafından benimsenmiştir. Bu rakamdan (5 katsayısı) daha az bir katsayının (3-3,5-4,5) kullanıldığı bilinmektedir. Bunlara ek olarak, 5 katsayısını az bulup 7 katsayısını kullananlar da mevcuttur¹⁹. Bu rakamların muhtelif olmasının sebebi katsayının, “bölgeye, sosyal zümreye ve ailenin meşguliyyet tarzına göre” değişiklik arz etmesinden kaynaklanmaktadır²⁰. Buna ek olarak nüfus hesaplamalarında kaynak olarak kullanılan ‘Avâriz-hâne Defterleri’yle ilgili en önemli sorun 1 ‘avâriz-hânesinin kaç gerçek hâneye tekâbül ettiğinin tespit edilememesidir. Bu yüzden biz muhtelif yıllara ait bazı ‘avâriz-hâne defterlerinde yer alan avâriz-hâne sayılarını olduğu gibi vermekle yetindik²¹.

¹⁵ Mehmet Öz, *XV –XVI Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 42

¹⁶ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s. 53

¹⁷ N. Göyünç’e göre, Osmanlı kanûnnâmelerinde sıklıkla rastlanan “hâne” deyiminin, “ev”e değil, birer “avâriz hâne”ye veya birer vergi matrahı teşkil eden birime tekabül etmektedir (Nejat Göyünç, “Hâne Deyimi Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 32, İstanbul 1979, s. 331)

¹⁸ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TT KB, Ankara 1991, s. 86.

¹⁹ N. Göyünç, “Hâne Deyimi Hakkında”, s. 332

²⁰ Ö. L. Barkan, “Tarihî Demoğrafî Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası* X, İstanbul 1953, s. 12

²¹ Şam ve Şehîd Nureddin Mahallesi’ne ait avâriz-hâne sayıları –1675-1676 yıllarına ait sayısal değerler hâriç– tahminî nüfus tespitlerini ileri sürme hususunda ne yazık ki şimdilik yeterli görülmemektedir. Avâriz-hâne sayılarının nüfus tespitlerinde bir anlam ifade edebilmesi için ilk önce gerçek hâne değerlerini bulmak gerekmektedir. Biz bu makalemizde şimdilik sadece avâriz-hâne sayılarını verdik. Bir sonraki çalışmamızda bu yıllara ait gerçek hânelere ilişkin araştırmalarımız tamamlandıktan sonra şehrin tahminî nüfus değerleri takdim edilecektir.

1. 1617 Yılına Ait Deftere Göre

Tablo-1 göre mahallede toplam 10 sokak bulunmaktadır. Şehirde toplam 4063,5 ‘avâriz-hâne sayısı mevcûtken²², Şehîd Nureddin Mahallesi’nde makbûz hâne sayısı 68,5, der-dest hâne sayısı 3, harâb olan hâne sayısı 2 ve bâkî (geriye kalan) hâne sayısı ise 1 olmak üzere toplam 74,5 avâriz-hâne kayıtlıdır²³. Şehir merkezinin ‘avâriz-hâne sayısı içinde *Türkmân* grupları yer almamaktadır. Şehrin toplam ‘avâriz-hâne sayısı içinde mahalledeki avâriz-hâne sayısının oranı %1,83’tür.

2. 1656-1657 Yıllarına Ait Deftere Göre

Mahalledeki sokak sayısı bir önceki defterle mukâyese edildiği takdirde herhangi bir değişikliğin olmadığı müşâhede edilecektir. Bu yıllara ait deftere göre şehrin mahallelerinde mevcût bulunan avâriz-hâne sayısı (*Türkmân* gruplarla birlikte) 3225,5’tur. Mahalledeki avâriz-hâne sayısı ise 47,5 (hâne) tur²⁴. Şehrin toplam ‘avâriz-hâne sayısı içinde mahalledeki avâriz-hâne sayısının oranı %1,47’dir.

3. 1672-1673 Yıllarına Ait Deftere Göre

Bu yıllarda ‘avâriz-hâne defterine göre şehrin mahalleleriyle birlikte *Türkmân* gruplarının toplam ‘avâriz-hâne sayısı 2455’tir. Şehîd Nureddin Mahallesi’nin ise 45,5 ‘avâriz-hâne sayısı kaydedilmiştir ki bu hânelerden 1’i harâptır²⁵. Şehrin toplam ‘avâriz-hâne sayısı içinde bu mahalledeki ‘avâriz-hâne sayısının oranı %1,85’tir.

4. 1673-1674 Yıllarına Ait Deftere Göre

Tablo-1’de de müşâhede edildiği üzere mahallede toplam 9 sokak bulunmaktadır. 1673-1674 yıllarına ait deftere göre şehir merkezinin toplam ‘avâriz-hâne sayısı (gayr-i ez-tenzîl) toplam 2473,5’tur. Şehîd Nureddin Mahallesi’nin ‘avâriz-hâne sayısı ise 43,5’tur²⁶. Şehrin toplam ‘avâriz-hâne sayısı içinde bu mahalledeki ‘avâriz-hâne sayısının oranı %1,76’dır.

5. 1675-1675 Yıllarına Ait Deftere Göre

Yukarıda bahsi geçen geçen ilk dört defter mücmel/icmâl (genel) defter niteliğine sahipken 1675-1676 yıllarına ait *Şam ‘Avâriz Defteri*, mufassaldır

²² BOA, MAD, 5816, s. 12.

²³ BOA, MAD, 5816, s. 5

²⁴ BOA, MAD, 18071, s. 4

²⁵ BOA, MAD, 7430, s. 9

²⁶ BOA, MAD, 14684, s. 16

(ayrıntılıdır). Bu yüzden bu defterde yer alan gerçek hâneler/beytlerden²⁷ yola çıkılarak tahminî nüfus değerleri ileri sürmek mümkündür. Bu deftere göre *Şehîd Nureddin Mahallesi*'nde reâyâ beyt sayısı 506, muâf zümrelerinin beyt sayısı ise 218 olmak üzere toplam 724 beyt bulunmaktadır. Mahalledeki bu beytler arasında harap, hâlî (boş) ve insan iskânına münâsip olmayan beytler hesaplama dışında tutularak, mahallenin tahminî nüfusu hesaplanmıştır. Bu durumda muhtelif katsayılarla (5, 6 ve 7) yapılan çarpma işlemi neticesinde 3615 (kişi), 4338 (kişi) ve 5061 (kişi) gibi üç farklı tahminî nüfus değeri bulunmuştur. Bu değerlerin ortalaması olan 4338 (kişi) sayısı mahallenin tahminî nüfusu olarak kabul edilmiştir²⁸.

Sonuç

Tarih boyunca muhtelif etnik ve dinî kimliğe sahip milletlerin hâkimiyeti altında varlığını bugüne kadar devam ettiren *Şam*, kültürel açıdan zengin bir mirasın vârisi olmuştur. Devraldığı bu veraset, tarihin her bir döneminde çeşitlenerek, şehrin, medeniyetler müzesi vasfını kazanmasında mühim bir rol oynamıştır.

Şam'ın idarî, askerî ve dinî müesseselerinde vazifeli olup tarihî olayların faili olarak ön plana çıkan şahsiyetler, sadece şehri ilgilendiren siyasî ve askerî kararlar almakla kalmamış, aynı zamanda buraların imarında da kayda değer katkılar sağlayarak, *Şam*'ın toprağı ile kendilerine mahsus değerleri tezvic eden etkin bir siyasalın baş mimarı olarak tarihte yerlerini almışlardır.

Osmanlı vesikalarının sayfalarında yerini alan *Şehîd Nureddin Mahallesi*, ismi *Suriye*'nin tarihine altın harflerle yazılan *Mahmud Nureddin Zengi*'nin *Şam*'daki kimliğini temsil etmektedir. *Sultan Nureddin*, mümessili olduğu Türk-İslâm kimliğini özellikle bu mahallede muhtelif müesseselerle somutlaştırarak şehrin gelişimi konusunda seçkin bir mevki elde etmiştir.

²⁷ “Beyt” kelimesi Arapça bir kelime olup çoğulu “büyüt”tur, manası ise “ev”dir.

²⁸ Oğuzhan Samıkıran, *Osmanlı İdaresinde Şam 1750-1800 (Fizikî, Demografik, Toplumsal, İdarî ve İktisadî Açıldan)*, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2013, s.73-75

Kaynakça

I. Arşiv Kaynakları

1. Başbakanlı Osmanlı Arşivi (BOA)
 - a. *Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD)*
5816, 18071, 14684, 1977
 - b. *Kamil Kepeci Tasnifi (KK)*
Mevkûfât 2798

II. Tetkik Eserler

ABDÜLKADİR bin Muhammed en-Nu‘Aymî ed-Dımaşkî; *ed-Dârisü fi Târîhi'l-Medârisi*, (Â‘dda fehârisehü: İbrahim Şemseddin), el-Cüz’ü'l-Evvelü, Dârü'l-Kütübi'l-‘İlmiyyeti et-Tab‘atü'l-Ulâ, Beyrut 1990

BARKAN, Ömer Lütfü; “Tarihî Demografî Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyât Mecmuası X*, İstanbul 1953, s. 1-26

DEHMÂN, Muhammed Ahmed; *Fî Rihâbi Dımaşk*, Dârü'l-Fikri, Dımaşk 1982

EMECEN, Feridun M.; *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989

GÖYÜNÇ, Nejat; “Hâne Deyimi Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi 32*, İstanbul 1979, s. 331-348

_____; *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TT KB, Ankara 1991

HARTMANN, R.; “Şam”, *İslâm Ansiklopedisi XI*, Milli Eğitim Bakanlığı, Eskişehir 1997, s. 297-310

El-İmâmü'l-‘Âlimü'l-Hâfız Ebi'l-Kasım Ali bin el-Hasan İbn Hibetullah bin Abdullah eş-Şâfi‘î el-Ma‘rûf bi-İbn ‘Asâkir; *Târîhü Medîneti Dımaşk*, (Dirâsetün ve Tahkîkün: Muhibeddin Ebî Sa‘îd Ömer bin Garâme el-‘Amrevî, el-Cüz’ü’s-Sânî, Dârü'l-Fikri, Beyrut 1995

KÖK, Bahattin; “Mahmud Nüreddin Zengî”, *DVIA XXXIII*, İstanbul 2007, s. 259-262

ÖZ, Mehmet; *XV –XVI Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999

SAMIKIRAN, Oğuzhan; *Osmanlı İdaresinde Şam 1750-1800 (Fizikî, Demografik, Toplumsal, İdarî ve İktisadî Açıdan)*, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2013

ZETTERSTEEN, K. V.; “Nûr-ed-din”, *İA IX*, Eskişehir 1997, s. 358-361

SAVAŞTA KİLİSELER: KUDÜS'ÜN HİRİSTİYAN MÜESSESELERİ ÜZERİNDE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞININ ETKİSİ, 1914-1920*

*Churches at War: The Impact of the First World War on the Christian
Institutions of Jerusalem, 1914-1920*

Roberto MAZZA
(Çeviren: Arzu AYTEKİN**)

Özet

Bu makalede Kudüs'teki Hıristiyan kurumlarıyla ilgili üç temel konu tartışılmıştır. İlki Hıristiyan kiliselerinin rolü; savaş öncesi dönemde, bu kurumlar temelde kutsal yerlerin kontrolü üzerindeki rekabetle, Ortodoks kilisesinin Rum yönetimiyle Arap cemaati arasındaki çatışmalar gibi iç problemlerle aynı zamanda da Kudüs Latin Patrikhanesi ve Kutsal yerlerin Katolik vesayet kurumu arasında kaynaklar üzerindeki kontrolü kapsayan iç rekabetle ilgiliydi. Savaşın çıkışı çeşitli Hıristiyan mezheplerinin ilgisini daha yerel konulara çektiği gibi bu bağlamda kökten değişikliğe uğratmıştır. Hıristiyan kurumları ve din adamları savaş koşullarının oldukça zayıflattığı yerli halkın korunması yerine kendi makamlarının ve mülkiyetlerinin korunması üzerinde odaklanmaya başlamışlardır.

Savaş döneminde Hıristiyan kurumlarının çifte rolü kutsal toprakların vesayeti bahsinde ayrıntılı şekilde incelenecektir. Bu kurumların ayakta kalması Fransiskanlarla, daha geniş bağlamda, Kudüs'ün Hıristiyan kurumları ile Avusturya-Alman yetkililerinin yanı sıra Osmanlı yetkilileri arasındaki ilişkilerin yapısı hakkında bize ipuçları verir. Kutsal toprakların vesayetinin işleyişi bize, uluslararası ilişkileri içeren daha geniş konulardan savaş sırasındaki daha yerel konulara, savaşın bitmesinin ardından ise sürecin tam tersine dönmesi ve İngiliz askeri yönetiminin kurulması gibi değişen dinamikleri gösterecektir.

Makalenin ikinci bölümünde savaşın Filistin Hıristiyanları için hatırı sayılır bir değişikliği de beraberinde getirdiği tartışılacaktır. Değişikliğin sonuçlarından biri Müslüman-Hıristiyan derneklerinin ortaya çıkmasıydı. Bu gruplar Siyonizm'e ve Filistin'e göçe yönelik Yahudi göçüne doğrudan tepki göstermiş, Kudüs'ün ileri gelenleri ile yerleşik halkı arasındaki geleneksel ittifakı yeniden şekillendirmiş ve bir Filistinli kimliğinin ortaya çıkmasında hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar Siyonizm'in temsil ettiği yeni ortak düşmana karşı birleşmişlerdir. Müslümanların

* Bu makale, Roberto Mazza tarafından "Churches at War: The Impact of the First World War on the Christian Institutions of Jerusalem, 1914-20" başlığıyla *Middle East Studies Vol. 45, No. 2*, Mart 2009, s. 207-227'de yayınlanmış olup, Fırat Üniversitesi Kütüphanesinin veri tabanından alınarak tercüme edilmiştir.

** Tunceli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü-TUNCELİ

ileri gelen temsilcilerinin oluşumunda ulusal eylemcilerin Filistin Milliyetçiliğinin temel destekçisi olmalarından dolayı Hıristiyanların rolünü azaltmışlardır.

Abstract

In this article three main topics will be discussed in relation to Christian institutions in Jerusalem. First the dual role of the Christian churches; in the period preceding the war, these institutions were mainly concerned with competition over the control of the Holy Places and with internal issues like conflict between the Arab laity and the Greek hierarchy of the Orthodox Church, but also the internal competition for the control of resources between the Catholic Custody of the Holy Land and the Latin Patriarchate of Jerusalem. The outbreak of the war radically changed this particular context as in fact the attention of the various Christian denominations turned to more local issues. Christian institutions and clergy began to focus on the protection of their own clergy and properties, above all on the protection of the local population which was extremely weakened by war conditions.

The dual role of the Christian institutions will be investigated in great detail in the discussion of the Custody of the Holy Land in the war period. The survey of this institution will give us some hints of the structure of the relations between the Franciscans, and in a wider context of the Christian institutions of Jerusalem, and local Ottoman as well as Austro-German authorities during the war. The study of the Custody of the Holy Land will also show the dynamics of the shift from wide issues involving international relations to more local ones during the war and the process of reversal soon after the end of the war and the establishment of the British military administration.

In the second part of the article it was argued that the war brought about considerable change for Palestinian Christians. One of the outcomes will be the emergence of the Muslim-Christian Associations. These groups were a direct response to Zionism and Jewish immigration to Palestine and reshaped the traditional alliances of the notables and residents of Jerusalem, as in fact under an emerging Palestinian identity both Muslims and Christians joined forces against the new common enemy represented by Zionism. The role played by Christians was however to diminish as national activists in the shape of Muslim notables became the main promoters of Palestinian nationalism.

1914'de Kudüs'ün Hıristiyan kiliseleri şehrin sosyal, politik ve dini manzarasının ayrılmaz birer parçasıydılar. Oysaki Hıristiyan çağının en başından beri Hıristiyanlık bölünmüştü. 14. Yüzyılda Roma İmparatoru yayımlanan 313. fermanıyla Hıristiyan inancına yasal olarak tanınma hakkı verdi ve imparatorluk baş şehri Roma'dan Bizans'a taşınarak Hıristiyan inancının detaylarına inebilmek için Nicea'nın ilk Ekümenik Konseyi'ni topladı (Ware, 1963; Christianity, 1969). Hıristiyanlık yasal olarak ilan edildiğinden kutsal yerlerin kontrolü için mücadele başladı ve İsa'nın doğduğu, büyüdüğü ve öldüğü yer olarak Kudüs'e Hıristiyan toplumlari

tarafından ilk defa önem verildi. 451 yılındaki Kadıköy Konsilin'den sonra başlıca beş piskoposluk makamının olduğu kabul edilmiştir. Bunlar arasında Kudüs'te vardır. Roma ve İstanbul arasındaki politik ve doktrinel mücadeleler 1054 yılındaki bölünmeyle sonuçlanmış ve sonraki yüzyılda yaygın hale gelmiştir. 17. yüzyılda Müslüman hâkimiyetine giren Kudüs Doğu geleneğiyle devam etti. Patriklik kutsal yerleri kontrol etmek ve cemaatin iç işlerine müdahale edilmesinden kaçınmak için Müslüman yönetimlerinden en üst düzey özerklik elde etmek için uğraşmıştır (Roussos, 2003).

1054 yılındaki bölünmeden beri Kudüs'teki Katolik Kilisesi özellikle 1099 yılında haçlılar tarafından Kudüs Latin Krallığı'nın kurulmasından sonra Rum Ortodoksluğundan ayrılmıştır. Katolik Kilisesi Rumca konuşan doğu kiliselerine zarar verecek şekilde yerel kilisenin latinleştirilmesi politikalarını uygulamaya başladı. Din adamlarının çoğunun kutsal türbeye ve diğer yerlere girmeleri yasaklandı ve Kudüs Rum patrikleri Müslüman ordularının Akra'da kaybetmesinden sonra 1291 yılında Kıbrıs'a sürüldüler (Christianity, 1994). Latinlerin yanı sıra Rumların oluşturduğu yerel nüfusta yeni patrikhanenin yönetimini kabul etmiştir (Ware, 1963).

Müslüman komutan Selahattin'in şehri yeniden fethettiği 1187'den sonra Hristiyanlar ve Yahudiler zımmi statüsü kazandılar ve kutsal kitap inmiş cemaatler olarak koruma altına alındılar. İslam zımmiler üzerinde yasal üstünlük kurdu fakat Müslüman olmayan vatandaşlara da korunma hakkı tanıdı (Chevallier, 1982). Hristiyanlar Müslüman hâkimiyetini kabul ettiği sürece dini ibadetlerini yerine getirmelerine ve kişisel statülerini düzenleyen meseleleri kontrol etmelerine izin verildi, fakat kamusal alanda aşırı dindar davranmaları sınırlandırıldı. Selahattin Rum Patriği'nin Kudüs'teki bütün Hristiyanları temsil ettiğine hükmetti (Moschopoulos, 1956). Sınırlamalar haç gibi Hristiyan sembollerinin teşhirine kadar dayandırıldı ve kiliselerin yapılması, restore edilmesi çok katı kurallara bağlandı. Hristiyanlar askeri hizmetlerden çıkarılmalarının yanı sıra silah taşımalarına da izin verilmedi ve özel bir vergi vermeye mecbur tutuldular. Bu sınırlamalar tüm Darül İslam'daki gibi Kudüs'te de Hristiyan halkın yasal ve sosyal alt tabakasını kurdu (Pacini, 1998). Latin patrikhanesi, haçlıların yeni Müslüman güç Memlûklüler tarafından şehirden sürüldükleri 1291 yılına kadar Akra'daki St. Jhon'a taşındı (Wardi, 1947). Memlûklüler, bu dönemde Kudüs Rum Ortodoks Patrikhanesi İstanbul'a ve Bizans geleneğine oldukça yakın oldu. İstanbul 1453 yılında Osmanlı Türklerinin eline geçtiğinde Kudüs Patrikhanesi zarar görmeye ve sefilleşmeye başladı.

Memlûk yönetimi artık Filistin'i yönetemediği için bölge 1571 yılında Osmanlı Sultanı Selim tarafından işgal edildi.

Osmanlı idaresi altındaki Hristiyanlar ikinci sınıf vatandaş olarak kaldılar. Fakat koşulları oldukça iyileştirildi. Osmanlılar tüm imparatorlukta belirli dini cemaatleri hukuken tanıyarak kitap ehli olanlar için yeni bağımsız bir dini örgüt olan Millet Sistemi'ni kurarak zımni statüsünü pekiştirdi.(Davison) Başlangıçta sadece dört millet tanındı: Müslümanlar, Rum Ortodokslar, Ermeniler ve Yahudiler. Katolikler ismen Rum Ortodoks milletinin bir parçası kabul edildiler. Hristiyan milletlerinin sayıları, çeşitli Avrupa ülkelerinin ve dini yönetimlerinin baskılarına rağmen hızlı bir şekilde arttı.(Pacini, 1998) Her cemaat eğitim sistemi ve dini işler için vergilerin tahsisinden ve toplanmasından sorumluydu. Millet sistemi 16.yy.'dan beri kapitülasyonların yetkisi altındaki yabancılar gibi sadece Osmanlı vatandaşlarına uygulandı (O'Mahony, 1994; Prior, M., Taylor, W.). Sistem; Tanzimat yeniliklerinin, Genç Türklerin ve Balkan savaşlarının etkisinin sonucunda 19. ve 20.yy.'larda kayda değer şekilde değişme uğramasına rağmen Osmanlı yönetiminin son bulmasına kadar devam etti (McCarthy, 1997).

Latin patrikhanesinin önce Kıbrıs sonrada 1374'de Roma'ya taşınmasından sonra Kudüs'teki Katoliklerin dayanak noktası olarak sadece Fransiskaner kabul edildi. Kutsal toprakların vesayetinin tarihi aşağıda detaylı şekilde anlatılmasına rağmen Kutsal Toprakların "**Provincra di Terra Santa**" oluşumunu anlatmak oldukça önemlidir. 1219'da Assisi'li Saint Francis'in henüz Kudüs adını almamış olan kutsal bölgeyi ziyaretıyla Latinlere şehrin kapıları yeniden açılmıştır. Bu Fransiskan havarilerin yeniden gelmesine ve askeri seferlerin yeniden başlamasına neden olmuştur (Mancini, 1983). 1342'de Bulls Gratas Agimus ve Nuper Charissimae ile kutsal yerlerin koruyuculuğu Papa VI.Clement tarafından Fransiskanlere verildi. Fransiskanler vasi adı altında kutsal toprakların koruyucusu olarak tanınmaya başlanmışlardır (Christianity, 1969).

1912'ye kadar Kudüs'te yaşayan yaklaşık 15.000 Hristiyanlar Rum Ortodoks, Roma Katolik, Ermeni Katolik, Rum Katolik, Ermeni Ortodoks, Kıpti, Etiyopya Süryani, Anglikan ve Protestan mezheplerinin mensuplarıydılar (Ben-Arieh, 1984). Şehrin Hristiyan cemaatlerinin büyüklüğü politik ve dini etkilerini saptamak için yeterli değildir, dahası önem derecelerini belirleyen kendi din adamlarının ve Avrupalı güçlerin kutsal yerler üzerinde sahip oldukları kontrolün derecesiyle belirleniyordu. Örneğin Kıptiler çok küçük bir guruptu, fakat neredeyse 16.yy.'dan itibaren kutsal türbede asılı bulunan lambaların yakılması hakkını ellerinde

bulunduruyorlardı. 13.yy.'dan beri kutsal türbenin arkasındaki küçük bir kilisenin sahipliği ve kilisedeki paskalya cuması alayını organize etme hakkı da bu cemaatin kontrolündeydi. Kıptilere verilen tüm bu haklar henüz bu tür haklara sahip olmayan Anglikan cemaatince asla elde edilmedi (Christianity, 1960).

Rum Ortodokslar ve Roma Katolikleri ise 19.yy. sonunda ve 21.yy. başında daha büyük ve daha güçlü Hristiyan cemaatlerini temsil ettiler. Ermeni kilisesi imparatorluğun tamamındaki Ermenilerin göçe zorlanması ve katliamlarla sonuçlanan Osmanlılar ve Ermeniler arasındaki ateşli çekişmenin sonucu olarak savaş sırasında önemini artırdı. Aşağıdaki paragrafta bir taraftan patrikhane ile Osmanlı yönetimi arasındaki, diğer taraftan kiliseler ile Avrupalı hamileri arasındaki ilişkileri belirtmek için Ortodoks, Katolik ve Ermeni kiliselerinin tarihi arka planı tartışılacaktır.

Osmanlı hâkimiyetinin başlangıcında Kudüs yöneticileri Avrupalı güçlerce desteklenen Latinlere karşı Ortodoks Kilisesini desteklediler. 17.yy.'da Osmanlı Sultanları yerel yöneticiler tarafından Katoliklere verilmiş olan hakları Rum Ortodoks Patrikhanesine de vererek bu patrikhanenin hakları ve bazı imtiyazları yenilendi (Christianity, 1960). 1605'te Sultan I.Ahmet kutsal türbedeki Eza Tepesinin kuzey tarafının kontrolünü Rum Ortodoks kilisesine veren bir ferman yayınladı. Diğer bir ferman ise 1637 tarihinde Sultan IV.Murat tarafından yayınlandı ve Eza Tepesinin tamamının ve yağ taşının sahipliğini yine aynı kiliseye verdi (Ibid). Bununla birlikte patriğin ikameti Osmanlı Devleti ve patrikhane arasındaki sıkı bağları pekiştirmek için Kudüs'ten İstanbul'a taşındı (Roussos, 2003). Kudüs patriğinin atanmasına İstanbul Ekümenik Patrikliği tarafından karar verilirken, daha sonra bu kararı verme yetkisi Osmanlı yönetimine geçti.

Osmanlılar kendi çıkarlarına ve Avrupa devletlerinden gelen baskıya göre Ortodoks ve Katolik Kiliselerini birbirine karşı oynamak eğilimindeydiler.(Christianity, 1960) Kudüs'ün Osmanlılarca fethini takiben Katolikler; kapitülasyonların verdiği taahhütleri kullanarak 16.yy.'da Katolik çıkarlarının koruyucusu olarak ortaya çıkan Venedik, Cenova, Avusturya ve son olarak Fransa'dan destek aradılar (Zander, 1973). Rum Ortodoks kilisesi uzun tarihinin önemli bir bölümünde Avrupalı güçlerin etkisine düşmemiştir, fakat 18.yy.'ın başlarından beri Rusya Osmanlı Sultanının Ortodoks tebaasının koruyucusu olmaya çabalamıştır (Christianity, 1960; Roussos, 2003).

1768-1774 Rus-Türk savaşının sonuçlanmasının ve Temmuz 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşmasının ardından Rusya amacına

ulaşmıştır. 1845'de Rusya himayesindeki Cyril Kudüs'teki dini politikalara Rusya'nın da dâhil olması sonucunda Kudüs Patriği seçildi. Bu Avrupa sahnesine Kudüs'ün çıkması ile aynı döneme rastlar (Hummel; O'Mahony, 1994). 1847'de Papa IX. Pious 1841'de Anglikan Protestan Piskoposluğunun birleşmelerinin sonucunda Protestan misyonlarının Filistin'de çalışmaya başlaması ile Kudüs'teki patrikhaneyi yeniden kurdu. Bu olayları takiben İstanbul'da ikamet eden Kudüs Rum Ortodoks Patriğini Rusya'nın baskısıyla 19.yy. ortalarında Kudüs'e geri dönmeye zorladı (Christianity, 1960; Tsimhoni, 1978; Khoury, Khoury, 2002; Roussos, 2003). 19.yy. sonlarında Arap cemaati ile Rum yönetimi arasında çatışma oldu, yerli Arap Ortodoks cemaatinin körüklenmesine sebep olan Rus entrikaları sonucu 1872'de Patrik Cyril'in tahttan indirilmesi şiddetli çatışmalara yol açtı (Bertram, Young 1926).

Kudüs'teki Katoliklerin tarihi, Ortodoks Kilisesinden daha çok Avrupalı güçlerin politikalarına bağlıdır. İlk kez 1536 yılında Fransızlar ile imzalanmış olan ve yabancı tüccarlara ve diplomatlara ayrıcalıklar veren Avrupalı güçlerle Osmanlılar arasındaki ticari kapitülasyonlara dini konularda dâhil edilmemiştir.(The Capitulations) Fakat Avrupalı hükümetler dini konulara müdahale etmek amacıyla bu anlaşmaların sağladığı avantajları kullandılar (Piccirillo, 1983). Kapitülasyonlar Fransız hükümetince Latinleri özellikle Fransiskenleri korumak ve nüfuzunu kullanmak için bir avantaj olarak görüldü (Collin, 1974). Dahası, 16.yy.'da Filistin'in Osmanlılarca fethini takiben kutsal yerlerin sahipliği ve idaresi sorunu uluslararası bir sorun haline geldi. Şehirdeki tek Katolik temsilcileri olan Fransiskenler sadece bir manastır tarikatı değil aynı zamanda birer politik aktördüler. Fransisken keşişleri çeşitli Avrupa devletlerinden geldikleri için kutsal yerlerin vesayeti projesinin hem de sorunun uluslararası alana aktarılması konusunda kendi hükümetlerine başvurmuşlardır (Moschopoulos; Giovannelli, 2000).

Kudüs'teki Katolikler kutsal yerlerin denetimi için diğer mezheplerle rekabet halindeydiler. Ortodoks Kilisesi ise önemli bir tecrübe geçirmişti ve 19.yy.'da bir iç mücadele içindeydi. Kudüs Rum Ortodoks Patrikhanesi Rum din adamları, Osmanlı yöneticileri ve Rus diplomatları tarafından idare edilirken, Katolik Kilisesi paradoksal olarak doğrudan herhangi bir müdahaleden bağımsızdı. Aslında vesayeti elinde tutmak isteyen Avrupalı güçlerin girişimlerine rağmen Fransiskenler iyi bir denge kurarak yönetimi sürdürdüler. Katolikler Arap dili kullanmalarına rağmen yabancı bir yerleşim bölgesi olduğu için yerli cemaatle pek ilgili değillerdi (O'Mahony, 1994).

19.yy. ortalarından I.Dünya Savaşı'nın çıkışına kadar Katolikler tarafından kutsal topraklarda daha güçlü bir küresel tesir düşüncesiyle akademiler, manastırlar, düşkünlerevi, okullar ve yetimhaneler açıldı ve Filistin'de küçük atölyeler kuruldu.(Possetto, 1938) Bunun güzel bir örneği 1880 yılının sonunda Fransız Notre Dame'ı olarak bilinen büyük bir binanın yapılmasıdır. Bu kurumlar hacılara destek vermekte aktiftiler, çünkü hacılar onlar için büyük bir gelir kaynağıydı.(Trimbur, 1998). Diğer bütün kiliseler gibi Katolik kurumları Avrupa ülkeleri ve Amerika'nın sayesinde ayakta kalabildiler. Destek hizmetler grubunda bulunan yerel şubeler yoluyla kutsal toprakların vesayeti tüm dünyaya yayıldı ve buradaki faaliyetleri desteklemek için para toplanabildi (Giovannelli, 2000). Katolik müesseseleri fakirler için hayır işlerine de giriştiler, Osmanlı döneminin sonunda bu fakirler Kudüs'teki en zengin kişiler haline gelmişlerdi. Bu durum I.Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle değişecek ve meydana gelen değişim makalenin devamında açıklanacaktır.

16.yy.'da Ermenistan'ın Osmanlı Devleti'nce fethinden sonra Ermeniler ve Osmanlılar arasındaki ilişkiler gerildi. Osmanlı yönetimi Ermenistan'da ikamet eden bütün üst düzey din adamlarını yeni kurulmuş olan İstanbul Ermeni Patrikhanesinin idaresi altına girmeye zorladı. (Sanjian) Kudüs Ermeni cemaati Osmanlı yönetimi altındayken hiçbir zaman bin kişiyi aşmamıştır. 19.yy.'ın sonunda Doğu Anadolu'daki Ermeniler ve Osmanlı ordusu arasındaki çatışmaları takiben Ermeni mülteciler Filistin'e gelerek Kudüs Ermeni mahallesine yerleştikleri için sayıları artmıştır.(Ibid; Ben-Arieh, 1984) Şehirdeki Ermeniler ve Osmanlı yönetimi arasındaki ilişkiler göreceli olarak barışçıldı. Araplar gibi Osmanlılar içinde nüfusun küçük bir azınlığını temsil eden Ermeniler büyük bir tehdit oluşturmazdılar. Hatta 1915'te Türk Ordusu Kuzey ve Kuzeydoğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler ile çatışmaya girdiğinde Kudüs'teki Ermeniler fiziksel tehdit ve eziyete maruz kalmadılar.(Sanjian; Zürcher, 1993; Gwynne Dyer, January 1976)

Kudüs'teki Hristiyanlığın durumu Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa ülkeleri arasındaki kapitülasyonlarca tanımlanmıştır ve Statükonun yani mevcut durum, Kudüs'teki Hristiyanlara ait kutsal yerlerin denetim ve kontrolü ile sahipliğini düzenleyen kuralların belirlenmesine gelince:

Başlangıçta belirtildiği gibi kapitülasyonlar egemen devletler arasındaki iki taraflı anlaşmalardı, fakat ticari guruplara tek taraflı ayrıcalıklar da veriyordu (Christianity, 1960; Pacini, 1998; De Groot, 2003). Türkçede ahitname ya da imtiyaz olarak bilinen kapitülasyonlar ilk kez bu Müslüman geleneğinin öncüleri olan Fatımiler ve Memlûklülerce uygulanmıştır (De Groot, 2003). İlk kapitülasyonlar Osmanlı İmparatorluğu'nda oturma ve

ticaret yapma hakkını İtalyan ve Fransızlara tanıyan ve onlara imparatorlukta dokunulmazlık haklarını veren temelde ticari olan anlaşmalardı (Angell, 1901; Thobie, 1977).

Fransızlarla ilk kapitülasyon anlaşması imzalandıktan sonra bunu diğer Avrupa ülkeleri takip etti. Osmanlılar 16.yy.'da İngiltere ve Hollanda'ya, 19.yy.'da Avusturya, İsveç ve iki Sicilya krallığına da kapitülasyon hakları tanıdılar (Van den Boogert, 2005). Kapitülasyon rejimi başlangıçta Osmanlılar açısından avantajlıydı fakat sonradan Avrupa güçlerince sömürüldüğü için gittikçe avantajsız hale gelmiştir. Aslında Kapitülasyonlar Osmanlılara Floransa, Cenova, Venedik, Hollanda, Fransa ve İngiltere ile 15. ve 16.yy.'daki dünya ticaretinin kârını paylaşma fırsatı sağlamıştır (Goffman, 2002). Yine kapitülasyonlarla devletlere Osmanlı ülkesine konsolosluk gönderme hakkı verilmişken aynı hak ancak 19.yy.'ın sonunda Avrupa'ya göndereceği temsilcilerini belirlemeye başlayan Osmanlılara verilmiştir (Ibid). 15.yy.'dakinden daha güçlü bir Avrupa'nın ortaya çıkması Osmanlı İmparatorluğu'nun düşmeye başlamasıyla aynı döneme rastlar. Kapitülasyon rejimi 19.yy.'da imparatorlukta Avrupa'nın ekonomik ve politik nüfuzunun en önemli aracı haline geldiğini yansıtır.

Kapitülasyon rejimi Kudüs'te yaşayan yabancı cemaatleri, yani önde gelen dini sınıfları etkilemiştir. 19.yy. ortalarında Avrupalılar kutsal topraklardaki çıkarlarını yeniledikleri için İngiliz Hükümeti Mehmet Ali Paşanın yönetimini sınırladı ve 1838'de Kudüs'te ilk konsolosluklarını açtılar. Dikkate değer sayıda Avrupa ve Amerikan vatandaşı olan kişiler gelmeye başladı. Bunlar sadece sıradan Hristiyan hacılar değillerdi. Aynı zamanda bir fizikçi, öğretmen ve iş adamı olarak çalışmak ve şehre yerleşmek isteyen kişilerdi.(Ben-Arieh, 1984) Kapitülasyonların ve yabancı konsolosların korunması altında eğitim ve sağlık kurumları Avrupalı girişimciler ve hükümetler tarafından yapıldı. Kapitülasyonlar Avrupalılara dokunulmazlık hakları vermekle birlikte gümrük vergileri ve diğer vergilerde de önemli indirimler sağladı.

Oysa Kapitülasyonlar yerli halk tarafından yabancıların müdahalesini sınırlayıcı bir tedbir olarak algılanmıştı. 1914 sonuna kadar Kudüs'teki postane ve eğitim gibi hizmetler kendi çıkarlarını gözeterek Avrupalıların ellerindeydi. 1914 yazında Osmanlı hükümeti imparatorluğa yönelik kapitülasyon sistemini iptal etmek için I.Dünya Savaşı'nın çıkışını istismar etti. 1914 Eylül'ünde Osmanlı dışişleri bakanı kapitülasyonların 1 Ocak'tan itibaren iptal edileceğini belirten bir notu İstanbul'da bulunan yabancı devlet elçiliklerine gönderdi. Kudüs valisi Macit Şevket kapitülasyonların iptaline ilişkin olarak yabancı konsoloslara en çok görülen kapitülasyon imtiyazı

olan yabancı postanelerinin kapatılmasını bildiren bir yazı yazdı (National Archives and Records Administration, 1914).

Kapitülasyonları iptal eden imparatorluk emri belediyenin bahçesinde düzenlenen resmi bir törenle Kudüs ahalisine okundu. Valinin emri okunmasından sonra yörenin Osmanlı Parlamentosu'ndaki üyesi Said-al Hüseyini alınan bu önlemin önemini anlatan bir konuşma yaptı ve okunan emire rağmen kalabalığı yabancılara saygı göstermeye davet etti (Archivio Storico Ministero degli Affari Esteri, 1914). İmparatorluk içindeki diğer bölgelerde olduğu gibi kapitülasyonların yürürlükten kaldırılması yeni bir dönemin başlangıcının işaretiydi (Gerber, 1985). Dini tarikatlar, yabancı din adamları ve cemaatler yabancı devletlerin yardımına güvenmeksizin bu yeni durumla uğraşmak zorunda kaldılar. Tüm şehirde Avrupalılara karşı gösteriler düzenlediği için Hristiyanlar arasında panik hızla arttı (de Ballobar, 1996). Savaş için seferberlik ilan edilmesi ile Osmanlılar Avrupalı hükümetlerin himayesi altındaki okulları ve hastaneleri işgal ettiler.

Hristiyanlara ait kutsal mekânların "Statükosu" olarak adlandırılan anlaşmalarla bu mekânların denetimi ve buralara giriş hakkını, daha genel ifade ile kutsal topraklardaki çeşitli Hristiyan kiliseleri arasındaki hakları düzenleyen geleneksel uygulamalar konusunda bir sonuca varıldı. Bu haklar hem kiliseler arasında hem de Avrupalı güçler tarafından kendilerine verilen dış destek arasındaki bölünmeleri yansıttı (Zander, 1971). Statüko Memlûklü yönetimi dönemine birkaç belgede yer alan konu olarak ve Osmanlı döneminde sonuncusu 1852'de yayınlanan ve 1757 yılında meselenin mevcut durumunu onaylayan fermanlarla belirlendi. Resmi bir düzenleme kurulunda bu anlaşmaların kodlanması konusu 1920 yılı başlarında Filistin'deki İngiliz mandası sözleşmesinin hazırlanması sırasında önerildi ve kutsal yerler üzerindeki haklar ve talepleri tanımlamak için özel bir komisyonun atanmasını ön gören 14 maddelik bir sözleşme oluşturuldu. (Baldi, 1919; Zander, 1971).

1852'de Sultan Abdülmecit kutsal yerlerle ilişkisi bulunan birkaç kilisenin haklarını belirleyen bir fermanı Kudüs valisi Sadrazam Hafız Ahmet Paşa'ya gönderdi ve 1757'de III. Osman tarafından desteklenen siyasetin daha da genişletilmesini onayladı (Collin, 1974). Kutsal yerler sorunu bir yanda Rusya diğer bir yanda İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu arasında Kırım'da büyük bir Avrupa savaşına sebep oldu.(Heacock, 2001) Bu savaşın sonunda statüko 1856'daki Paris Konferansı'nda resmen tanındı. Daha sonra 1878 yılındaki Berlin Kongresi'nde de onaylandı (Lapidoth, 2005).

General Allenby 1917'de Kudüs'e girdiğinde belirli bir ihtilafın ortaya çıkması halinde Hristiyan cemaatleri arasındaki dengeyi bozmamak için mevcut hükümleri onayladı. Yayınladığı bildiri aşağıda yer aldığı gibiydi:

“Şehriniz insanoğlunun bağlı olduğu üç büyük din tarafından sevgiyle kabul edildiği için toprakları yüzyıllardan beri dua edenler ve bu üç dinin dindar mensuplarının oluşturduğu hacı topluluklarınca kutsanmıştır. Bu sebeple her kutsal binanın, anıtın, kutsal yerin, türbenin, hayratın dini kalıntının veya üç dinin ortak kullandığı herhangi bir ibadet yerini tahmin edileceği gibi kutsal kabul ettiğimizi ve geleneklerinin mevcut şekilde korunacağını bildirmek zorundayım.” (The National Archives, 1917).

İngiliz yetkilileri Kudüs'ün Hristiyan kiliseleri arasındaki dengenin, istikrarsızlığın ve karmaşıklığın uluslararası boyutta olduğunun tamamen farkındaydılar. Bunsen Komitesi olarak bilinen 1915 yılında Ortadoğu'daki İngiliz politikalarını tartışmak üzere kurulan bir departmanlar arası komisyon kutsal yerlerin uluslararası kontrol altında kalmasını önerdi (The National Archives, 1915). Bunsen Komitesi'nin üyesi olan Mark Sykes İtalyan ve Fransız hükümetlerinin Katolik müesseselerin kontrolü için rekabet ettiklerinin farkındaydı. Kasım 1917'de Fransız ve İtalyan diplomasisi arasında doğrudan yüzleşmekten kaçınmak için şehrin askeri yönetim altında tutulmasını önerdi. Çoğunluğu belirli bir ülkenin temsilcilerinden oluşan Hristiyan müesseseleri üzerinde iki devlete doğrudan denetim hakkı verilecekti (The National Archives, 1917). İngiliz yetkilileri statükonun bir tuzak olabileceğinin farkındaydılar. İmtiyaz hakkı verilmesi gibi bir tuzağa düşmeksizin kaçmak muhtemelen diğer kiliseler ve Avrupa devletlerinden gelecek itirazı tetikleyecekti. Dahası Yahudi sorunu nedeniyle İngilizlerin taahhüdünü destekleyen Balfour Deklerasyonu ışığında İngiliz hükümeti Arap direnişine karşı koymak için Hristiyan kiliselerinden mümkün olduğu kadar çok destek almak ihtiyacındaydı.

Savaş seferberliği süreci Türk yetkililerin askeri yönetimin dayattığı 1914 yazının başlarında başladı. Kapitülasyonlar yürürlükten kaldırıldıktan sonra yerel Katolikler ve muhtemelen diğer cemaatlerin Fransız yanlısı olduğu Alman konsolosu Bröde tarafından fark edilmesine rağmen Avusturya ve Almanya temsilcileri birkaç fırsat üzerine Hristiyanlara acilen müdahalede bulundular (Israel State Archives, 1914; Archivio della Custodia di Terra Santa, 1977).

Savaştan etkilenmiş ilk Hristiyan gruplar Osmanlı toprakları üzerinde yaşanan düşman bir gücün vatandaşları oldukları için Anglikanlardı. Kilise Misyoner Cemiyeti ve Londra Yahudiler Cemiyetine Osmanlı dışişleri

bakanlığınca Eylül 1914 yılında misyonerlerini bölgeden geri çekmeleri önerildi.(Lambeth Palace, 1914) Aynı zamanda Fransız ve İngiliz Katolik din adamlarına da ayrılmaları emredildi. Fakat kutsal türbe vesayetinin baş vasisi İstanbul'a giderek İngiliz ve Fransız keşişlerinin bölgeden çıkarılmalarının geçici olarak askıya alınmasını sağlamaya çalıştı (Giovannelli, 2000). Sonuç olarak Anglikanlar savaşın ilk safhasında şehri terk ederek ilk tek Hristiyan sakinlerdi. Osmanlı görevlileri Anglikan binalarına ve mülklerine el koyarken kilise üyeleri Mısır'a gittiler. Daha yeni atanmış olan Kudüs'teki Anglikan cemaatin başarılı piskoposu Rev.Canan Rennie MacInnes Kahire'ye yerleşti (Lambeth Palace, 1914). Atanmasının üzerine piskopos McInnes kutsal yerler için güvenilir mali kaynaklar bulmaya çalıştı (Hummel). Osmanlı hâkimiyetindeki bölgeye girişler yasaklanmış olmasına rağmen Anglikanlar, Anglikanizme dönen ve Hebrew Hristiyanlar olarak tanınan kutsal topraklara Yahudi göçünü destekleyerek İngiliz istihbaratına hayati bilgiler sağlayan bir grup Hristiyan Arap'la, Kudüs'le olan bağlantılarını sürdürdüler (Ibid). Anglikan cemaatinin üyeleri önemli ölçüde olmamasına rağmen yerli cemaatlere özellikle de okullara ve hastanelere pek çok hizmet verdiler. Yerli çocukların kriket ve futbol oynadığı St.George Koleji gözde bir yer olmadan önce Kudüs çocuklarına terk edilmişken askeri bir kampa dönüştürüldü (Okkenhaug, 2002).

1914 yılı sonunda Türk yetkililer bütün dini cemaatlere manastırlarını terk etmelerini ve mümkün olduğunca daha kolay kontrol altında tutulabilmeleri için evlerini Kudüs'e taşımalarını emretti (Giovannelli, 2000). Fransisken hacı evi ve manastırı Casanova ve St.Saviour Manastırları şehirde bulunan farklı dini cemaat üyelerine ev sahipliği yaptılar. Kudüs'ün son Osmanlı valisi şehirdeki Hristiyan müesseselerinin durumunu şu ifadelerle açıklar: Savaşın başlangıcında kiliselere saygı gösterildi. Hatta kapatılmış olanlara bile, fakat sonra Türk yetkilileri onlara el koydu. Kilise süslemeleri ve elbiseler hırsızlar tarafından çalınmaya başlandı (The National Archives, 1918; Khoury, Khoury, 2002).

Savaştan özellikle Rum Ortodoks kilisesi etkilendi. Düşmanlıkların ortaya çıkması ile Rum Ortodoks kilisesi kendisini mali sıkıntı içerisinde buldu. Başlıca gelir kaynağı olan hacıların gelişi durdu ve Patrik borç almak zorunda kaldı (Tsimhoni, 1978). Savaş esnasında Patrik aralarında İskenderiye'deki rum Ortodoks iş adamı Almiso Zarfudhaki'nin da yer aldığı şahıslardan, Credit Lyonnaise gibi kurumlardan, Rum ve Rus Hükümetlerinden 100.000 Fransız Frangından fazla borç aldı. Rus diplomatlar, Rusya Türkiye'ye karşı savaşa girdiği için şehirden sınır dışı edildiler. Bolşevik ihtilalini takibinde yeniden Kudüs'e dönemediler

(Roussos, 2003). Bu arada çoğunluğunu Osmanlı vatandaşlarının oluşturduğu Hristiyan nüfus askerlik görevinden kaçmak için ağır bir muafiyet vergisi vermek zorundaydılar (Lambeth Palace, 1914). 19.yy.'da Araplar ve Kilisenin Rum yönetimi arasında ortaya çıkan siyasi kriz savaş esnasında daha da arttı. Çünkü gelişmeler patrikhanenin kontrolü altındaki Arap cemaatinin düşük tabakadaki din adamlarını Rum yönetimine karşı koymak zorunda bırakmıştı (Tsimhoni, 1978; Bertram, Young 1926; Roussos, 2003). Mali kısıtlamalardan dolayı patrik Domionos gizlice Arap cemaatiyle aralarındaki uçurumu daha da arttıracak olan girişimde bulunarak Siyonistlere toprak sattı. Mali problemler savaşın ilk üç yılı kiliseyi etkin şekilde çalışamaz hale getirdi. Kanıtlar, üst tabakadaki Rum yönetiminin Osmanlı yetkilileri tarafından talep edilen dini mülkiyetleri kurtarmaya çalışırken, Arap cemaatinin ise bölgesel çıkarları korumaya yönelik çalıştıklarını gösteriyordu (The National Archives, 1918). Yunanistan tarafsız kalırken Türk yetkilileri Kudüs'teki Rumlara şüpheyile bakmaya başlamışlardı (Roussos, 2003).

Dini ibadetler sıkıntılara rağmen her zamanki gibi yapıldı. 1915 Nisan ayında İspanya konsolosu Ballober Patrik Domionos'un önderlik ettiği kutsal ateşin dini kafilesine tanık oldu.(Clark, 2005) Ballober kafilenin imparatorluğa dışarıdan gelen hacıların yokluğundan dolayı geçmişteki kadar neşeli olmadığını belirtti (de Ballobar, 1996). 1917'ye kadar Rumların düzenlediği yeni yıl kutlamaları Osmanlı görevlilerine ve yüksek tabakadaki din adamlarına yasaklandı. Koşulların oluşturduğu genel kıtlığın sebep olduğu temel gıda malzemelerinin ve diğer yiyeceklerin yüksek fiyattan satılması nedeniyle Rum cemaati kutlamaları büyük bir ağırbaşlılıkla yaptı (Ibid). Ortodoks hayırseverlerin ve Amerikan merkezli kurumların yaptığı mali yardım patrikhane tarafından yinelenen itirazlar sonrası Amerikan konsolosu Dr.Glozebrook aracılığı ile iletildi (National Archives and Records Administration, 1916). En kötüsü Temmuz 1917 yılına gelindiğinde Yunanistan Türkiye'ye karşı savaşa girmediğinden Rusya çarlık rejiminin çöküşüne sebep olan Şubat Devrimiyle sarsılmıştı. Kudüs Patriği tamamen yalnız kalmıştı. Geri çekilen Osmanlı kuvvetleri Patriğe Osmanlı yöneticilerinin direkt kontrolü altında olan ve Rum din adamları kontrolündeki kiliseyi terk etmesini emrettiler (Tsimhoni, 1978). Latin patriği Monsignor Camassei Kasım 1917'de sınır dışı edilen Rum Ortodoks meslektaşının kaderini paylaştı. Latin Patrik Alman General Von Falkenheyn'e başvurdu, fakat Osmanlılar sınır dışı edilme emrinin yerine getirilmesinde kararlıydı. Cemal Paşa bizzat Monsignor Camassei'i ziyaret etti ve Nazareth'e gitmek üzere şehirden ayrılmaya zorladı (Possetto, 1938).

Bazı Hristiyan guruplar savaşın yarattığı olumsuzluklarla oldukça iyi başa çıktı. Hayatta kaldılar, dindaşlarına ve yerli halka hizmet ettiler. Dini bir yapının parçası olmamasına rağmen Protestan olan Amerikan sömürge temsilcileri dini farklılık gözetmeksizin hizmetlerini sundular (Dudman, Kark, 1998; Shamir, 2003). Amerikan kolonisi Birleşik Amerika'dan gelen ödeneği arttırdı, bu ödeneği mültecilerin ve yaralıların acısını dindirmede kullandı. 1915'te Amerikan Devleti Sekreteri Amerikan kolonisinin birkaç aş evi işlettikleri ve her gün 2000 den fazla insanı doyurduğu sebebiyle, ödeneye ihtiyacı olup olmadığını araştırmasının yapılması için konsolos Glazebrook'a talimat verdi (National Archives and Records Administration, 1915; Vester Spafford, 1964). 1917 yılı başlarında Birleşik Amerika'nın Almanya'ya karşı savaşa girdiğini duyan Alman görevlileri Kudüs'teki Amerikan varlığına yönelik bir kampanya başlattılar.

Birleşik Amerika Nisan ayında Almanya'ya savaş açtığı anda Amerikan kolonisi tarafından işletilen aş evleri açlık ve hastalıktan ölmeye üzere olan yoksul insanlar dikkate alınmadan kapatıldı (Vester Spafford, 1977). Topluluğun yöneticileri olan Berta Vester Spafford ve eşi Denizcilik Bakanı ve dördüncü ordunun komutanı olan Cemal Paşa ile tanışarak kendilerine yaralılara yardım etmek üzere izin vermesini istediler. Cemal teklifi kabul etti ve The Grand New Hotel'i hastane olarak kullanmaları için kendilerine tahsis etti. Hasta ve yaralıları tedavi etmenin dışında Amerikan kolonisinin üyelerinin cenaze törenlerini geleneklere uygun şekilde yapılmasını sağladılar. Yahudiler Müslümanlar tarafından veya Katolikler Ortodoks Rumlar tarafından gömülmeyeceklerdi.(ibid) Şehir İngiliz orduları tarafından işgal edilir edilmez General Shea aracılığı ile İngilizlerin yardımını istediler ve 20 kamyon yiyecek ve tıbbi malzemenin Mısır'dan Kudüs'e gönderilmesini sağladılar. Amerikan kolonisi Suriye ve Filistin yardım komitesini de yanına alarak Anglikan piskoposu MacInnes ile beraber savaş sonrası Kudüs'ün yeniden yapılanmasına yardım etmek amacıyla Kahire merkezli bir Anglikan müessesesi kurdular. Amerikan kolonisinin katı dini ve sosyal özelliği düşünüldüğünde elde edilen bilgiler Kudüs'teki özgün yapı dikkate alındığında dinine, milliyetine ve siyasi görüşlerine bakılmaksızın insanların mutluluğuna yönelik çalıştığını ve topluluğun çalışmasının gerçekten tarafsız olduğunu gösterdi.

Kudüs'ün küçük Hristiyan cemaatleri arasında tahminen 1172 yılından beri kutsal türbenin kilisesindeki küçük kiliseye sahip çıkan, tarihi ilk Hristiyan dönemine kadar dayanan Etiyopya kilisesi vardı (Christianity, 1960). Savaş sırasında kilise Türk yetkililerine teslim edilmişti ve tek bir bina hastaneye çevrilmişti (The National Archives, 1917). Bir İngiliz

raporuna göre şehrin işgalden sonra Habeş cemaati hem Ortodoksların hem de Katoliklerin ayinlerine katılmışlardı. Hastalık veya sınır dışı edilmeye maruz kalmadıklarından diğer küçük cemaatlere göre daha iyi durumdaydılar (The National Archives, 1918).

Savaş sırasında binlerce Ermeni Anadolu'dan Filistin'e sürüldü. Sebebi ise Ermeniler ve Osmanlı ordusu arasında Anadolu'da yayılan kanlı çatışmaydı. Ermenilerin birçoğu çok kötü bir durumda Filistin'e ulaştılar (Lambeth Palace, 1918). İddiaya göre Cemal Paşa ve eski Ermeni patriği Maghakia arasındaki dostluktan dolayı Kudüs'teki Ermeniler Kudüs'ten ayrılmaya zorlanmadılar (Sanjian). Şehirde tifüs ve kolera gibi salgın hastalıkların ortaya çıktığı 1916 yılında kutsal Archangels Kilisesine yakın yerde yaşayan Ermeniler çok acı çekiyorlardı. Yaklaşık 10.000 Ermeni mülteci savaş sonunda Filistin'e geldi. Hayatta kalan Ermenilerin çoğu sürekli olarak Port Said kampına gönderildi. Yaklaşık 4.000 kadarı Kudüs'e yerleşti (Lambeth Palace, 1918; Melkon Rose, 1993; Sanjian).

Sonuçta Hristiyanlığın savaştan nasıl etkilendiğinin ve savaş koşullarına nasıl tepki verdiğinin altının çizilmesi gerekmektedir. Bütün kiliseler gerekli koşulların ve taleplerin eksikliğini ve sürgün edilmenin tecrübesini yaşamıştı. Oysaki bu kiliselerin bazıları halkın refahını koruyabildi, geriye kalan kiliseler ise sadece çiçeklerinin temel ihtiyaçlarını giderebildi. Savaşın Hristiyan kurumlarını nasıl etkilediğine güzel bir örnek kutsal toprakların vesayeti verilebilir: Geleneksel olarak vasiler Kudüs'te savaş koşullarının tarihsel olarak yeniden oluşumunda önem arz eden bir günlük oluşturmak zorundaydılar. Kutsal yerlerin vesayetine savaş esnasında daha önem verildiğinden aşağıdaki gibi bahsedilecektir.

21.yy. başında şehrin sosyal yapısında en kökleşmiş şeylerden biri Kudüs'ün Hristiyan müesseseleri arasında Assisi'li St. Francis tarafından 13.yy.'da Fransiskenlerin yetki alanı olarak kurulmuş olan Fransisken tarikatına ait kutsal toprakların vesayetiydi.(Mancini, 1983) Kuruluşundan beri vasi İtalyan'dı, aslında konseyin üyeliği milliyet esasına dayalıydı. Tartışmayla geçen dönemde vesayet, vasinin oluşturduğu ve üyeliği isteğe bağlı olan konsilce yürütüldü. Bir Fransız vekil, bir İspanyol procurator, bir İtalyan, bir Fransız, bir İspanyol ve bir Alman olmak üzere altı üyeden oluşuyordu. 1921 sonrası bunlara bir İngiliz birde Arapça konuşan üye daha alındı.(Giovannelli, 2000) Vesayet Filistin Katolikleri, Mısır, Ürdün, Lübnan, Kıbrıs ve Rodos grupları üzerinde dini yetkiye sahipti. Ayrıca Rum Ortodoks Patrikhanesi ve Ermeni Patrikhanesi'nin yanında kutsal yerler için kabul edilen statükonun uygulanmasından sorumluydu.

Vesayet Avrupa devletleri ile olan ilişkilerini karmaşık bir şekilde yürüttü. Vesayeti yöneten konsilin içindeki denge bu devletlerin üyeleri vasıtasıyla kurumu etkilemeye çalıştıklarından oldukça kırılıyordu. Oysa uluslararası bir örgüt olarak yüzyıllar boyunca varlığını koruyan vesayet tarafsız olmalıydı. Osmanlı yönetimi altında bir kurum olarak vesayetin manastırlar, okullar veya diğer binaların mülkiyetine sahip olmasına izin verilmedi. Sadece keşişler kendi adlarına mülkiyet sahibi olabilirdi ve hak sahibi olabilmek için yetki verilecek kişinin seçimi milliyet esasına göre vesayet tarafından yapılacaktı. Vesayetin uluslararası özelliği, aldığı her kararın İnceleme konusu olması demektir. Fakat savaş sırasında İspanya ve Avusturya konsoloları müessesenin lehine müdahalelerde bulunmalarına rağmen bir parçada olsa kendi isteğiyle işleyişine bıraktı. Savaş sırasında İspanya vesayet kurumuna 60.000 frank bağışlarken, özellikle Avusturya olmak üzere merkezi güçler kurumu parasal açıdan desteklediler (Archivio Storico Ministero degli Affari Esteri, 1918). Savaş başladığında Osmanlı Ordusu binalara ve müttefik vatandaşlarının keşişler adı altında kayıtlı olduğu vesayet kurumunun mülkiyetlerine el koymaya başladı. Kutsal yerlerin geleceği ile ilgilenen Vatikan İstanbul'daki Kardinali Dolci'ye mülkiyet hakkı üzerindeki bir ihlalin Osmanlı kanunlarının aksine bu mülkiyetin sahibi olduğunu iddia eden Vatikan Devleti'ne karşı saygısızca bir hareket olarak düşünüldüğünün Osmanlı yetkililerine açıklanması konusunda baskı yaptı.

Vasiler için olayların günlüğünü tutmak geleneksel olduğu için savaş boyunca vesayet kurumunu incelemek mümkündür. Vasilerin yokluğundan dolayı vesayet başkanlığı keşiş Eutimio Castellani'nin günlüğü 1914'ten 1918'e kadar kronik şekilde yazılmış ve günlük olayları anlatan notlara yer vermemektedir. Osmanlı Hükümeti savaşa girdiği için vesayet kurumu kendini uluslararası alanda izole edilmiş buldu ve hareket alanının temel çerçevesi Filistin ve özellikle Kudüs oldu. Vesayetin mali durumu başka ana gelir kaynakları olmadığı için kötülemeye başladı. 1914 yılının Eylül ayı başında vesayet çalışanlarının ücretini %15 düşürdüğü için çalışma alanı içindeki faaliyetlerini azalttı (Archivio della Custodia di Terra Santa, 1914). Kasım ayında Türk yetkililer Kudüs çevresine dağılmış olan dini cemaatlerin şehirde toplanmalarını emretti. Fransiskenler St.Saviour erkekleri ve Casa Nova'daki kadınları konuk ettiler. Birkaç gün sonra polis her iki yerde bulunan din adamlarının hepsinin ismini kaydetti (Archivio della Custodia di Terra Santa, 1914). Yerel polis savaş boyunca sıradan olaylara sahne olan manastırları ziyaret etti. Amaçları suçluları ele geçirmektir. Örneğin kışın yaklaşmasıyla birlikte ordu vesayetten kömür ve Kudüs'teki Osmanlı

kuvvetlerinin beslenmesi için birkaç günlüğüne çalıştırmak üzere değerini istedi (Archivio della Custodia di Terra Santa, 1915).

İtalya müttefiklerinin yanında savaşa katıldığından Osmanlılar Vatikan'ı İtalya hükümetinin müttefiki olarak gördükleri için durum daha da kötüleşti (Archivio Segreto Vaticano, 1915). Osmanlılar okullara, manastırlara ve hastanelere el koymalarına rağmen seferberliğe hazırlık süreci içinde Kardinal Dolci vesayet kurumuna ait olan Kudüs'teki manastırların yeniden açılması iznini aldı. İstanbul'dan gelen emre göre Kudüs'teki yerel yöneticiler harekete geçtiler (Archivio Segreto Vaticano, 1915). Fransiskanlar arasındaki birkaç İngiliz ve Fransız misyonerinin düşman vatandaşları oldukları gerekçesiyle 1914 yılında şehirden ayrılmaları istendi (National Archives and Records Administration, 1914). Osmanlıların verdiği emirler sadece erkeklerle ilgiliydi, oysa bütün rahibeler ve rahibe olmayan kadınlar ve 18 yaşın üstündeki erkek çocuklar da şehir dışına çıkarılmaya başlanmıştı (National Archives and Records Administration, 1914). Öncelikle vesayet kurumunun istenmeyen üyeleri Türk kuvvetlerinin bina şeklindeki hemen hemen bütün mülkiyetlere, teçhizatlara el koymaları ve vesayetle ilgili taşınma sürecinin başlaması üzerine şehirden ayrıldılar.

Ağustos ayının sonunda İtalyan'lar Türklere karşı savaşa girdiler ve Osmanlı yetkilileri çoğunluğu Fransiskan olan bütün İtalyan din adamlarının şehirden ayrılmasını emrettiği için yaz mevsiminin vesayet kurumunun işleyişi açısından zor geçeceğini gösteriyordu. Amerikan ve İspanyol konsolosları sayesinde Avusturya'nın müdahalesinin saptanması üzerine bu din adamlarının kalmalarına izin verildi (Archivio della Custodia di Terra Santa, 1915). Özetle 1915 yılında şehirde yaşayan Fransiskanların 72'si İtalyan, 17'si Osmanlı vatandaşı, 4'ü Portekizli, 31'i İspanyol, 13 ü Alman, 3'ü Amerikan ve 5'i de Hollandalıydı (National Archives and Records Administration, 1915).

1916 yılında vesayet kurumu çok büyük bir darbe yedi. Nisan'da St. Saviour Eczanesi yağmalandı ve kapatıldı. Hastaneye dönüştürülen, keşişlerin ve rahibelerin kullanımı için iki manastırda sadece iki oda ayrılan St. Saviour ve Casa Nova manastırları Türk kuvvetlerince işgal edildi (Archivio della Custodia di Terra Santa, 1916). Büyük baskılara rağmen vesayet kurumu Kudüslüler için aş evini çalıştırmaya devam etti. Kurum faaliyetlerini oldukça azaltıldığı için 1917'ye ait günlük girişleri kesintiye uğradı ve daha çok Kudüs'e dışarıdan gelen haberlere yer verildi. İngiliz ordusunun şehirden uzak olmadığını düşünerek 1917 Mart'ında Yafa'nın tahliyesi sonrası günün birinde İngilizlerin Kudüs'ü özgürlüğüne kavuşturacağını ümit ettiler.

1917 Aralık ayında şehrin İngiliz'ler tarafından ele geçirilmesi üzerine vesayet kurumu şehrin iç durumuyla ilgilenmeye ve Filistin dışındaki bağlantılarını yeniden kurmaya çalıştı. En önemli sorunlardan yüzyıldır Fransa'ya verilmiş olan kutsal topraklardaki Katolikliğin dini koruculuğuydu. İngiliz işgalinden birkaç hafta sonra yeni vasi olarak keşiş Ferdinando Diotallevi'nin ismi belirlendi. Vatikan devlet sekreteri Cardinal Gasparri Filistin'de daha etkili olabilmek adına bu kurumu kullanmaya çalışan İtalya, Fransa, İspanya ve Büyük Britanya'nın etkisini bertaraf etmek istediği için vesayet kurumunun yaptıklarını savundu(Giovanelli, 2000).

Vesayet kurumu hakkında hazırlanan bir İngiliz raporunda kurumun 10.000 sterlin zarara uğradığı tahmin edilmekteydi. Casa Nova ve St. Saviour manastırları işgal sonrasında fazla zarar görmemişti fakat bütün eşyaları, gümüş yemek takımları ve mahzenlerine kadar yağmalanmışlardı (The National Archives, 1918). Bu rapora göre keşişler tarafından işletilen ve savaş esnasında kapatılan imalathane tamamen yok edilmişti. Keşiş Diotallevi 1918'de Kudüs'e geldiğinde savaştan önceki vesayet genel başkanı olan keşiş Cimino'ya bir rapor yazdı bir kez daha bütün mülkiyetin yağmalanarak yok edildiğinden bahsetti. Fakat buna rağmen Fransiskenlerin, hala ihtiyacı olanların bir günlük yemek ihtiyacını karşılamaya devam ettiğini vurguladı. Diotallevi Fransiskenlerin hem Habeşi hem de Ermeni Katoliklerle de ilgilendiğini belirtti (Archivio Storico Ministero degli Affari Esteri, 1918).

Vasi, siyasi açıdan statükonun devam ettiğini, kendinden önceki dönemlerini desteklediğini yazdı ve dahası vesayet sesinin geçmişte olduğu gibi güçlü olmadığını belirtti. Aslında Vatikan'ın Filistin'deki olayların gelişmesini dikkatlice izlemesine rağmen Latin Patrikhanesi hala geri çekilen Türk kuvvetlerinin elindeydi. Savaş vesayet üzerinde etkisini gösterir göstermez kutsal yerlerin geleceği, Siyonizm sorunu, Latin Patrikhanesi ile olan çatışmalar ve diğer konuları içeren uluslararası politikalar ön plana çıkmaya başladı. Roma'daki Cardinal Gasparri kutsal yerlerin yönetiminin Vatikan'a verileceğine gönülden inanıyordu. Aslında şehrin uluslararası hale getirilmesi konusunda başarılı olunacağını, Katolikler üzerindeki Fransız himayesinin şehrin İngilizlerin eline geçmesiyle sona ereceğine de inanıyordu. Bunun etkisiyle Fransiskenlerin genel başkanı keşiş Cimino vasi olan keşiş Diotallevi'ye bir telgraf gönderdi: Filistin'de ki Türk hâkimiyeti sona erdi. Eski Fransız himayesi de sona erdi (The National Archives, 1918). 1917 yılı başında Papalık Osmanlıların kalıcı olarak Filistin'den çekilmeleri halinde Fransız hâkimiyetini sona erdirmeye niyetlerini Fransız yetkililerine açıkladı. (Ministe`re des Affaires E'

trange`res, 1917). Fransa'nın Katolikler üzerindeki resmi himayesi 1923 tarihli Lozan antlaşmasınının 28. Maddesiyle resmen kaldırılmadan önce bu himaye hakkı kapitülasyonlarla garanti edilmişti. Fakat 8. Madde ile de Filistin manda altına sokulmuştu (Collin, 1948). Filistin'in kamu güvenliği ile ilgilenen Fransız savunma ve dış işleri bakanlıkları vesayet kurumunu ve sorununu tırmandırmak isteyen Vatikan'ı görüşmelere çağırdı. Fransa'ya yönelik dini ayrıcalıklar, vasiden ve Gasparri'den alınan talimatları uygulayan ve Fransız olmayan Katoliklerin çoğunluğu tarafından büyük bir muhalefetle karşılanmasına rağmen 1924'e kadar devam etti (Minerbi, 1990; Giovannelli, 2000). 1926'da Fransa ve Vatikan Osmanlı topraklarındaki dini ayrıcalıklarla yerel yöneticilerin haklarını yeniden belirleyen bir antlaşmaya vardılar. (Collin, 1948; Giovannelli, 2000) Bu etkinlik Kudüs ve bölgedeki Katolikler üzerinde Fransız himayesinin 19.yy. sonunda sona ereceğini işaret ediyordu.

Vesayet kurumunun çalışmalarına bakıldığında, bu kurumun uluslararası boyutu merkez alınırca yerel bağlamda nadiren çalıştığı görülür. 1918 yılındaki antlaşma sonrası 1924'e kadar vasi Ferdinando Diotallevi tarafından tutulan günlük, uluslararası ve diplomatik konuların ağır bastığını kanıtlar (Fabrizio, 2002). Diotallevi'nin günlüğüne göz atıldığında yerel halktan hiç bahsetmediğini görmek mümkündür. Günlüğün yayımcısı Daniela Fabrizio'nun haklı olarak hem Katolik hem de Katolik olmayan cemaatin vasiinin iki ana endişe kaynağı olduğunu vurgulamıştır. Altının çizilmesi gereken son bir noktada kutsal yerleri kapsamadığı sürece vasi Diotallevi'nin Siyonizm konusunda gösterdiği açık ilgisizlik (ibid). Vatikan ve Latin Patrikhanesi Siyonizm sorununu çevreleyen tartışmalara daha ilgiliydi.

Savaş Kudüs'ün Hristiyan cemaatleri üzerinde derin bir ideolojik etkiye sahipti. Savaş döneminde yerli Araplar ileride daha tutarlı haberler haline gelecek olan Yahudi göçüyle ilgili söylentileri duyuyorlardı. Balfour Deklarasyonu 1917 yılı sonunda halk tarafından duyuldu, fakat Deklarasyon 1920 yılında Filistin'de yayınlandı. Yerli Arapların Yahudilere yönelik tutumu değişti. Çünkü kendilerini Yahudi göçünün tehdidi altında hissetmişlerdi. Kudüs'teki yerel Hristiyanların ileri gelenleri Yahudi göçüne karşı çıkan siyasi, kültürel ve edebi derneklerdeki Müslümanlarla aynı safta yer aldılar.

Birkaç cümle de üç yönetici sınıfın oluşturduğu Kudüs'ün sosyo-politik tabakalarına ayırmak gerekiyor: Bunlar Müslümanların dini liderleri ulemalar, dini vasfı olmayan Ayanlar, yerel askeri birliklerin komutanlarıydı. Kudüs'ün ileri gelenleri hem Müslüman hem de Hristiyanlardı ve şehrin

parçalanmış sosyal yapısının ve hızla değişen demografik yapısının köşe taşlarıydılar. Bunlar savaşın çıkmasıyla Kudüs'teki yaklaşık 15.000 Müslüman ve on beş bini Hristiyanlardan oluşan karışık nüfusunu, 50.000 Yahudi'ye karşı temsil ediyorlardı (Mazza, 2007).

Müslümanlar ve Hristiyan Araplar, Siyonizm'in karşısında ortak tehdit altındaydılar. Siyasi farklılıklara ve farklı Hristiyan mezhepleri arasındaki bölünmeye rağmen anti Siyonist mücadeleye karşı ciddi şekilde Avrupalı devletlerce desteklendiler (O'Mahony, 1994). Müslüman-Hristiyan derneklerinin oluşumu Osmanlı hâkimiyetinin son aşamasında şekil almaya başlayan Filistin Milli Hareketinin gelişen bir parçasıydı. (Pappe, 2004) Bir bakıma Siyonizm, Filistin Milli Hareketini oluşturmasına rağmen aynı hareketin sadece Siyonizm ve Yahudi göçüne karşılık olarak ortaya çıkmadığını belirtmekte fayda vardır. Halidi, Filistin'in kimliğinin I. Dünya savaşı sonrası yeni yeni sınırlarının belirlenmesiyle artan Siyonizm ve Yahudi kimliğinin belirlenmesine bir cevap olarak ortaya çıktığını tartışmaya açmaktadır (Khalidi, 1997). Ancak kanıtlar Kudüs'ün İngilizlerce işgalinden birkaç hafta sonra yerel Müslüman ve Hristiyanların ileri gelenlerinin Siyonist harekete karşı olan tepkileri örgütlemeye başladıklarını göstermektedir (Pappe, 2004). Bu derneklerin temel problemlerinden biri Filistin'in geleceğiyle ilgili olarak Müslüman üyelerin siyasi görüşünün bölgenin sosyal ve dini hayatında Hristiyanlığın önemine rağmen Filistin'in İslami özelliğini vurgulamak eğiliminde olmalarıydı. Bazı yerel Müslüman liderler Hristiyanlıktan İslam'a dönen ve inancı Avrupalıların bölgedeki çıkarlarıyla iç içe olan, bu yüzdende bozulmuş olduğunu gören Filistinli Hristiyanları desteklediler (O'Mahony, 1999). Dahası bu derneklerin faaliyetleri Hüseyini, Nashashibi ve Halidi gibi hem Müslüman hem de Hristiyan olan şehrin büyük Arap aileleri arasındaki rekabeti etkilemiştir (Gray, 1969). Olay, hem Müslüman hem de Hristiyan Arap göçmenlerini içeren pek çok cemaatle Kudüs'ü sınırlamak değildir, Kudüs'ün içinde bütün dünya yer almalıydı. Bu grupların başlıca amaçlarından biriside İngilizlerle ve Filistin üzerinde etkisi bulunan Avrupalı Hükümetlerle, Birleşik Amerika ve diğer ülkelerle lobi yapmaktı (Archivio Segreto Vaticano, 1919). Filistin kökenli Hristiyanların oluşturduğu Meksika'da ki 'Hijos de Palastine' (Filistin Çocukları), 1919'da Kudüs Latin Patrikliğine Rus Yahudilerinin Filistin'i sahiplenmeye hakkı olmadığını, benzer şekilde Bolivya'da yaşayan ve yaklaşık 4000 civarındaki Hristiyan Filistinlinin oluşturduğu bir grup, Filistin'in Yahudi nüfusunca yönetilmemesi gerektiğini vurgulayan bir mektubu Vatikan'a yazmışlardı (Archivio Segreto Vaticano, 1918). Sonunda bu dernekler uluslararası desteği sağlamakta başarılı olamadılar, fakat yine

de Filistin sorununun ortaya çıkmasıyla göçmen topluluklar arasında duyguların güçlenmesini sağladılar.

Yukarda belirtildiği gibi Kudüs'te faaliyet gösteren Müslüman-Hristiyan dernekleri dünyanın dikkatini çekmede başarılı olamadılar. Oysa sürekli lobi yaparak Filistin ve Siyonizm konularını tırmandıracak faaliyetlerde bulundular ve Filistin'de çıkarı olan devletler arasında bir dizi tartışmaya sebep oldular. İlk resmi Müslüman-Hristiyan Derneği Siyonizm ve Yahudi gücü ile savaşmak amacıyla Yafa ve Ramallah Arapları tarafından 1918'de kuruldu. Aynı zamanda Filistin'de ki Arapların dini gruplara ayrılmalarını gündeme getiren İngilizlere de karşı çıktı (Jacobson, 2006). Bir süre sonra Kudüs de benzer dernekler çoğaldı (O'Mahony, 1994). Sonunda altı dernek halinde faaliyet gösterdi. 1918'e kadar iki önemli dernek Arap kulübü (Al-Nadi Al-Arabi) ve edebiyat kulübü (Al-Muntada Al-Arabi) kalmıştı. 1920 yılına kadar diğer örgütler Hristiyanlık ve Kardeşlik Derneği (Al-Akh wa Al-Afaf), Arap Kadınları Derneği, Kudüs Arap Derneği ve Eğitim Kulübü gibi örgütler varlıklarını sürdürdüler. Bu derneklerin başkanları aynı dönemde ortaya çıkan milli hareketin başkanlığını da yapan asilzâdelerdir. Örneğin Nashashibi ailesinin üyeleri Edebiyat Kulübünün başkanı Hüseyinler ise Arap Kulübünün başkanlığını yapıyorlardı (The National Archives, 1919).

Filistin'de ki Arap Dernekleri Üst Komitesi bu derneklerin faaliyetlerini kontrol eden bir üst örgüt olarak Kasım 1919'da Hayfa'da kuruldu. Birleşmiş Milletler Hükümetine yazılarak ittifaka yönelik desteklerini bildirdiler, devamında Wilson'un Self-Determination fikrinin Filistin'in bağımsızlığı, bölgesel bütünlüğü ve Yahudi göçünün yasaklanmasına ilişkin düşüncelerini sordular (National Archives and Records Administration, 1919). Mektup diplomatik olarak Amerikan Devletine gönderilmesine rağmen bu derneklerin gerektiği takdirde diplomasiden başlayıp fiiliyata doğru hareket etmek isteğinde olduklarını açıklıkla vurgulayarak: Bu vesileyle açık bir yerel heyecan ve memnuniyetsizliğin sonucu olarak bu ülkede vukuu bulabilecek herhangi bir sorun ve istikrarsızlıktan sorumlu değiliz. (İbid) Bu, derneklerin nüfus üzerinde kontrole sahip olması gerekmez anlamında değildir, aksine dernekler halkı kontrol etmeli ve gerekirse İngiliz ve Siyonistlere karşı gösterileri durdurmalıdır. Edebiyat Kulübünden alınan mektubun içeriği 1919 Ağustosunda Kudüs'teki Amerikan temsilciliğine derneklerin yaptığı saldırıya dayanıyordu: "Arap olarak yaşayacağız, Arap olarak öleceğiz" (National Archives and Records Administration, 1919).

Aynı dernekler diğer hükümetlerinde baskısını durdurmaya çalıştılar. 1919 'da Versay Barış Konferansı öncesi üst komite Papaya bir mektup yazarak bu ülkeyi Siyonistlerden kurtarmak için Filistin halkı adına aracılık etmesini istediler. (Archivio Segreto Vaticano, 1919) Versay Barış Konferansı sonrası komiteye ait bir demeç Vatikan'a gönderildi. Demeçte 1920 Nisan'ında patlak veren Nebi Musa isyanlarına benzer karışıklıklar için siyasi bir gerekçe bularak girişimlerde bulunulması gerekeceği yazılıydı:

Genelde Arap ülkeleriyle özellikle Filistin'le ilgili San Remo Konferansı kararı aşamalı bir ölümün habercisidir. Bizi acıdan kurtaracak hızlı bir ölümün haberini bekliyoruz. Filistin'in Yahudiler için milli bir vatana dönüşmesi peygamberlerin yaşadığı ve Hz. İsa'nın doğup çarmıha gerildiği topraklarda ciddi karışıklıklar ve büyük sorunların kaynağı olacaktır. Karışıklıklar şimdiden birkaç yerleşim bölgesinde özellikle 4 Nisan 1920'de Kudüs'te başlamıştır. Bunun sorumluluğu size aittir. Kendi haklarını savunan ve uluslarını diriltmek için her şeyi yapan Araplar sorumlu olmayacaktır. Yaptığınız işten dolayı tarih sizi suçlayacaktır (Archivio Segreto Vaticano, 1920).

Belge Yahudi göçünden, San Remo Konferansından ve Balfour Deklarasyonu'ndan bahsediyor fakat önemli dini konuları da siyasi gündeme taşıyordu. Bu mektup Osmanlı Orta Doğusu için gelecekte düşünülen planları tartışmak için toplanan barış konferansına katılan ülkelere gönderilmiştir. Talepte bulunanlar İsa'nın yaşadığı ve öldüğü yer olarak Filistin'in statüsünü vurguluyorlardı. Bu sebeple Hristiyanlığı Filistin sorununun gündemine getirerek destek kazanmak amacıyla kullanıyorlardı.

1919 yılı boyunca Edebiyat Kulübü ve diğer dernekler Yahudi gücüne müdahalede bulunması için Vatikan'ı zorladı. 1920 yılı başlarına kadar barış konferansında alınan kararların sonucunda ifadelerini değiştirmeye başladılar (Archivio Segreto Vaticano, 1919). Nablus'ta düzenlenen bir toplantıda Arap Dernekleri Üst Komitesi Yahudilerin ekonomik faaliyetlerini boykot etmeyi ve hem Arap basınında hem de İngiliz resmi haberlerinde Siyonist göçüne karşı çıkılması yönündeki kararlarını halka duyurmaya karar verdiler (National Archives and Records Administration, 1920). Balfour Deklarasyonunun 4. Yıl dönümü ile Siyonizm'in ileri gelenleri ilk yıllarda yaptıkları gibi Kudüs'te büyük bir kutlamanın yapılacağını duyurdular. Savaş esnasında ortaya çıkan çok sayıda gruptan biri olan Mısır Filistin Derneği böyle bir durum halinde bir günlük yas ilan edilmesi ve bütün Arap dükkânlarının kapatılması için bir tavsiyede bulundu. Bu özel durum huzuru belli bir ölçüde sağlayacakken şehrin Yahudi mahallesinde bir Arabın öldürülmesi buna engel oldu (Storrs, 1921).

Şehrin politikaları üzerinde Müslüman-Hristiyan Derneklerinin etkileri önemliydi. Çünkü Arap Filistin hareketinin şekillendiği yıllarda milli duygunun gelişmesini destekleyen önemli toplantılar yapıldı. Hristiyan eylemcilerin rolünün oldukça marjinalleşmeye başladığı görülmüyordu. Savaşta çatışma dönemlerinde daha dengeli olan Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki toplumsal ilişkileri değiştirdi. İç dinamikler etkilendi, Latin ve doğu Katolikleri Filistin'in Suriye ile birleşmesini isteyen güçlere katıldı (Ministe`re des Affaires E`trange`res, 1919). Hristiyanlar, Müslüman-Hristiyan Derneklerin kurulması ile fazlası ile temsil edilmişlerdi. Ancak 1920'lerin sonunda ve 1930'lar da önde gelen Müslümanlar milliyetçi hareketin kontrolünü ele geçirdiler.(O'Mahony, 1994) Bu dernekler Siyonizm'in tehdidine karşı Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında ilk ittifakı şimdiye kadar ilk kez onayladıkları için önemliydiler. Bu gruplar gittikçe artan şekilde Yahudi sakinlerle aralarında gerilim oluşturan siyasi bir hareket olarak Siyonizm'i hedef aldılar ve bu harekete karşı çıktılar. Yine de Müslüman-Hristiyan Dernekleri OETA'nın (İşgal Edilmiş Toprakların Yönetimi) başkanı General Money'den gelen bir nottan öğrenildiği kadarıyla, Siyonist göçmenlerle yerli Yahudi sakinleri arasında bir ayırım yaptılar (The National Archives, 1919). Oysa gerilim Müslüman ve Hristiyan olan Araplarla Yahudiler arasında büyük çatışmalara sebep olan 1920 'deki Nebi Musa olayı gibi şiddet, gösteriler ve isyanlarla sonuçlandı ve gittikçe arttı. Nebi Musa olayı gizli bir savaşın başlangıcına işaret ettiği için Kudüs tarihinde bir dönüm noktası olarak düşünülebilir.

KAYNAKLAR

Angell, J.B. (Jan. 1901), 'The Turkish Capitulations', *The American Historical Review*, Vol.6, No.2, p. 56

Archivio della Custodia di Terra Santa (1977), *Jerusalem, Diario della Guerra*, 1917, A discussion of German and Austrian intervention in favour of the local population is to be found in I. Friedman, *Germany, Turkey and Zionism, 1897-1918* (Oxford: Oxford University Press,)

Archivio della Custodia di Terra Santa, *Diario della Guerra*, 1914

Archivio della Custodia di Terra Santa, *Diario della Guerra*, 1915

Archivio della Custodia di Terra Santa, *Diario della Guerra*, April-June 1916

Archivio della Custodia di Terra Santa, *Diario della Guerra*, Nov. 1914: '3 November. 24 Franciscan nuns, 19 Carmelitan nuns, 20 Benedictine nuns, 17 Franciscan of the tertiary order nuns, 60 orphans and other 12 nuns came to Casa Nova. "7 November 15 White Fathers came to St Saviour."

Archivio Segreto Vaticano, *Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari Africa-Asia-Oceania*, Pos. 13, Fasc. 5, Card Dolci to Card Gasparri, Istanbul, 5 April 1915

Archivio Segreto Vaticano, Segr. Stato, *Affari Eccl. Straordinari Asia-Africa-Oceania*, Pos. 53, Fasc. 40, *Christian Muslim Association to Vatican*, 21 Oct. 1919

Archivio Segreto Vaticano, Segr. Stato, *Affari Eccl. Straordinari Asia-Africa-Oceania*, Pos. 53, Fasc. 42, *Literary Club to Vatican, Jerusalem*, 21 Sept. 1919

Archivio Segreto Vaticano, Segr. Stato, *Affari Eccl. Straordinari Asia-Africa-Oceania*, Pos. 53, Fasc. 40, *Arab Committee, Jerusalem*, 17 May 1920

Archivio Segreto Vaticano, Segr. Stato, *Affari Eccl. Straordinari, Africa-Asia-Oceania*, Pos. 53, Fasc. 39, *Committee 'Hijos de Palestina', to Latin Patriarchate, Mexico*, 5 Jan. 1919

Archivio Segreto Vaticano, Segr. Stato, *Affari Eccl. Straordinari, Africa-Asia-Oceania*, Pos. 53, Fasc. 39, *Apostolic See Bolivia to Secretary of State Card Gasparri, La Paz*, 30 Nov. 1918

Archivio Segreto Vaticano, Vatican City, *Segreteria di Stato-Guerra-111, Card Gasparri to Card Dolci, Vatican City*, 3 Sept. 1915

Archivio Storico Ministero degli Affari Esteri, *Archivio di Gabinetto, Pacco 185, Diotallevi to Cimino, Jerusalem*, 6 March 1918

Archivio Storico Ministero degli Affari Esteri, Rome, *Serie Politica P, Busta 498, Conte Senni to Italian Embassy in Istanbul*, 20 Sept. 1914, Jerusalem

Baldi, P. (1919), *The Question of the Holy Places, vol.1* (Rome: Typographia Pontificia,)

Ben-Arieh Y. (1984), *Jerusalem in the 19th Century. The Old City*, (New York: St Martin's Press,), p. 193

Bertram, A., Young, J.W.A. (eds.), (1926), *The Orthodox Patriarchate of Jerusalem*, (London: Oxford University Press), pp. 25-33, 95-112

Chevallier, D. (1982), "Non-Muslim Communities in Arab Cities", in B. Braude and B. Lewis (eds.), *Christian and Jews in the Ottoman Empire, Vol. 2* (London: Holmes & Meier), p. 159

Christianity, Colbi, (1960) pp.105-6; *O.F.A. Meinardus, The Copts in Jerusalem* (Cairo: Costa Tsoumas & Co.), pp. 39, 67, 70-72, 73, 78, 107

Christianity, Colbi. (1969), *Tel Aviv: Am Hasefer*, p. 16, 62

Christianity, Colbi, (1994). p. 39; J.P. Valognes, *Vie et Mort des Chre'tiens d'Orient*, (Paris: Fayard,), p. 503

Clark, V. (2005), *Holy Fire, The Battle for Christ's Tomb*, (London: Macmillan)

Collin, B. (1948), *Pour une Solution des Lieux Saints* (Paris: G.P. Les Editions International), pp.30–32, pp. 149-150

Collin, B. “La Francia e la Custodia di Terra Santa”, in *ibid.*, p.74

Davison, R.H (For a debate on the definition of millet see..) “The Milletts as Agents of Change in the Nineteenth Century Ottoman Empire”, in Braude and Lewis (eds.), *Christian and Jews in the Ottoman Empire, Vol. 2*, pp. 319–37

de Ballobar, C. (1996), *Diario de Jerusalem* (Madrid: Nerea,) pp. 63, 97, 176

De Groot, A.H. (2003), “The Historical Development of the Capitulary Regime in the Ottoman Middle East from the 15th to the 19th Centuries”, *Oriente Moderno, Vol. 3*, p. 577, p. 596

Dudman, H., Kark, R. (1998). (eds.), *The American Colony* (Jerusalem: Carta)

Fabrizio, D. (ed.), (2002). *Diario di Terra Santa* (Milan: Edizioni Biblioteca Francescana).

For the economic conditions of Jerusalem in Ottoman times see H. Gerber, *Ottoman Rule in Jerusalem 1800–1914* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1985)

Franciscans, (1951), *Custodia di Terra Santa* (Jerusalem: Franciscan Printing Press,)

Giovannelli, A. (2000), *La Santa Sede e la Palestine* (Rome: Edizioni Studium), p. 3, 4, 6, 7, 19, 36

Giovannelli, A. (2000). *La Santa Sede e la Palestine* (Rome: Edizioni Studium), *La Santa Sede*, On 10 April 1924 Cardinal Gasparri sent a telegram to the Latin Patriarch ordering him the suspension of the liturgical onours granted to the French. S. Minerbi, *The Vatican and Zionism*, (Oxford: Oxford University Press, 1990), p. 56

Goffman, D. (2002), *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, (Cambridge: Cambridge University Press), pp.187–8

Gray, J. (1969), *A History of Jerusalem*, (London: Robert Hale) p. 297

Heacock, R. (2001). “La Palestine dans les Relations Internationales 1798–1917”, in D. Trimbur and R. Aaronsohn (eds.), *De Bonaparte a' Balfour* (Paris: CNRS Editions), pp. 37–9

Hummel, T. “Between Eastern and Western Christendom: the Anglican Presence in Jerusalem”, in O'Mahony (ed.), *The Christian Communities of Jerusalem*, p. 147, 160

Íbid. p. 12, 13, 67, 68, 160-61, 228-9, 243-4

Israel State Archives (ISA), *Jerusalem*, RG 67, 419/86, German Consul report, Jaffa, 11 Dec. 1914

Jacobson, A. (2006), “*From Empire to Empire: Jerusalem in Transition Between Ottoman to British Rule 1912 1920*” (PhD thesis, Chicago University, Chicago), p. 251

Khalidi, R. (1997), *Palestinian Identity* (New York: Columbia University Press), p. 20

Khoury, S., Khoury, N. (2002), *A Survey of the History of the Orthodox Church of Jerusalem*, (Amman: Feras Printing Press), p. 121

Lambeth Palace (LP), London 397, *MacInnes to Archbishop*, Jerusalem, 7 May 1918

Lambeth Palace (LP), London, *Davidson 396*, Archbishop, 28 Sept. 1914

Lambeth Palace (LP), London, *Davidson 396*, Archbishop, 7 May 1918.

Lambeth Palace (LP), London, *Davidson 398*, Renwick to Lord Bryce, Jerusalem, 25 Sept. 1914.

Lapidoth, R. (2005). “Gerusalemme: Aspetti Politici e Giuridici”, in P. Pieraccini (ed.), *La Questione di Gerusalemme*, (Bologna: Il Mulino), p. 39

Mancini I. (1983). ‘Cenni Storici sulla Custodia di Terra Santa’, in M. Piccirillo (ed.), *La Custodia di Terra Santa e l’Europa* (Rome: Il Veltrò Editrice), pp. 16–17

Mazza, R. (2007), “*Jerusalem during the First World War: Transition from Ottoman to British Rule 1914–1920*”, (PhD. thesis, SOAS University of London, London), p. 88

McCarthy, J. (1997), *The Ottoman Turks*, (London: Longman), p. 345

Melkon Rose, J.H. (1993), *Armenians of Jerusalem: Memories of Life in Paletsine*, (London: The Radcliffe Press) p. 79

Ministère des Affaires Étrangères, Nantes, *Jerusalem Série B, Carton 114*, Report by Durieux (Delegate of the French High Commissioner), Jerusalem, 30 Jan. 1919

Ministère des Affaires Étrangères, Nantes, *Jerusalem Série B, Carton 157 2–6, Cardinal Gasparri to Denys Cochin*, Vatican City, 26 June 1917

Moschopoulos, N. (1956), *La Terre Sainte: Essai sur l’Histoire Politique et Diplomatique des Lieux Saints de la Chrétienté* (Athens), pp. 10, 142–3

National Archives and Records Administration, Consular Post Vol. 91, *Islamic–Christian Conference to American Representative*, Nablus, 16 Jan. 1920

National Archives and Records Administration, Consular Post, Vol. 69, *Government of Jerusalem*, 20 Dec. 1914

National Archives and Records Administration, Consular Post, Vol. 69, *Governor of Jerusalem to Glazebrook*, Jerusalem, 22 Dec. 1914

National Archives and Records Administration, Consular Post, Vol. 70, *Secretary of State to Glazebrook*, Washington DC, 22 Dec. 1915

National Archives and Records Administration, Consular Post, Vol.73, *Custody of the Holy Land*, 8 Nov. 1915

National Archives and Records Administration, Consular Post, Vol.75, *Glazebrook to American Embassy in Istanbul*, Jerusalem, 23 June 1916: 'Sometime ago I wired State Department in interest of Greek Patriarchate asking that needs of his community be made as public as possible in America. This appeal brought no result and Patriarch is again urging me to call attention of members of Greek Orthodox Church America to dire financial distress of this Patriarchate.'

National Archives and Records Administration, Consular Post, Vol.87, *Literary Club to American Representative in Jerusalem*, Jerusalem, 20 Aug.1919

National Archives and Records Administration, Consular Post, Vol.87, *Supreme Commission of the Palestine Assemblies to the Government of the United States of America*, Haifa, 27 Nov. 1919

National Archives and Records Administration, Washington DC, Consular Post, Vol. 69, *Governor of Jerusalem to Glazebrook*, 22 Sept. 1914, Jerusalem: 'With the abolition of the capitulations in the Ottoman Empire, the foreign post offices will have to close on the morning of 1 October 1914.'

O'Mahony, A. (1994), "Church, State and the Christian Communities", pp. 17-20, 19

O'Mahony, A. (1999). 'Palestinian Christians: Religion, Politics and Society, c. 1800-1948', in A. O'Mahony (ed.), *Palestinian Christians* (London: Melisende.), pp. 45-53

O'Mahony, A. *The Christian Communities of Jerusalem*, p. 7

Okkenhaug, I.M. (2002), *The Quality of Heroic Living*, (Leiden: Brill), p. 44

Pacini, A. (ed.). (1998), *Christian Communities in the Arab Middle East*, (Oxford: Clarendon Press.), p. 3, 5, 342

Pappe, I. (2004), *A History of Modern Palestine*, (Cambridge: Cambridge University Press), pp. 56-62, 80

Piccirillo, M. (ed.), (1983), *La Custodia di Terra Santa e l'Europa*, (Rome: Il Veltro Editrice).

Possetto, A. (1938). *Il Patriarcato Latino*, (Milan: Crociata), pp. 562-8, 431-432

Prior, M., Taylor, W. (eds.), “The Holy Places of Paletsine”, in *Christians in the Holy Land*, (London: World of Islam Festival), p. 15

Roussos, S. (2003), “The Greek Orthodox Patriarchate and Community of Jerusalem: Church, State and Identity”, in A. O’Mahony (ed.), *The Christian Communities of Jerusalem and the Holy Land*, (Cardiff: University of Wales press), p. 38, 39, 41, 44-6

Sanjian, “The Armenian Church”, p. 63, 68, 69

Shamir, M. (March 2003), “Our Jerusalem”: Americans in the Holy Land and Protestant Narratives of National Entitlement’, *American Quarterly*, Vol. 55, No. 1, pp. 29–60

Storrs, R. (1921), Pembroke College, Cambridge (hereafter, PC), *The Paper of Sir Ronald Storrs, Reel 7, Box III, Report 4613/G, Storrs*, Nov. 1921

The National Archives, Kew: PRO FO 371/3061, *Allenby’s Report, Jerusalem*, 11 Dec. 1917

The National Archives, PRO CAB 27/1, *British Desiderata in Turkey in Asia*, London, 8 April 1915

The National Archives, PRO CAB 27/23, *Balfour to De Salis reported to Wingate*, 23 Jan. 1918

The National Archives, PRO CAB 27/23, *From GOC to CIGS*, Cairo, 25 Jan. 1918

The National Archives, PRO FO 141/666, *Arab Bureau to British Legation Addis Ababa*, Cairo, 15 Jan. 1918

The National Archives, PRO FO 141/666, *British Legation Addis Ababa to Sir Reginal Wingate*, Addis Ababa, 31 Dec. 1917

The National Archives, PRO FO 371/3061, *Sykes*, London, 13 Nov. 1917

The National Archives, PRO FO 371/3388, *Clayton to Sykes*, 16 Jan. 1918 see also Khoury and Khoury, *A Survey*, pp.196–8

The National Archives, PRO FO 371/4000, *Pro Memoria*, London, 7 Aug. 1918: ‘The Greek Brotherhood of the Holy Sepulchre in Jerusalem had found itself in severe financial straits, which were temporarily relieved by means of loans at usurious rates. It is now established that a syndicate of rich Jews have been buying up the bonds of these loans with the object of foreclosing on the termination of the present moratorium, and of thus becoming masters of the property held by the Greek Church for centuries past.’

The National Archives, *PRO FO 608/96*, J.M. Camp (Asst. Political Officer), to Chief Administrator OETA and Military Governor, Jerusalem, 12 Aug. 1919

The National Archives, *PRO FO 608/99*, *Report by General Money*, Jerusalem, 31 March 1919

Thobie, J., (1977), *Interets et Imperialism Francaise dans l'Empire Ottoman (1895-1914)*, (Paris: Publications de la Sorbonne), pp. 14-17

Trimbur, D. (Autumn 1998), "Une Pre'sence Franc, aise en Palestine: Notre Dame de France", *Bulletin du CRFJ*, No. 3, pp. 32-58

Tsimhoni, D. (March 1978), "The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem", *Asian and African Studies*, Vol.112, No.1, pp. 78-84, 84-85

Van den Boogert, M.H. (2005), *The Capitulations and the Ottoman Legal System*, (Leiden: Brill), p.7

Vester Spafford, B. (1977), *Our Jerusalem*, (New York: Arno Press), p. 246

Vester Spafford, B. (Dec. 1964). "Jerusalem, My Home", *National Geographic*, Vol.126, p. 838

Wardi, C. (1947), "The Latin Patriarchate of Jerusalem", *Journal of the Middle East Society* 1, No.3-4 (Autumn), p. 6

Ware, T. (1963), *The Orthodox Church*, (London: Penguin Books), pp. 18-19, 59

Zander, W. (1971), *Israel and the Holy Places of Christendom* (London: Weidenfield & Nicolson,), p. 45

Zander, W. (1973), "On the Settlement of Disputes about the Christian Holy Places", *Israel Law Review*, Vol. 8, p. 332

Zürcher, E.J. (1993), *Turkey A Modern Turkey*, (London: Tauris), pp. 119-21.
Gwynne Dyer, D. (January 1976). Turkish "Falsifiers" and Armenian "Deceivers", *Middle Eastern Studies*, Vol. 12, pp. 99-107

FIRAT ÜNİVERSİTESİ ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

1. Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi her yıl Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere iki (2) sayı halinde yayımlanır. Dergide yayınlanması istenen yazıların, Merkezin yönetmeliğinde sınırları çizilen ve bugün genel hatlarıyla kabul edilen Orta Doğunun (İran'dan başlayarak Basra Körfezi, Irak, Suriye, Ürdün, İsrail, Filistin, Lübnan, Mısır, Suudi Arabistan. Körfez Ülkeleri, Yemen, Kuzey Afrika ve bu bölgelerin yakın kuşak ülkeleri);

a. Tarih (En eski çağlardan günümüze kadar siyasi, iktisadi, kültür ve sosyal tarihi),

b. Coğrafya (Fizikî, beşeri, ülkeler ve turizm coğrafyası),

c. Sosyoloji (Bölgenin sosyal yapısı, sosyal tabakalaşma ve sosyal tabakalar, etnik vaziyet, aile, eğitim, kır ve şehir nüfusu, kırsal alandan kentlere göç, aşiretler-oyumaklar, göçebelik, din ve dinî gruplar, cemaatler, ilişkiler),

d. Dil ve Edebiyat (Bölgede konuşulan diller, lehçeler ve ağızlar, dillerin birbirleriyle ilişkileri, edebî şahsiyetler ve eserleri-tesirleri),

e. Halk Kültürü (Halkın günlük yaşayışı, folklorik özellikleri, inançlar-ayinler, doğumdan ölüme kadar olan süreçte kültürel odaklar -doğum ve ilgili gelenekler, evlilik ve ölüm ile ilgili gelenekler- mutfak kültürü, tarım ve hayvancılık kültürü vd.) ile ilgili olması gerekmektedir.

2. Makalelerin bilime katkı sağlaması veya yeni bir sentez getirmesi lazımdır.

3. Makaleler, başka bir yerde yayınlanmamış olmalı, orijinal yeni belge ve bilgilere dayanmalıdır.

4. Sayfa sınırlaması olmamakla birlikte, makalelerin bir dergide yayınlanabilecek makul bir hacimde olmasına dikkat edilmelidir.

5. Derginin dili *Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Arapça*'dır. Eğer makale Türkçe yazılmış ise muhtevalı bir İngilizce Özet, eğer Türkçe'nin dışında bir yabancı dil ile yazılmış ise gene muhtevalı bir Türkçe Özet eklenmelidir.

6. Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar, yazının kapsamıyla uyumlu, yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır.

7. Yazılar, dil ve ifade yönünden, dilbilgisi kurallarına uygun olmalı, açık ve yalın bir anlatım izlenmeli, yersiz mübalağalardan uzak olmalıdır.

8. Şekil, tablo, grafik, harita ve diğer yardımcı anlatım araçları, bilimsel ve teknik ölçülere uygun olmalı, her türlü çizimler usulüne uygun olarak bilgisayar veya şablonla çizilmelidir. Bütün tablo, harita, fotoğraf ve grafikler tanıtılmalı ve numaralandırılmalıdır.

9. Dipnotlar sayfa altına verilmeli, gerekirse makalenin sonunda bibliyografya verilebilir.

10. Yazılardaki her türlü sorumluluk yazarlarına aittir. Bu konuda Merkezimiz hiçbir sorumluluk kabul etmez.

11. Dergimiz Hakemli olup, hakemlerden olumlu rapor alan yazılar yayınlanır, hakemden olumlu rapor almayan yazılar yazarlarına iade edilir.

12. Tüm hakları saklıdır. Derginin adı belirtilmeden hiçbir alıntı yapılamaz.

**PUBLICATION PRINCIPLES OF THE MIDDLE EAST RESEARCHES
JOURNAL OF FIRAT UNIVERSITY**

1. The Middle East Researches Journal is published two times a year; once in January and then in July. The writings that are going to be published in the Journal are required to be related to the Middle East, boundaries of which was determined by a Central Committee. Today, these boundaries are generally accepted by historians (from Iran, to Persian Gulf, Iraq, Syria, Jordan, Israel, Palestine, Egypt, Saudi Arabia, Gulf States, Yemen, North Africa, and the belt states near these regions). The articles and writings should be related to the following aspects of the Middle East region;

- a. History (Beginning with ancient times up today of the political, economic, cultural, and social history)
- b. Geography (Physical, Human and the Geography of the States)
- c. Sociology (The social structure of the region, social strata, formation of social strata, ethnic situation, family, education, urban and rural population, migration from rural areas through the cities, tribes-clans, nomadism, religions and religious groups, communities and their inter-relations)
- d. Language and Literature (The languages that are spoken in the region, accents and dialects, inter-relationships among languages, literary personalities, and their works-influences)
- e. Folk Culture (daily life of the public, the features of the folklore, beliefs, ceremonies, cultural focuses, in time, from birth till death, birth and related customs, marriage and death related customs- kitchen culture, agriculture, and farming culture etc...)

2. It is required that articles should contribute something new to the science or should present a new synthesis.

3. Articles should be so new that hadn't been published anywhere before. They should also be based on original sources and informations.

4. Although there is no restriction on the number of the pages to be written, the writings can't have more pages than an ordinary article can have.

5. The Journal is published in Turkish, in English, in French and in Arabic. If an article was written in Turkish, English summary should be added. However, if it was written in any language other than Turkish, Turkish summary should be added.

6. The Turkish titles and titles in the foreign languages should not contradict with the content of the writing but it should reflect the content of the writing neatly, briefly and as much as needed.

7. In terms of the concepts that were used and in terms of the style it was written it is a requirement that articles should be grammatic, a plain and simple style of writing should be followed, unnecessary exegerations should be avoided.

8. Diagrams, pictures, graphics, maps, and other methods of explanation should be scientific and technical, all kinds of drawings should be done on the computer and by the patterns. All pictures, maps, photographs, and graphics, should be defined and should be numbered.

9. Footnotes should be at the bottom of the page. If needed the bibliography may be given at the end of the article.

10. All the responsibility in the writing belongs to the writer. Our Center don't accept any responsibility in this matter.

11. Our Journal has a committee. The articles that have been approved by the committee will be published while the others that haven't been approved by the committee will be returned back to their owners.

12. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or copied in any form without naming it.